

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HZ. ÖMER'İN KIRAATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAN SUBAŞI

TEZ DANIŞMANI

DOÇ.DR. AVNULLAH ENES ATEŞ

BİLECİK, 2024

10615935

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HZ. ÖMER'İN KIRAATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CİHAN SUBAŞI

TEZ DANIŞMANI

DOÇ.DR. AVNULLAH ENES ATEŞ

BİLECİK, 2024

10615935

BEYAN

“Hz. Ömer’in Kıraati” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	
		✓	
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		...../.....	

Cihan SUBAŞI

Tarih

.....

İmza

.....

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerîm lafzı ve mânası itibariyle bütünlük içerisinde nâzil olmuş ilâhî bir kitaptır. Onun mu'ciz bir kelâm oluşu dikkatlerin üzerine yönelmesini sağlamış ve daha ilk günlerden itibaren Müslümanların ilgi ve merakını celbetmiştir. Kur'ân kıraati Müslümanların ehemmiyet verdikleri en önemli konulardan biridir. Kur'an'ın okunuşunu inceleyen kıraat ilmi, lafzın anlam üzerindeki etkisini de göz önünde bulunduran bir ilimdir. Kıraat ilmi, Hz. Peygamber'den itibaren nesilden nesile aktarılmıştır. Hz. Peygamber, sahâbîlere Kur'ân'ı yedi harfle okuma izni vermiştir. Bu izin, kıraat farklılıklarının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Birçok sahâbî, bu izne dayanarak farklı okuyuşlar sergilemiştir. Hz. Ömer de bu izne uygun olarak farklı şekillerde okuyan sahâbîler arasında yer almaktadır. Rivâyet ve dirâyet tefsirlerinde karşılaştığımız bu kıraatler, âyetleri anlama ve yorumlama konusunda çeşitlilik ve zenginlik sağlamıştır. Müfessirlerin âyetleri açıklamak için kullandıkları bu kıraatleri belli isimlere dayandırdıkları halde senetlerini belirtmemiş olmaları bunları değerlendirirken dikkatli olmayı gerektirmektedir. Söz konusu bu kıraatlerde sahih kıraat şartlarından senedin muttasıl olması şartı yerine gelmediği için diğer gerekli şartlar yerine gelmiş olsa bile şâz olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada; Tefsir kaynaklarında Hz. Ömer'e dayandırılan mütevâtir kıraatler ile şâz kıraatler tespit edilmiştir. Her biri ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiş ve ihtilaf edilen kelimeler üzerinde müfessirlerin değerlendirmeleri incelenmiştir. Kelimeler arasındaki farklılıkların mânaya etkileri ortaya konulmuştur.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, konusu, metodu ve literatürdeki yeri ele alınmıştır. Birinci bölümde “Hz. Ömer'in hayatı” ile “kıraat ilminin ana esasları” detaya girilmeden incelenmiş ve tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise çalışmanın esas konusu olan “Hz. Ömer'den rivâyet edilen mütevâtir ve şâz kıraatler” teker teker tespit edilerek ortaya konmuştur. Hz. Ömer'den mütevâtir olarak nakledilen kıraatlerin Kıraat-ı Aşere İmamlarından hangisi ile mutabık olduğu tespit edilmiştir. Hz. Ömer'den şâz olarak gelen kıraatler ise rivâyeti aktaran müfessirlerin değerlendirmeleri çerçevesinde tahlil edilmiş, mânaya etkileri sorgulanmış ve ihtilafa gidilen kelimenin kökenleri araştırılmıştır. Ayrı iki başlık altında incelenen mütevâtir ve şâz kıraatler konunun bitiminde bir bütün olarak zihne daha kolay yerleşmesi amacıyla tablo halinde de sunulmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde Hz. Ömer'e isnad edilen kıraatlerin büyük çoğunluğunu toplamaya çalıştık. Ancak bizim ulaşamadığımız bazı kıraatlerin olmasının da ihtimal dahilinde

olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ortaya konularak nihaî bir yargıya varılmış ve çalışma bu şekilde nihayete erdirilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında aydınlatıcı görüş ve tavsiyeleriyle çok değerli katkılarını esirgemeyen değerli tez danışmanı hocam Doç. Dr. Avnullah Enes ATEŞ'e özellikle çalışmamızda konu edilen kıraatleri tashih ederek yönlendirmelerde bulunan kıymetli hocam Şeyhu'l-Kurrâ Abdullah BOZ'a, konu ile alakalı çalışmaları da bulunması hasebiyle kaynak bulmama yardımcı olan, yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Muhammed BARAKAT'a, yoğun çalışmaları arasında vakit ayırarak tezimizi gözden geçiren kıymetli hocam Dr. Süleyman TAŞ'a, yoğun eğitim sürecinden geçmelerine rağmen kendilerine müracaat ettiğimde geri çevirmeyen değerli meslektaşlarım Bilal USLU, Abdussamed ASLIM ve Selim ERDOĞAN'a en derin saygı ve şükranlarımı arz ederim. Bu süreçte kendilerini çokça ihmal ettiğim, ayrıca önerileriyle de tezin konusunu belirlememe vesile olan sevgili eşime ve canım kızıma da şükranlarımı sunuyorum. Bugüne dek yetişmemizde emeği geçen başta annem ve babam olmak üzere bütün hocalarıma en kalbî duygularıyla teşekkür ediyor ve bu çalışmanın alana mütevazı bir katkı sunmasını diliyorum.

Cihan SUBAŞI

2024

ÖZET

HZ. ÖMER'İN KIRAATI

Kıraat olgusu; rivâyet ve dirâyet metoduyla telif edilen hemen hemen bütün tefsir kaynaklarında vazgeçilmez bir konumda olmuştur. Bu tefsir kaynaklarında pek çok kişiden kıraat nakilleri yapılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm bize tevâtüren ulaşmış olduğu halde birçok sahabeden şâz sayılan farklı okuyuşlar sâdır olmuştur. Kıraat nakledilen önemli sahabîlerden biri de uzun süre Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş, O'nun ikinci halifesi seçilecek kadar önemli bir mevkide olan ve siyaset ile meşgul olmasına rağmen ilimde de kendi yetkinliğini ortaya koymuş olan Hz. Ömer'dir. İşte bu çalışmamızda tefsir kaynaklarının Hz. Ömer'e nispet ederek aktardığı kıraatler tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde kendisinden aktarılan bu kıraatlerin bazısının sahih/mütevâtir olarak kabul edildiği, diğer pek çok rivâyetin ise şâz olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Bu kıraatlerden On Kıraat İmamının okuyuşuna mutâbık olanlar ile şâz kabul edilenler ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiş ve ihtilafa düşülen kelimelerin köklerine inilerek aradaki farklılıkların mânaya ne gibi bir etkisinin olduğu araştırılmıştır. Bu kıraat nakillerinin genelde tefsîrî bir mahiyette olduğu belirlenmiştir. Çalışmamızda ayrıca konu hakkında değerlendirmelerde bulunan âlimlerin görüşleri de mukayeseli bir şekilde aktarılmıştır. Gerekli görülen yerlerde değerlendirmelerde bulunularak; kıraatler tahlil edilmiş ve tercihler yapılmıştır. Bu çalışmanın ana gayesi; Hz. Ömer'in Hadis, Fıkıh ve Tefsir ilimlerinde olduğu gibi Kıraat ilminde de ne kadar önemli bir yeri olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kırâat, Hz. Ömer, Şâz, Mütevâtir.

ABSTRACT

HZ. OMER'S RECITATIONS (QIRAATS)

The phenomenon of recitation has been in an indispensable position in almost all tafsir sources that have been compiled with the method of narration (riwayat) and perception (dirayat). Many people in these tafsir sources make recitations. Although the Qur'an has reached us in tawatur, different readings that are considered shaz from many companions have been found. One of the critical personalities to whom the recitation is conveyed is Omar. He was with the Prophet for a long time and was in such an important position to be chosen as his second caliph. In this study, it has been tried to determine the recitations that the tafsir sources have attributed to Ömer. As a result of the examinations, it has been determined that some of these recitations conveyed from him are accepted as authentic/mutawatir, while many other narrations are evaluated as shaz. Among these recitations, those that agree with the recitation of the Ten Qiraat Imams and those that are accepted as shaz are evaluated under separate headings, and the effects of the differences on the meaning are investigated by going down to the roots of the word that is in dispute. It has been determined that these recitations are generally of an exegetical nature. In our study, the opinions of scholars who made evaluations on the subject were also conveyed in a comparative way. Evaluations were made where necessary, readings were analyzed, and preferences were made. Although Omar was busy with politics, he also showed his own competence in science. The primary purpose of this study is to reveal how important Omar has in the science of Qiraat as well as in the sciences of Hadith, Fiqh, and Tafsir.

Keywords: Commentary, Recitation, Hz. Omar, Shaz, Mutawatir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TABLOLAR LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
1. GİRİŞ	1
2. HZ. ÖMER'İN HAYATINA VE KİRÂAT İLMİNE KISACA BAKIŞ.....	5
2.1. Hz. Ömer'in Hayatına Kısaca Bakış.....	5
2.1.1. Hz. Ömer'in Soyu ve Âilesi.....	5
2.1.2. Hz. Ömer'in Eşleri ve Çocukları	5
2.1.3. Müslüman Olmadan Önce Hz. Ömer	6
2.1.4. Hz. Ömer'in Müslüman Olması	8
2.1.5. Hz. Ömer'in Hilâfeti	11
2.1.6. Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı	12
2.1.7. Son İcrâati ve Vefâtı	13
2.2. Kıraat İlmine Kısaca Bakış.....	14
2.2.1. Kıraat İlminin Tanımı	14
2.2.2. Kıraat İlminin Bazı Husûsî Istılahları	15
2.2.2.1. Sahih Kıraatler	15
2.2.2.2. Mütevâtir Kıraatler	16
2.2.2.3. Şâz Kıraatler.....	16
2.2.2.4. Mevzû Kıraatler.....	17
2.2.3. Kıraat Tasnifleri	17
2.2.3.1. Kıraat-ı Seb'a	17

2.2.3.2. Kiraat-i Aşere	17
2.2.3.3. Kiraat-i Erba'ate Aşer.....	18
2.2.4. Sahih Kiraat İmamları	18
2.2.4.1. Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785).....	18
2.2.4.2. Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738).....	19
2.2.4.3. Ebû 'Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771)	19
2.2.3.4. Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736).....	19
2.2.4.5. Âsım b. Behdele (ö. 127/745).....	20
2.2.4.6. Hamza b. Habîb (ö. 156/773)	20
2.2.4.7. Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)	20
2.2.4.8. Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî (ö. 130/747-48).....	21
2.2.4.9. Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821)	21
2.2.4.10. Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/844).....	21
2.3. Hz. Ömer'in Kiraat İlmindeki Yeri ve Önemi.....	22
3. HZ. ÖMER'DEN RİVÂYET EDİLEN KİRÂATLER	29
3.1. Hz. Ömer'den Rivayet Edilen Mütevâtir Kiraatler	29
3.1.1. Fâtiha Sûresi 1/4. Âyet.....	29
3.1.2. Bakara Sûresi 2/55. Âyet	31
3.1.3. Bakara Sûresi 2/106. Âyet.....	31
3.1.4. Nisâ Sûresi 4/25. Âyet	32
3.1.5. Nisâ Sûresi 4/153. Âyet	33
3.1.6. En'am Sûresi 6/125. Âyet.....	33
3.1.7. Arâf Sûresi 7/44. Âyet.....	34
3.1.8. Arâf Sûresi 7/170. Âyet.....	35
3.1.9. Tevbe Sûresi 9/100. Âyet.....	36
3.1.10. İbrâhîm Sûresi 14/46. Âyet	37
3.1.11. Kehf Sûresi 18/96. Âyet.....	38

3.1.12. Mü'minûn Sûresi 23/20. Âyet	39
3.1.13. Zuhruf Sûresi 43/19. Âyet.....	39
3.1.14. Zâriyât Sûresi 51/44. Âyet.....	41
3.1.15. Vâkîa Sûresi 56/75. Âyet.....	41
3.1.16. Meâric Sûresi 70/16. Âyet	42
3.1.17. İnsan Sûresi 76/21. Âyet.....	43
3.1.18. Mürselât Sûresi 77/33. Âyet.....	44
3.1.19. Nâziât Sûresi 79/10. Âyet	44
3.1.20. Nâziât Sûresi 79/11. Âyet	45
3.1.21. İnşikâk Sûresi 84/19. Âyet	46
3.2. Hz. Ömer'den Nakledilen Şâz Kıraatler	49
3.2.1. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet.....	50
3.2.2. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet.....	50
3.2.3. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet.....	51
3.2.4. Bakara Sûresi 2/233. Âyet.....	51
3.2.5. Bakara Sûresi 2/255. Âyet.....	53
3.2.6. Bakara Sûresi 2/282. Âyet.....	54
3.2.7. Âl-i İmrân Sûresi 3/2. Âyet.....	55
3.2.8. Âl-i İmrân Sûresi 3/97. Âyet	56
3.2.9. Mâide Sûresi 5/12. Âyet	57
3.2.10. Mâide Sûresi 5/52. Âyet	57
3.2.11. En'am Sûresi 6/53. Âyet.....	58
3.2.12. Tevbe Sûresi 9/100. Âyet.....	59
3.2.13. Tevbe Sûresi 9/111. Âyet.....	60
3.2.14. İbrâhîm Sûresi 14/46. Âyet	60
3.2.15. İbrâhîm Sûresi 14/50. Âyet	61
3.2.16. Tâhâ Sûresi 20/50. Âyet	62

3.2.17. Tâhâ Sûresi 20/87. Âyet	62
3.2.18. Nûr Sûresi 24/15. Âyet	63
3.2.19. Furkân Sûresi 25/49. Âyet.....	64
3.2.20. Ahzâb Sûresi 33/6. Âyet	64
3.2.21. Ahzâb Sûresi 33/58. Âyet	66
3.2.22. Sâd Sûresi 38/23. Âyet.....	66
3.2.23. Sâd Sûresi 38/24. Âyet.....	67
3.2.24. Zuhâ Sûresi 43/84. Âyet.....	67
3.2.25. Fetih Sûresi 48/9. Âyet	68
3.2.26. Kâf Sûresi 50/36. Âyet.....	69
3.2.27. Zâriyât Sûresi 51/7. Âyet	70
3.2.28. Mücâdele Sûresi 58/19. Âyet.....	71
3.2.29. Haşr Sûresi 59/14. Âyet.....	72
3.2.30. Cum'a Sûresi 62/9. Âyet	73
3.2.31. Müddessir Sûresi 74/42. Âyet	75
3.2.32. İnşikâk Sûresi 84/19. Âyet	76
3.2.33. Beled Sûresi 90/6. Âyet.....	77
3.2.34. Duhâ Sûresi 93/3. Âyet.....	78
3.2.35. Tîn Sûresi 95/2. Âyet.....	78
3.2.36. Hümeze Sûresi 104/4. Âyet	80
3.2.37. İhlâs Sûresi 112/1-2. Âyet.....	80
4. SONUÇ.....	85
KAYNAKÇA.....	87

TABLÖLÄR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 2.1. Nâfi‘ el-Medenî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri	23
Tablo 2.2. İbn Kesîr el-Mekkî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri	24
Tablo 2.3. Ebû ‘Amr el-Basrî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri	25
Tablo 2.4. Ebü’l-Hasen el-Kisâf el-Kûfî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri	26
Tablo 2.5. Yakûb el-Hadramî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri	27
Tablo 2.6. Halefü’l-Âşir’in Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri.....	28
Tablo 3.1. Hz. Ömer’den Rivâyet Edilen Mütevâtir Kıraatler	47
Tablo 3.1. Tablonun Devamı	48
Tablo 3.1. Tablonun Devamı	49
Tablo 3.2. Hz. Ömer’den Rivâyet Edilen Şâz Kıraatler	81
Tablo 3.2. Tablonun Devamı	82
Tablo 3.2. Tablonun Devamı	83
Tablo 3.2. Tablonun Devamı	84

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s	: Aleyhisselâm
b.	: İbn (oğul) / binti(kız)
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celâlühû
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İFAV	: (Marmara Üniversitesi) İlahiyat Vakfı Yayınları
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radiyallâhu anh
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
Thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Baskı tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri
yay.	: Yayınları
y.y.	: Baskı yeri yok

1. GİRİŞ

Pek çok tarifinin yanında Kur'ân-ı Kerim; Hz. Peygamber'e indirilen, mushâflarda yazılı, tevâtüren naklolunmuş, tilâveti ile kulluk edilen, bir sûresi ile dahi olsa mu'ciz olan, Allah'ın (c.c) kelâmı olarak tarif edilmektedir.¹ İnsanlığa bir hidâyet rehberi olarak Allah tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.v) indirilmiş son ilahi kitaptır. Diğer ilâhî kitapların aksine Kur'ân hayatın akışı içerisinde peyderpey olarak indirilmiştir.² Kur'ân hem lafzen hem de mâna itibariyle Hz. Peygamber'in kalbine ilkâ edilmiş, onun tek bir harfine bile hiçbir kimsenin tasarrufta bulunamadığı bir kelâm olarak kabul edilmektedir.³ Kur'ân; Hz. Ebû Bekir döneminde Yemâme Savaşında özellikle hafız sahâbîlerin de aralarında bulunduğu pek çok sahabenin şehit edilmesinden sonra Hz. Ömer'in önerisi ile Zeyd b. Sâbit riyâsetinde, neşet edilen bir heyet tarafından tek mushaf haline getirilmiştir.⁴ Hz. Ömer döneminde başlayan fetih hareketleriyle Müslümanlar pek çok farklı milletlerle karşılaşmış, aralarında İslam'ı seçenler olmuş ve o devirde Kur'ân öğretimi, muallim olarak temayüz eden sahabîlerin şahsi mushaflarına binaen gerçekleşmiştir. Muallim kabul edilen bu sahabîlerin okuttuğu kıraatler zamanla büyük bir ihtilafın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle muallim sahabîlerin yaşadıkları beldeler onların kıraatiyle anılır hâle gelmiştir. Kûfe'de Abdullah b. Mesûd, Şâm'da Übey b. Kâ'b, Basra'da Ebû Musâ el-Eşârî'nin kıraati şöhret bulmuş ve yaygınlaşmıştır. Zamanla bu farklılıklar ümmetin birliğini bozacak hâle gelince halife Hz. Osman; ümmetin bu noktada birliğini tesis etmek amacıyla Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan mushafı esas alarak mushaf birliğini⁵ sağlamak amacıyla yine Zeyd b. Sâbit'in başkanlığındaki bir heyet tarafından istinsah edilmesini sağlamıştır.⁶ İstinsah edilen bu mushaflar Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şâm'a gönderilmiş ve bir nüsha Medine'de bırakılmıştır ki buna da İmam Mushaf denilmektedir.⁷ Neticede oluşturulan bu nüshalarda noktalama ve harekeleme işaretlerinin

¹ Nûreddin İtr (1996). *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Matbaatu's-Sabâh, Dimaşk, s. 10.

² age, s. 10; Diğer ilâhî kitapların topluca (tek seferde) indirildiği beyan edilmektedir. Bkz. M. Sait Şimşek (2008). *Günümüz Tefsir Problemleri*. Kitap Dünyası Yayınları, Konya, s. 18.

³ Nûreddin İtr, age, s. 27.

⁴ Subhi es-Salih (1988). *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*. Matba'atu'l-Ulûm, Beyrût, s. 74.

⁵ Hz. Osman'ın ileride karşılaşılabilecek tehlikelere karşı erken davranıp bu hamlede bulunması karışıklığın çıkmasını engellemiştir. Bunu Goldziher de itiraf etmektedir. Bkz. I. Goldziher, (1993). *Klasik Arap Literatürü*. (Çev.) Azmi Yüksel & Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, s. 40.

⁶ İstinsah faaliyetleri ve mushaf tarihiyle ilgili detaylı bilgiler için bkz. M. E. Maşalı (2004). *Kur'ân'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-*. İlâhiyât, Ankara, s. 66-67.

⁷ İstinsah edilen bu mushafların gönderildiği yerler ile ilgili ihtilaf vardır. Bkz. İsmail Cerrahoğlu (2016). *Tefsir Usûlü*. TDV Yayınları, Ankara, s. 75; Bu sayılan yerlere ilaveten Yemen ve Bahreyn'de zikredilmiştir. Bkz. Muhsin Demirci (2012). *Tefsir Usûlü*. İFAV Yayınları, İstanbul, s. 92; Subhi es-Salih, age, s. 84; İhtilafların detayı için bkz. M. E. Maşalı, age, s. 80-81.

bulunmayışı, sahâbeden rivâyet olunan ve yedi harf ruhsatına dayanan farklı kıraatlerin sâdır olması dikkatleri Kur'ân'ın bu yönüne çekmiştir.

H. Ömer'den rivâyet edilen kıraatler hem rivâyet hem de dirâyet tefsirlerinde mevcuttur. Rivâyet tefsirlerinin içerisinde isrâiliyyât olarak kabul edilen bilgilerin mevcut olması ve ele alınan mevzuların ciddi boyutlarda fazla olmasının yanında; genel özelliklerine bakıldığında pek çok rivâyetin senedinin olmadığı veya senedi zikredilmiş olsa bile aktarılan o rivâyetin sahih olup olmadığını tespit etmenin oldukça güç olduğu mülâhaza edilmektedir.⁸ Bunun temel sebebinin ise rivâyet tefsirlerinin müelliflerinin; rivâyetlerin senedlerini vermeden aktarmalarından kaynaklandığı, senedi zikredilmiş dahi olsa bunu tahkik etmenin mümkün olmadığı söylenmektedir.⁹

Araştırmanın amacı; diğer şer'î ilimlerde temâyüz etmesiyle birlikte genelde siyâsî vazifesi ile bilinen H. Ömer'in kıraat ilmindeki yerini tespit etmektir. Diğer birçok sahabî gibi kendisinden kıraat nakledilen H. Ömer ilgi ve merakı ile bu ilme pek çok katkı sunmuştur. O, ömrü boyunca öğrenmeye olan ilgi, merak ve hevesini devam ettirmiştir. Kıraat konusunda tatmin olmadığı noktalarda araştırmayı sürdürmüş, doğruyu aramıştır. Bu yüzden Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit, Hişâm b. Hakîm gibi sahabîlerle yaptığı tartışmalar onun bu ilme olan ilgisini gösterir. Tartışmalar sonucunda doğruyu kesin olarak belirlemek için meseleyi H. Peygamber'e götürmüş, yaptığı davranış hatasını anladığında da bunu samimiyetle kabul etmiştir. Hatta kıraat ilminde Übey b. Kâ'b'ın kendisinden daha üstün olduğunu söylemesi bunun bir kanıtı olarak gösterilebilir.¹⁰ Ayrıca yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır ki H. Ömer; On Kıraat İmamından altısının sened zincirinde bulunmaktadır.¹¹ Bu da onun kıraat ilmindeki yerini ortaya koyan önemli bir neticedir. Bütün bu zikredilen hususlar ile birlikte kıraat ilminin temel bazı konuları da bu çalışmanın ana konusu olarak belirlenmiştir.

Temel konusu itibariyle sosyal bilimler alanının bir parçası olan bu tez genel anlamda istikra ve mukayese yöntemleriyle oluşturulmuş ve bu doğrultuda bir metot takip edilmiştir. Temel kaynaklardan verileri toplama, konularına göre sınıflandırma, gereken yerlerde

⁸ Nüreddin İtr, age, s. 74.

⁹ M. S. Şimşek, age, s. 229.

¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî (2000). *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkir & Mahmûd Muhammed Şâkir. Müessesetü'r-Risale, Beyrût, c. 23, s. 380-381; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân el-Mizzî (1983). *Tuhfetu'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf*. (Nşr.) 'Abdussamed Şerefu'd-Dîn. Mektebetü'l-İslâmî, c. 1, s. 37.

¹¹ Bkz. İstanbul Fatih Millet Kütüphanesinde 4640 numaralı İmâm Şâtîbî' nin Hırzu'l-Emânî adlı eserinin yazma nüshasının son kısmındaki ilaveler bölümü; Ayrıca Bkz. H. T. Feyizli (2018). *Kıraat-i Aşere*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 305.

mukâyeseler yapma ve değerlendirmelerde bulunmak suretiyle tahlil etme şeklinde bir yol takip edilmiştir. Bunun için öncelikle kıraatlerin kaynağı tespit edilmiş ve ortaya çıkan neticeler çerçevesinde elde edilen veriler istatistiksel olarak aktarılmıştır. Sırasıyla; temel kaynak olarak belirlediğimiz eserlerde nakledilen kıraatlerin dayandırıldığı diğer isimler tespit edilmiş, âlimlerin konu ile ilgili yaptığı yorumlar mukaseye edilmiş, aktarılan kıraatin şâz veya mütevâtir olarak kabul edilme sebebi ortaya koyulmuş, ortaya çıkan neticeler sonucunda değerlendirilmelerde bulunulmuş ve bütün bu veriler ışığında sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

Hiz. Ömer'e dayandırılan kıraatlerin çoğu yukarıda bahsedilen rivâyet ve dirâyet metoduyla yazılmış tefsir kaynaklarında olmakla beraber bazı kıraat kaynaklarında da mevcuttur. Hiz. Ömer'in kıraatini tespit edebilmek için başvurulmuş tefsir ve kıraat eserleri şunlardır; İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı eseri, İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri, İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a* adlı eseri, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm Müsneden 'ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in* adlı eseri, İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *el-Hücce fî'l-Kirâ'âti's-Seb' ve 'Îrâbü'l-Kirâ'âti's-Seb' ve 'Îlelühâ ve Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân (Kirâ'ât) min Kitâbi'l-Bedî'* adlı eserleri, Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *Kitâbü'l-Hücce li'bn Hâleveyh fî'l-Kirâ'âti's-Seb'* adlı eseri, İbn Mihrân'ın (ö. 381/992) *el-Mebsût fî'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* adlı eseri, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kirâ'ât ve'l-Îzâh* adlı eseri, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Keşf 'An Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb'* adlı eseri, Ebû 'Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Câmiu'l-Beyân Fi'l-Kirâ'âti's-Seb'a'l-Meşhure* adlı eseri ile *et-Teyisr fî'l-Kirâ'âti's-Seb'* adlı eseri, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı eseri, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı eseri, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* adlı eseri, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı eseri, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseri, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhît* adlı eseri, Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürrü'l-Masûn* adlı eseri, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fî'l-Kirâ'âti'l-'Aşr ve Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ' ve Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn ve Tayyibetu'n-Neşr fî'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* adlı eserleri, Celâleddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı eseri, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ'nın (ö. 1117/1705) *İthâfü Fuzalâ'i'l-Beşer fî'l-Kirâ'âti'l-Erba'ate 'aşer* adlı eseri ve Abdullatîf Muhammed el-Hatîb'in *Mu'cemu'l-Kirâât* adlı eseridir.

Ayrıca dil kâideleri ile ilgili; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserine, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı eserine, Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserine, Ebû 'Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* adlı eserine, Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh* adlı eserine, Nehhâs'ın (ö. 338/950) *İ'râbü'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserlerine, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-Luğa* adlı sözlüğüne, ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab* adlı sözlüğüne başvurulmuştur. Yine TDV İslâm Ansiklopedisinden çalışma ile alâkalı maddelerden de istifade edilmiştir.

Kıraat ilmi alanında çok sayıda eser mevcut iken Hz. Ömer'in kıraatine dair müstakil bir eser tespit edilememiştir. Ancak Hz. Ömer'in tefsir ilmindeki rolü ile ilgili bazı çalışmalarda onun kıraatine de ayrıntılı bir şekilde girilmeksizin kısaca temas edilmiştir. Bunlara Hz. Ömer'in Taberî ve Suyûtî'deki rivâyetlerini toplayan İbrâhîm b. Hasen'in *et-Tefsîru'l-Me'sûr an Umer b. el-Hattâb* adlı eseri, Gökhan Atmaca'nın *Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları* ismiyle kitaplaştırdığı doktora tezi, M. Ali Erdal'ın *Hz. Ömer' in Tefsir Rivayetleri* adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Cemal Nu'mân Abdullah Yâsîn'in *Kıraâtü Ömer b. el-Hattâb Radiyallahu Anhu Cem'an ve Dirâseten ve Tevcîhen* adlı makalesi ve Danışman hocam Avnullah Enes Ateş ile hazırlamış olduğumuz *Kur'ân Yorumuna Etkisi Bağlamında Hz. Ömer'in Kıraatleri* adlı makalemiz örnek olarak verilebilir.

Özellikle, 2012 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının düzenlediği 'Uluslararası Kıraat Sempozyumu'nda da belirtildiği gibi¹² sahabe devrinde kıraat, o dönemde kıraat ilminin durumu ve sahabenin kıraati ile ilgili çalışmalar azınlıktadır ve bu alan ile ilgili çalışmaların yoğunlaştırılması gerekmektedir. Bu çalışmanın bahsedilen bu amaca yönelik hazırlandığını belirtmek sûretiyle alana mütavazı bir katkı sağlaması ümit edilmektedir.

---

¹² Tarihten Günümüze Kıraat İlmi (2012), *Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, DİB Yayınları, İstanbul, s. 627-639.

2. HZ. ÖMER'İN HAYATINA VE KİRÂAT İLMİNE KISACA BAKIŞ

Çalışmamızın bu bölümü konuya giriş sadedinde Hz. Ömer'in hayatı ve Kırâat İlminin kısaca tanıtımından oluşmaktadır. Elbette Hz. Ömer gibi İslâm Tarihinde büyük öneme sahip bir sahâbînin hayatı çok daha detaylı ele alınabilirdi. Fakat çalışmamızda aslî konumuzdan uzaklaşmayı istemediğimizden bu kadarı ile yetinmeyi uygun gördük.

2.1. Hz. Ömer'in Hayatına Kısaca Bakış

Hayatı boyunca yaptığı icraatlarıyla mükemmel bir örnek olan Hz. Ömer; bize devlet yönetim anlayışıyla ve ilmî sahada gösterdiği re'ylarıyla rehber olmaya devam etmektedir. Hz. Ömer bütün yönleriyle araştırılmaya değer müstesna bir şahsiyettir. Çalışmanın bu kısmında onun hayatı; soyu, âilesi, eşleri, çocukları, Müslüman olmadan önceki haliyle Müslüman olduktan sonraki durumu, hilafet dönemi ve icraatları gibi başlıklar altında kısaca incelenmiştir.

2.1.1. Hz. Ömer'in Soyu ve Âilesi

Hz. Ömer; Fil Vak'ası olarak bilinen olaydan on üç yıl sonra¹³, Büyük Ficar Savaşından da dört yıl önce¹⁴ Mekke'de Kureyş Kabilesine mensup Adiyy Âilesinin bir ferdi olarak dünyaya gelmiştir.¹⁵ Ailesi olan Adiyy Oğulları Mekke'de söz sahibi olan ve sefaret görevini ifâ eden önemli bir aileydi. Hz. Ömer'in babası el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdu'l-'Uzzâ b. Rayâh b. Abdullah b. Kurt b. Rezzah b. Adiyy b. Ka'bi'l-Kureşiyi'l 'Adevî b. Lüeyy b. Gâlib b. Fihri b. Mâlik'tir.¹⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber ile soyu dokuzuncu kuşaktan dedesi olan Ka'bi'l-Kureşiyi'l 'Adevî b. Lüeyy'de birleşir. Annesi ise yine Kureyş'in ileri gelen bir kolu olan Mahzum Oğullarından Hâşim'in kızı Hantâme'dir.¹⁷

2.1.2. Hz. Ömer'in Eşleri ve Çocukları

Hz. Peygamber'in hanımlarından olan Hz. Hafsa onun ilk evladıdır. Ve bu nedenle Hz. Ömer'in künyesi Ebu Hafs olarak bilinmektedir.¹⁸ Rasûlullâh'ın hanımı olması hasebiyle kızı Hz. Hafsa ve özellikle hadis ilmi başta olmak üzere, İslam Tarihinde önemli bir yere sahip olan

¹³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (1940). *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*. Dâru'l-Fiker, Beyrût, c. 2, s. 518; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî (1974). *Târihu'l-Hulefâ*. Dâru'l-Fiker, Beyrût, s. 101.

¹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târihu't-Taberî –Târihu'l-Umem ve'l-Mülk-*. (Thk.) Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Dâru Süveydân, Beyrût, c. 4, s. 197.

¹⁵ M. Fayda (2007). "Ömer", *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 34, s. 44.

¹⁶ G. Atmaca (2011). *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*. Rağbet Yayınları, İstanbul, s. 20.

¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri İbn Sa'd (1985). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. (Haz.) İhsan Abbâs, Beyrût, c. 3, s. 265; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr (1996). *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe*. (Thk.) Adil Ahmet er-Rüfâî. Beyrût, c. 4, s. 156.

¹⁸ et-Taberî, age, c. 5, s. 195; İbnü'l-Esîr, age, c. 4, s. 156.

oğlu Abdullah en çok bilinen çocuklarıdır. Bunlar hanımı Zeyneb b. Maz'ûn el-Cumahiyye'den doğmuşlardır. Fazla tanınmayan Abdurrahmân el-Ekber de Zeyneb b. Maz'ûn'un oğludur.¹⁹

Diğer eşleri Ümmü Gülsüm b. Cervel'den 'Ubeydullah ve Zeyd el-Asğar, Cemîle b. Sâbit'den Âsım, Atîke b. Zeyd b. 'Amr'dan İyâd, Ümmü Hakîm b. Hâris'den Fâtıma, Ümmü Gülsüm b. Ali b. Ebî Tâlib'den Zeyd el-Ekber ve Rukiye adlarında çocukları olmuştur. Kureybe b. Ebî Ümeyye adlı eşinden çocuğu olmamıştır. Ayrıca evlendiği cariyelerinden Lüheyne adlı hanımından Ebû Şahme Abdurrahmân el-Evsat ve Âişe, Fukehye adındaki diğer bir cariyesinden de Abdurrahmân el-Asğar ve Zeyneb adında çocukları olmuştur. Bunlar dışında adı Âsiye iken Hz. Peygamber tarafından Cemîle olarak değiştirilen bir kızı daha olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²⁰

Buna göre Hz. Ömer'in dokuz hanımından yedisi kız, dokuzu erkek olmak üzere on altı çocuğu olmuştur. Bunlardan Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'den olan Zeyd el-Ekber ile Rukiye adlı çocukları Hz. Peygamber'in torunudur.

2.1.3. Müslüman Olmadan Önce Hz. Ömer

Hz. Ömer gençlik yıllarında babasına ait olan develeri güderdi.²¹ Çobanlığın zorluğu ve yoğun çalışıyor olmasının da etkisiyle kuvvetli bir vücut yapısına sahip olduğu ve çok iyi ata bindiği²² rivayet edilmektedir.²³ Vücut kuvveti yanında rûhi yanını da kuvvetlendirmiştir. Ayrıca döneminin edebiyatı ile ilgilendiği için dili etkili bir şekilde kullandığı, şiirle ilgilendiği ve bundan dolayı da hitabetinin güzel ve sözünün etkili olduğu beyan edilmiştir.²⁴ Bunun yanında Ensâb ilmine olan vukûfiyeti de bilinmektedir.²⁵ Tüm bu becerisi ve kendisini cesur bir şekilde ifade ettiği ve etkileyici bir hitabı olduğu için²⁶ Kureyşlilerin sefirlik görevini îfâ etmiştir. Deruhte ettiği bu görevi Müslüman olana kadar devam ettirdiği²⁷ kaynaklarda ifade

¹⁹ M. Y. Kandemir (1997) "Hafsa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 119.

²⁰ Ailesi hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. İsmail Kaya (2013). *Hz. Ömer ve Ailesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 43-84.

²¹ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemerî el-Basrî İbn Şebbe, *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, (Thk.) Fehim Muhammed Şeltût, c. 2, s. 606.

²² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî (1997). *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minin Ömer b. el-Hattâb*. (Thk.) Ali Muhammed Ömer. Mektebetü'l-Hancî, Kahire, s. 7.

²³ İbnü'l-Cevzî, age, s. 6.

²⁴ Tacettin Uzun (2005). "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn". *İstem* 6. Konya, s. 141-142.

²⁵ Nû'mânî Şiblî (1975). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. (Çev.) Talip Yaşar Alp. Çağ Yayınları, İstanbul, s. 46.

²⁶ Said Havvâ (2001). *el-Esâs fî's-Sünne*. (Çev.) Komisyon, İstanbul, c. 5, s. 309.

²⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdî'l-Berr, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Thk.) Ali M. el-Bicâvî. Nahdatu Mısır, Mısır, c. 3, s. 1145; Takiyyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî (1999). *İmtâ'u'l-esmâ'i bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafadeti ve'l-metâ'i*. (Thk.) Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, c. 1, s. 380.

edilmektedir. Hz. Ömer'in gençliğinin ilk yıllarında çobanlık yapmasının yanında²⁸ ilerleyen zamanlarda ticarete başladığı hatta halifeliliği sırasında bile ticaret ile meşgul olduğu kaynaklardaki bilgiler ile sabittir.²⁹ Bu amaçla Şam, Mısır ve Irak gibi bazı farklı beldelere seyahatler gerçekleştirmiştir. Geçimini ticaret ile sağlayan Hz. Ömer'in İran ve Irak taraflarına yaptığı seyahatlerinin iyi bir hatip olması gibi bir takım üstün vasıflara sahip olmasında büyük rol oynadığı ifade edilmektedir.³⁰

Cahiliye döneminin gençlerinde bulunan pek çok menfî vasıfların Hz. Ömer'de de mevcut olduğu ve o dönemde içki içtiği,³¹ putlara taptığı,³² kadınlara olan düşkünlüğü ve hatta kızını diri diri gömdüğüne dair yapılan rivâyetlerin onun Müslüman oluşundan sonraki döneminin faziletlerini anlatmak için kaynaklarda abartılı bir şekilde işlendiği görülmektedir.³³ Hz. Hafsa'nın ilk çocuğu olması bu iddianın gerçek dışı olduğunu göstermesi bakımından yeterlidir. Zira "Hz. Ömer öyle bir şey yapmış olsaydı Hz. Hafsa'nın hayatta olmaması gerekirdi" şeklinde bir görüş öne sürülebilir. Oysa o Hz. Peygamber'e eş olma bahtiyarlığına erişmiştir.

Cahiliye hayatı hakkında iki şey aklıma gelince birine güler, birine ağlarım. Güldüğüm şey kendi ellerimizle helvadan put yapar sonra acıkınca o putları yedik. Ne zaman bu aklıma gelse gülerim. Ağladığım şey ise kız çocuklarımızı dayıya gidiyoruz diye yanımıza alır götürür, şehrin dışında bir yerde kendi ellerimizle toprağa gömerdik. Bunu da ne zaman hatırlasam ağlarım.

Şeklinde yapılan söz konusu rivâyetin ilk dönem kaynaklarının hiçbirinde hatta Şîa kaynaklarında bile olmadığı, son dönemlerde Mısır'da Mahmud el-Akkad adlı bir edebiyatçının söz konusu rivâyeti eserinde ele aldığı tespit edilmiştir.³⁴ Hz. Ömer'in faziletinin anlatılması amacıyla yapılan bu tarz yaklaşımların ona itibar sağlamaktan ziyâde aslı olmayan bilgilerle kendisinin gerçek kişiliğini yansıtmadığı söylenebilir.

²⁸ Şiblî, age, s. 45.

²⁹ Abdüsselâm b. Muhsin Ali Îsâ (2002). "Dirasetu'n-Nakdiyyeti fî'l-Merviyati'l-Vârideti fi Şahsiyyeti Ömer İbni'l-Hattâb ve Siyasetihi'l-İdariyyeti", *Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî* 44, s. 261-262.

³⁰ Şiblî, age, s. 47-48.

³¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm (1955). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Şirketü Mektebeti ve Matbaatü Mustafa, Mısır, c. 1, s. 346.

³² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 210, s. 319; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî (2000). *Mefâtihu'l-Ğayb, et-Tefsîrü'l-Kebîr*. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabîy, Beyrût, c. 10, s. 12.

³³ Metin Yılmaz (2016). "Cahiliye Taasubundan Müslüman Şahsiyetinin Teşekkülü Sürecine Geçiş Bir Örneklem Olarak Hz. Ömer". *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, 2(2), s. 519.

³⁴ Abdüsselâm b. Muhsin Ali Îsâ, agm, s. 111-112; Söz konusu eser bkz. Abbas Mahmud el-Akkad. *Abkariyyetu Ömer*. Menşûratu'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrût. s. 221-222.

Hiz. Ömer'in sert bir mizaca sahip olmasında yetiştiği çevrenin büyük bir etkisinin olduğu söylenebilir. Babasının da katı bir kimse olduğu, o dönemde yaşayan Hanıflere eziyet ettiği, hatta Hiz. Ömer'in de babasının sert mizacından nasibini aldığı aktarılmaktadır. Zirâ hilafeti sırasında Mekke' ye giderken Kadid Vadisi'nde Ömer Dağı eteklerine vardığında geçmişiyle ilgili yaptığı bir itiraf bu anlamda kayda değerdir:

Yün kıyafetler içerisinde şu dağın eteklerinde babam Hattâb'ın develerini otlatırdım. Babam çok katı ve sert bir adamdı. Mutlaka eksik noktamı arar ve beni terslerdi hatta eksikimi gördüğünde döverdi. Bugün en yüksek makam olan devlet başkanlığına yükselmiş bulunmaktayım...³⁵

2.1.4. Hiz. Ömer'in Müslüman Olması

Hiz. Ömer cahiliye döneminde sert mizaçlı, katı kalpli, atalarının dinine çok düşkün bir kişi olarak tanımlanmaktadır. Kabilesinden İslam'a girmiş kişilere eziyet ettiği onları tekrar Kureyş'in dinine döndürmek için her türlü yolu izlediği ifade edilir. Bu yaptıklarını kabilesinin parçalanmasını istemediği için yaptığı söylenmektedir. Bir gün Hiz. Ömer Mekke'de dolaşırken kabilesinden bir kadının bir yere gittiğini gördü. Aralarında bir yolculuğun nereye olduğuna dair bir konuşma gerçekteşti. Hiz. Ömer kabilesinden Müslüman olanlara yaptığı baskılara rağmen kadının eziyetlerden dolayı Habeşistan'a hicret ettiğini öğrenince içini bir hüznü kapladı ve oradan ayrıldı. Daha sonra hicret eden kadın yine kabilesinden bir adama rast geldi ve Hiz. Ömer'in çok üzüldüğünü anlattı. Kadın belki İslam'a girer diye ümit etmiş olsa gerek ki arkadaşı kadına "Ömer'in Müslüman olacağını sanma! Hattâb'ın eşeği Müslüman olur Ömer yine olmaz." dedi. Aralarında geçen bu diyalogdan da anlaşıldığı üzre Hiz. Ömer'in Müslüman olması çok da beklenen bir şey değildi.³⁶

Hiz. Ömer'in Müslüman olması birinci Habeşistan hicretinden sonraki bir tarihe rastlamaktadır. Müslüman olması ile ilgili iki farklı rivâyet mevcuttur. Bu rivâyetteler birbirinden farklı olmasına rağmen Müslüman olması bir davetle değil, dinlemiş/okumuş olduğu âyetlerden etkileneesi neticesinde olmuştur. Bu rivâyetleri İbni Hişâm eserine almıştır. Rivâyetlerden birisi ve meşhur olanı şu şekildedir:

Hiz. Ömer dinine ve kabilesine düşkün bir şahsiyetti. Bunun için şehirde bozgunculuık çıkardığını düşündüğü Hiz. Peygamber'in ortadan kaldırılması gerekiyordu. Ancak bu şekilde sıkıntıların çözüleceğini düşünmüştü. Bunu için bir gün silahlanmış ve Hiz. Peygamber'i

³⁵ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî (1996). *Ensâbü'l-Eşraf*, (Thk.) Süheyl Zekkâr. Dâru'l-Fikr, Beyrût, c. 5, s. 358.

³⁶ Ebü Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî İbni Hişâm (2012). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. (Thk.) Mustafa es-Sakkâ. Dâru'l-Marife, Lübnan, c. 1, s. 318-319.

ortadan kaldırmak için evinden çıkmıştı. Yolda Müslüman olmuş olan Nuaym b. Abdullah ile karşılaştı. Nuaym bir şeylerden şüphelenmiş olacak ki tam teçhizat nereye gittiğini sordu. Hz. Ömer eşleri birbirinde ayıran babayı oğluna düşman eden kişiyi ortadan kaldırmaya gittiğini söyleyince vakit kazanmak için ya da Hz. Ömer'i yolundan döndürmek için Abdumenaf oğulları ile korkutmayı denedi. Vazgeçiremeyince siyasi bir manevra ile Hz. Ömer'i yolundan döndürdü. Çünkü o ailesinden birisinin Müslüman olmuş olmasını hazmedemez önce onların icabına bakardı. Hz. Ömer'in kız kardeşi ve eniştesi gizlice Müslüman olmuşlar, Habbâb b. Eret'ten Kur'ân dersi alıyorlardı. Nuaym'ın Müslüman olan birisini ihbar etmesi onların eziyet görmesini istediği için değil, önceden Hz. Peygamber'e durumu haber vermek ve tedbir almak düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu konuşmadan sonra tabir caiz ise Hz. Ömer'in kan beynine sıçradı. Hz. Ömer kardeşinin Müslüman olduğunu duyunca istikamet değiştirip öfke içinde kardeşinin kapısına vardı. İçerde Habbâb b. Eret Tâhâ Sûresini öğretiyordu. Hz. Ömer sesleri duyunca sinirli bir şekilde kapıyı çaldı. İçeridekiler Hz. Ömer'in bir fenalık yapmasından korktukları için âyetlerin yazılı olduğu sayfayı sakladılar. Hz. Ömer içeri girince ne okuduklarını sordu. Bir şey okumadıklarını iddia ettiklerinde Hz. Ömer öfkелendi. Eniştesini dövmeye başladı. Kız kardeşi kocasını kurtarmaya kalkınca ona da bir tokat vurdu. Tokadın neticesinde kardeşinin ağzı kanamıştı. Hz. Ömer bunu görünce kardeşinin bu durumuna üzüldü. Başlangıçta bir zarar verme endişesiyle vermek istemedikleri sayfayı verdiler. Hz. Ömer âyetleri okudukça yumuşadı. Sonunda Müslüman olduğunu söyledi. Bunu duyunca Habbâb saklandığı yerden çıktı ve Hz. Ömer'e Hz. Peygamber'in "Allah'ım İslam'ı Ebû'l-hakem b. Hişâm veya Ömer b. Hattâb ile destekle" duasını haber verdi. Hz. Ömer kendisini Hz. Peygamber'e götürmelerini istedi. Hz. Peygamber'in Safa tepesinde bir evde olduğunu söylediler. Silahlarını kuşanıp çıktı. Doğruca Safa tepesindeki eve gelip kapıyı çaldı. Hz. Ömer'in geldiğini duyunca evdekiler biraz telaşlandılar. Yanlarında Hz. Hamza vardı. "Korkmayın hayır için gelmişse buyursun yok başka bir niyeti varsa icabına bakarız" dedi. Hz. Ömer'e ne için geldiğini sordular. O da şahadet getirdi ve İslam'a girdiğini bildirdi. Oradaki Müslümanlar hep birden tekbirler getirdiler. Çünkü Hz. Ömer'in Müslüman olması demek Müslümanların baskılardan kurtulması demektir. Bundan sonra Hz. Ömer cahiliyede nasıl açık açık anlattıysa Müslümanlığını da korkmadan ilan etti. Kâbe'de Müslümanlığını açıkça ilan edince Kureyşliler Hz. Ömer'e saldırdılar.³⁷

³⁷ İbni Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 318-325.

H. Ömer'in Müslüman olmasına dair değer rivâyet ise şu şekildedir: H. Ömer soğuk bir gecede kız kardeşinin doğum sancısı tutunca evden çıkarıldı.³⁸ İbn Hişâm bu olaydan bahsetmeyerek olayı şu şekilde anlatmaktadır. H. Ömer cahiliye döneminde içkiyi çok severdi. Kadınlara da düşküdü. Bir gün yine arkadaşları ile içki içmek için evinden çıktı. Sohbet edecek kimseyi bulamayınca Kâbe'ye gitti. H. Peygamber Hicr'de namaz kılıyordu. H. Ömer sessizce Kâbe'nin örtüsünün altına girerek sessizce H. Peygamber'e yaklaşp okuduklarını dinlemeye başladı. Duyduğu âyetler içini yumuşatmıştı. Müslüman olmaya karar verdi. H. Peygamber namazını bitirince peşine takıldı. H. Peygamber peşinden birisinin geldiğini anlayınca takip edenin kim olduğunu sordu. H. Ömer kendisini tanıttı ve Müslüman olmak için geldiğini bildirince H. Peygamber ona sebatı için dua etti ve göğsünü sıvazladı. Sonra birbirlerinden ayrıldılar.³⁹

Söz konusu bu iki rivâyetten birincisi daha meşhurdur. Genellikle çağdaş siyer araştırmacıları bu iki rivâyetten ilkinin tercih etmişlerdir.⁴⁰ Bunun yanında Mehmet Apaydın ise bütün farklı rivâyetleri verdikten sonra; iki rivâyet arasında bir tearuz bulunmadığını, H. Ömer'in kız kardeşinin evinde Kur'ân'ı dinlediğini, ondan sonra hemen gidip Müslüman olduğunu ilan etmediğini, daha sonra bir gece vakti Kâbe'de tekrar Kur'ân dinledikten sonra Müslüman olduğunu ve şâyet söz konusu rivâyetler bu şekilde anlaşılırsa iki rivâyet arasında bir tearuz kalmayacağını ifade etmektedir.⁴¹

Bundan sonra Müslümanlar biraz rahatladılar. Daha önce Kâbe'de namaz kılamiyorlardı. H. Ömer'in Müslüman olmasıyla artık rahat bir şekilde Kâbe'de namaz kılmaya başladılar.⁴² Vahyin başlangıç zamanlarında H. Ömer'in kabilesi H. Peygamber'e düşmanca bir tavır sergilemiş ancak H. Ömer'in Müslüman olmasıyla tavrını değiştirmiş hatta

³⁸ Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî İbni Ebî Şeybe (2019). *Kitâbü'l-Meğâzî*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 18.

³⁹ İbni Hişâm, age, c. 1, s. 322-323; İbni Ebî Şeybe, age, s. 18.

⁴⁰ W. Montgomery Watt (2016). *H. Muhammed Mekke'de*. (Çev.) Süleyman Kalkan & Ahmet Baydar. Kuramer Yayınları, İstanbul, s. 140; Martin Lings (2005). *H. Muhammed'in Hayatı*. (Çev.) Nazife Şişman. İnsan Yayınları, İstanbul, s. 92-94; M. Hamidullah, (2012). *İslam Peygamberi*. (Çev.) Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, s. 100-103; Ali Himmet Berki & Osman Keskiöğlü (2015). *Hâtemü'l-Enbiyâ H. Muhammed ve Hayâtı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 97-98; İhsan Süreyya Sırma (2014). *Müslümanların Tarihi*. Beyan Yayınları, İstanbul, c. 2, s. 105-111; Adnan Demircan (2016). *Siyer*. Beyan Yayınları, İstanbul, s. 259; İbrahim Sarıçam (2011). *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 99-100.

⁴¹ Mehmet Apaydın (2018). *Siyer kronolojisi*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, s. 375.

⁴² İbni Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 318-325.

Bedir Savaşı'na müşrikler safında bu kabileden hiç kimse katılmamıştır. Mekke'nin Fethi öncesinde de kabilenin tamamı Müslüman olmuştur.⁴³

2.1.5. Hz. Ömer'in Hilâfeti

Hz. Ebû Bekir, hastalanıp ölümünün yaklaştığını hissettiğinde, yerine kimin halife olacağı konusunda ashâbıyla istişare etmeye başlamıştır. Onun tercihi, Hz. Ömer'in halife olması yönündedir. Ancak, Hz. Ömer'in sert mizacı nedeniyle, bazıları bu tercihe karşı çıkmışlardır. Hz. Ebû Bekir, onlara Hz. Ömer'in liyakatini ve adaletini anlatarak onları ikna etmiştir. Sonra da Hz. Ömer'i halife olarak atadığına dair bir belge yazdırmıştır.⁴⁴ Hz. Ebû Bekir'in bu uygulamasının nedeni, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında yaşanan krizin tekrarlanmasını önlemek istemesidir. Halkın da onayını alarak, olası bir sıkıntıyı bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Hz. Ebû Bekir halife olduğunda, bir anlamda bir seçim yapılmıştı. Ama bu uygulamanın, Hz. Ömer'in halife seçilmesiyle bir ilgisi yoktur. Çünkü Hz. Ömer'in halife seçilmesi, Hz. Ebû Bekir'in bir önerisi olarak sunulmuş ve halk tarafından kabul edilmiştir.⁴⁵

Hz. Ömer hicretin 13. yılında hilâfete geçmiş⁴⁶on yıl halifelik yapmıştır.⁴⁷ İslam tarihinde halifeye “emîru'l-mü'minîn” tabiri ilk defa Hz. Ömer için kullanılmıştır. Başlangıçta “halîfetü halîfeti Rasûlillâh” lakabını kullanıyordu. Bu lakabın uzunluğundan ve daha sonra bunun daha da uzaması gerekçe gösterilerek daha sonraları diğer halifeler içinde kullanılacak olan bu lakap benimsenmiştir.⁴⁸

Bu çalışmada Hz. Ömer'in hilâfet döneminin genel çerçevesi sunulacaktır. Ancak çalışmanın daha iyi kavranabilmesi için Hz. Ömer'in yönetim anlayışının özetlenmesi gerekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Ömer katı bir kişiliğe sahiptir. Bu nedenle ilk başta halife seçilmesi karşı çıkanlar olmuştur. Yönetiminin son dönemlerinde ise onun adaletini ve hakkaniyetini takdir etmeyen kimse bulunmamıştır.⁴⁹ Zira Hz. Ömer'in

⁴³ Ahmet Önkol (1988). “Adî b. Kâ'b”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 1, s. 380.

⁴⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî (1967). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. Dâru't-Turâs, Beyrût, c. 3, s. 428-431; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe (2017). *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilâfet ve Siyaset)*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s. 44; M. Fayda (2007). “Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 34, s. 44-51.

⁴⁵ İhsan Süreyya Sırma, age, c. 3, s. 81; Mehmet Azimli (2018). *Halifelik Tarihine Giriş: Başlangıçtan IX. Asra Kadar*. Çizgi Kitabevi, Meram/Konya, s. 92.

⁴⁶ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî (2014). *Halifeler Tarihi*. (Çev.) Onur Özatağ. Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 144.

⁴⁷ İbn Kuteybe, age, s. 48.

⁴⁸ M. Fayda (2015). *Hulefâ-yı Râşidîn Devri: (Dört Halife Dönemi)*. Kubbealtı Yayınları, İstanbul, s. 45.

⁴⁹ İbn Kuteybe, age, s. 48.

Müslümanlığının bir fetih, hicretinin bir zafer ve halifeliğinin ise bir rahmet vesilesi olduğu kanaati bütün toplumda hâsıl olduğu açıkça ifade edilmektedir.⁵⁰

2.1.6. Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı

Hz. Ömer'in yönetim anlayışında istişare büyük önemi haizdir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir gibi istişareyi yönetim anlayışının temeli olarak benimsemiştir. Yaptığı işlerde her zaman ashabın görüşlerine müracaat etmiş, kabileler arası siyâseti dikkate alarak halkın geniş kesimlerinin desteğini sağlamıştır.⁵¹ Hz. Ömer'in istişare örneklerinden biri de Kâdisiye Savaşı'nda yaşanmıştır. Hz. Ömer, savaşa gitmesine karşı çıkan ashabın görüşünü kabul etmiş ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı kumandan tayin ederek ordunun başında göndermiştir.⁵²

Hz. Ömer'in yönetimde benimsemiş olduğu bir diğer prensip de denetlemedir. Bir yönetim veya bir mekânın denetleme mekanizmasının zayıf olması, yönetimin etkinliğini ve verimliliğini olumsuz etkiler. Bu sebeple Hz. Ömer yönetiminde denetlemeyi çok önemsemiş, atadığı idarecilerin faaliyetlerini sürekli izlemiş ve değerlendirmiştir. Bu denetleme askerî alanda da söz konusudur. Savaşın seyri ve neler olup bittiği halifeye rapor edilirdi. Hz. Ömer'in talimatlarını buna göre verdiği aktarılmaktadır.⁵³ Hz. Ömer'in yönetim anlayışında vâli olarak atadığı kimselerin ardından denetim maksadıyla kâdî ataması kendi dönemi açısından erken sayılabilecek “kuvvetler ayrılığı” müessesinin zeminini oluşturmasına vesile olduğu ifade edilebilir.

Hz. Ömer yönetiminde toplum menfaatini de ön sıraya almıştır. Ona göre idarecinin temel görevi toplum menfaatini sağlamak ve bunun neticesinde de birlik beraberliğin tesis edilmesidir. Bundan dolayı Hz. Ömer toplum menfaatini her şeyin üstünde tutardı. Buna bir örnek vermek gerekirse Sevâd arazilerini gaziler arasında dağıtmamış daha sonra gelecek olan nesillerin haklarını koruma yoluna gitmiştir.⁵⁴

Hz. Ömer yönetimde asabiyeti etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Ona göre asıl olan soy değil takva ve çalışarak elde ettiği mevkidir. Onun içindir ki kabilesi zayıf bile olsa dinde önceliğinden dolayı nice kimseyi büyük kabile reislerine tercih etmiştir. Yönetimde belirlediği bir diğer anlayış da kabiliyetli kimseleri başa geçirmektir. Bu konuda azlettiği idarecilerin sayısı

⁵⁰ İbni Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 318.

⁵¹ Adem Apak (2012). *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*. Ensar Nesriyat, İstanbul, s. 96.

⁵² Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûri (1988). *Fütûhu'l-Büldân*. Dâru ve Mektebetü'l Hilâl, Beyrut, s. 251.

⁵³ age, s. 253.

⁵⁴ M. Fayda (2007). “Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 34, s. 44-51; A. Apak, age, s. 105-109.

hayli kabarıktır. Hz. Ömer idarecileri atarken onların soylarına değil becerilerine göre atar ve onları sıkı bir şekilde de denetlerdi.⁵⁵

Kısaca değinmiş olduğumuz yönetim anlayışı sebebiyle Hz. Ömer dönemi adalet timsali olmuştur. Başarılı yönetim ve fetihler neticesinde zenginlik artmıştır. Hz. Ömer; yönetiminde adaleti esas almış, başarılı yönetim ve fetihler sonucunda artan zenginliği hakkaniyetle paylaşmıştır. Hz. Ömer'in adaletli yönetimi halkın takdirini kazanmış, onun yönetimine itiraz eden kimse kalmamıştır.⁵⁶ Hz. Ömer tüm bunların yanında devleti kurumsallaştırmak için çalışmıştır. Büyük ölçüde kurumsallaşma faaliyetleri bu dönemde gerçekleşmiştir.⁵⁷ Onun döneminde beytülmal, divan teşkilatı, yeni garnizon şehirlerinin kurulması gibi pek çok icraat gerçekleştirilmiştir.⁵⁸

2.1.7. Son İcrâati ve Vefâtı

Hz. Ömer, bir sabah namazında mescitte iken Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü' tarafından üç defa hançerlenerek ağır yaralandı. Hz. Ömer, saldırganın yakalanmasını emretti. Saldırgan, yakalanmadan önce on üç kişiyi daha yaraladı. Nihayetinde yakalandı. Sabah namazı bitmek üzereydi. Abdurrahman b. Avf, kısa sûreler okuyarak namazı tamamladı. Hz. Ömer, evine götürüldü. Onunla birlikte yaralanan altı-yedi kişi ise hayatını kaybetti. Hz. Ömer'in yarası çok derindi. Ölümünün yaklaştığını hissedince Hz. Âişe'ye bir elçi gönderdi. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'i kastederek iki arkadaşının yanına defnedilmeyi talep etti. Talebi kabul edildi. Şehit olduğunda oraya defnedildi.⁵⁹

Hz. Ömer hasta yatağında yatarken muhâcirlerden bazıları geldi ve “Ey mü'minlerin emiri bizi başsız koyma bir halife tayin et” diye istekte bulundular. Hz. Âişe'de ümmeti başsız bırakmasın diye haber göndermişti. Başlangıçta kimseyi yerine bırakmak istemedi. Buna dair gerekçelerini ileri sürdü. Ama sonunda aşere-i mübeşşereden oluşan bir şûra oluşturdu. Aralarında halifeyi seçmeleri konusunda onlara talimatlar verdi. Üç gün mühletleri vardı. Şâyet bu süre sonunda kimse seçilemezse boyunlarını vurma emri verdi. Hz. Süheyb'i namazları kıldırarak görevlendirdi. Sonra onlara dua etti ve insanların dağılmasını emretti. İnsanlar hastanın başından dağıldılar. Hz. Ömer o gün vefat etti ve namazını Hz. Süheyb kıldırdı.⁶⁰

⁵⁵ age, s. 120.

⁵⁶ İbn Kuteybe, age, s. 48; Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul, Hikmet Neşriyat, s. 314.

⁵⁷ Julius Wellhausen (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*. (Çev.) Fikret Işıltan. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 16.

⁵⁸ M. Fayda (2007). “Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 34, s. 44-51.

⁵⁹ İbn Kuteybe, age, s. 48-51.

⁶⁰ age, s. 51-54.

Hız. Ömer'in hayatını anlattığımız bu bölümden sonra Kıraat ilmi hakkında ana hatlarıyla bilgiler verilecektir.

2.2. Kıraat İlmine Kısaca Bakış

Kıraat ilmi Kur'ân'ı anlamaya katkı sağlayan ilimler içerisinde önde gelen ilimlerden biridir. Pek çok Müslüman Kur'ân'ı lafzıyla okumaya heves etmekte ve onu okumanın kurallarını öğrenme gayreti içerisinde. Bu da ilmî bakımdan en alt seviyedeki bir Müslüman ile ilimde zirveye ulaşmış bir âlim için arada bir farklılık olmaksızın Kur'ânı kıraat etmek isteyen herkesi gerekli olan kuralları öğrenmeye sevk etmektedir. Çünkü kıraat ilmi Kur'ân'ın nasıl okunması gerektiğiyle ilgilendir. Kıraat İlmi Kur'ân'daki kelimelerin nasıl telaffuz edileceğini kıraati nakleden İmama isnad ederek fem-i muhsin yoluyla öğreten bir ilimdir. Bu bölümde detaylarına fazla inilmeden kıraat ilminin kısaca tanıtımı yapıp Hız. Ömer'in kıraat ilmindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.2.1. Kıraat İlminin Tanımı

Pek çok farklı anlamlara gelmekle birlikte genelde “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” gibi anlamları olan “kıraat” kelimesi قَرَأَ fiilinin masdârı olarak gelmiştir.⁶¹ Sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma ve tilâvet etme anlamına gelen kıraat kelimesi; Kur'ân indirilmeden önce bu anlamıyla yaygın olarak kullanılmamaktaydı.⁶² Hız. Peygamber'in vefâtından sonra ıstilahî anlamı büyük oranda netleşen kıraat ilmi; âlimler tarafından birbirine yakın şekillerde tarif edilmiştir. Büyük kıraat alimi İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) *Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn* adlı eserinde kıraat ilmini; “Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve bu kelimeler üzerindeki ihtilafları kıraat nakleden râvilerle dayandıran bir ilim” olarak tarif etmektedir.⁶³ Kıraat ilmi; mütevâtir ve meşhur kıraat imamlarının kıraatlerini öğrenip muhafaza etmeyi ve usûlüne en uygun şekilde okuyabilmeyi meleke haline getirmeyi amaçlayan bir ilimdir.⁶⁴

Kur'ân'a yakın alâkası sebebiyle şer'î ilimlerin en kıymetlisi olarak görülen kıraat ilmi; Kur'ân'ın kelimelerinin nasıl telaffuz edileceğini öğreten, okunuşu sırasında okuyucu hataya düşmekten korumayı amaçlayan, kelimelerin aslını değiştirip tağyir etmekten sakındıran, kıraat

⁶¹ Bkz. Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr (2004). *Lisânü'l-'Arab*. Dâr Sâdir, Beyrût, قَرَأَ maddesi.

⁶² Abdulhamit Birşık (2014). *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Emin Yayınları, Bursa, s. 22.

⁶³ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî (1420). *Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn*. (Thk.) Şeyh Zekerîyya Amirat. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, s. 9.

⁶⁴ Şeyhu'l-Kurrâ Abdullah Boz (2020). *Kirâât-i Aşere Kaideleri (İstanbul Tariki)*. Dâru's-Şifâ, İstanbul, s. 6.

imamlarının kıraatlerini öğretmeyi amaçlayan ve bu kıraatleri birbirinden ayırt etmeyi sağlayan, öğrenilmesi farz-ı kifâye olarak görülen, Hz. Peygamber (s.a.v)'den başlayarak günümüze kadar fem-i muhsinden alınıp öğrenilen kıymetli bir ilimdir.⁶⁵

2.2.2. Kıraat İlminin Bazı Husûsî Istılahları

Kıraat İmamları tarafından belirlenen kıraatler çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Bunlar; sahih, mütevâtir, şâz ve mevzû olmak üzere dört gruptan oluşmaktadır.

2.2.2.1. Sahih Kıraatler

Bütün kaynaklarda belirtildiğine göre sahih kıraat için üç şart aranmaktadır.⁶⁶ İbnü'l-Cezerî *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr* adlı eserinde sahih kıraatin şartlarını beyitler halinde şu şekilde sıralamıştır:⁶⁷

وَكَانَ لِلرَّسْمِ اخْتِمَالًا يَحْوِي	فَقُلْ مَا وَافَقَ وَجْهَ نَحْوٍ
فَهَذِهِ الثَّلَاثَةُ الْأَرْكَانُ	وَصَحِّحْ إِسْنَادًا هُوَ الْقُرْآنُ
شُدُوذُهُ لَوْ أَنَّهُ فِي السَّبْعَةِ	وَحَيْثُمَا يَخْتَلُّ رُكْنٌ أَثْبِتْ

Bu beyitlerde zikredilen şartlar şunlardır;

1-) Nakledilen kıraat bir vecihle bile olsa Arapça nahiv kurallarına uymak zorundadır.

2-) İhtimâlen bile olsa Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushaflardan birine uymak zorundadır.⁶⁸

3-) Kıraat muhakkak muttasıl bir sened ile Hz. Peygamber'e ulaşmak zorundadır. Sahih kıraatin rükûnları olan bu şartlardan herhangi birinin bulunmaması durumunda kıraat-i seb'adaki bir veche uygun olsa bile kıraat olarak nakledilen o rivâyet sahih kabul edilmez ve şâz olarak değerlendirilir. Ve bu tür kıraatlerle namaz kılınmaz.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukri'in*, s. 9; İsmail Karaçam (1976). *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 61; Kurra Hafız Ramazan Pakdil (2013). *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 342-343; Muhammed İbn Muhaysın (2012). *Kur'an-ı Kerim'in On Okunuş Tarz-ı Vücûhu*. (Çev. ve (Thk.)) Ömer Örtlek. Kitâb-ı Hayât Yayınları, Ankara, s. 9.

⁶⁶ İ. Karaçam, age, s. 66.

⁶⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî(1414). *Tayyibetu'n-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr* (Nşr.) Muhammed Temîm ez-Zağbî, Dâru'l-Hedy, Cidde, s. 32.

⁶⁸ Bu Mushaflarda nokta ve hareke olmaması farklı okuyuşlara imkân vermektedir.

2.2.2.2. *Mütevâtir Kıraatler*

Yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir kalabalığın başka bir kalabalıktan rivâyet ettiği kıraatlerdir.⁶⁹ Üzerinde tam ittifak sağlanmamış olsa da Mütevâtir kıraat; sahih kıraat şartlarını taşımakla birlikte Kıraat-ı Seb'a ve Kıraat-ı Aşere imamlarının okuyuşları olarak kabul edilmiştir. Bazı âlimlere göre ise Kıraat-ı Seb'a mütevâtir, Kıraat-i Aşere ise meşhur kıraat olarak kabul edilmektedir.⁷⁰ İbnü'l-Cezerî'nin Kıraat-i Aşere'nin tamamını mütevâtir olarak kabul ettiği belirtilmektedir.⁷¹

2.2.2.3. *Şâz Kıraatler*

Şâz kıraat; çoğunlukla sahih kıraat şartlarını taşımayan kıraat olarak tarif edilmektedir. Sahih kıraat şartlarından birini bile taşımayan kıraatler şâz kabul edilir. Senedi sahih olmayan bu kıraatler tefsirlerde geçmekte olup âyetleri farklı şekillerde yorumlamaya imkân tanımakta ve âyetlerin anlamlarına zenginlik katmaktadır. Bu şekilde gelen kıraatlerle namaz kılınması câiz değildir. Bu kıraat nakilleri sahih-muttasıl senedle gelmedikleri için Kur'ân kabul edilmemiştir.⁷² Kıraat-i Erba'ate Aşere olarak kabul edilen İbn Muhaysın, Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî, Hasan-ı Basrî ve A'meş adlı imamların kıraati de şâz kıraat olarak kabul edilmektedir. Fakat şâz kıraatler bunlarla sınırlı değildir. Hz. Ömer de dâhil olmak üzere pek çok kimseden şâz kıraat nakledilmiştir. Şâz kıraatler bazen Hz. Osman'ın çoğalttığı Mushaf'lara uygunluk arz edebilir hatta Arap dilinin kâidelerine de uygunluk arz edebilir fakat senedinin sika râviler tarafından muttasıl bir şekilde aktarılmış olmaması söz konusu kıraatin şâz mertebesine düşmesine sebep olur.⁷³

Şâz kıraatler içerisinde kabul edilebilecek diğer kıraat türlerine müdrec ve âhâd kıraatler dâhil edilebilir. Bunlar bazı sahâbîler tarafından Kur'ân metnine tefsir (açıklama) maksadıyla ilâve edilip sonradan âyetmiş gibi vehmedilen kelimelerdir ki esas itibariyle şâz olarak kabul edilmektedirler.⁷⁴

⁶⁹ İ. Karaçam, age, s. 67.

⁷⁰ A. Birişik, age, s. 25.

⁷¹ Subhi es-Salih, age, s. 256.

⁷² Subhi es-Salih, age, s. 254.

⁷³ A. Birişik, age, s. 95.

⁷⁴ İ. Karaçam, age, s. 67; A. Birişik, age, s. 25.

2.2.2.4. Mevzû Kıraatler

Uydurulmuş senedlerle birtakım kimselere dayandırılan, rivâyet bakımından hiçbir hakikati bulunmayan asılsız kıraatlerdir. Bu kıraatlere örnek olarak verilebilecek en meşhur örnek el-Huzâî (ö. 408/1017)'nin İmam Ebû Hanîfe'ye nispet ederek aktardığı kıraatlerdir.⁷⁵

2.2.3. Kıraat Tasnifleri

Kıraat İlminin ilerleyen dönemlerinde kıraatler; bazı âlimler tarafından yedili, onlu ve on dördlü şekilde tasnif edilmiştir. Bu tasnifler sırasıyla aşağıdaki gibidir.

2.2.3.1. Kıraat-ı Seb'a

İbn Mücâhid (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a* adlı eserinde sahih-mütevâtir kıraatleri yedili bir tasnife tabi tutmuştur. İbn Mücâhid'in Kıraat-ı Seb'a olarak nitelediği bu yedi kıraat imamı şunlardır;

- 1-) Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785)
- 2-) Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738)
- 3-) Ebû 'Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771)
- 4-) Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736)
- 5-) Âsım b. Behdele (ö. 127/745)
- 6-) Hamza b. Habîb (ö. 156/773)
- 7-) Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)

2.2.3.2. Kıraat-i Aşere

İbnü'l-Cezerî; gerekli şartları taşıdıkları halde yukarıda isimleri belirtilen imamlar arasına alınmayan üç imamı daha sahih-mütevâtir kıraatler arasına ilhâk etmiştir. Bu üç imam sırasıyla şunlardır:

- 1-) Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî (ö. 130/747-48)
- 2-) Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821)
- 3-) Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/844)

⁷⁵ Abdulhamit Birışık (2002). "Kıraat", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara, TDV Yayınları, c.25, s. 430.

2.2.3.3. Kiraat-i Erba'ate Aşer

Uzun yıllar kiraat taliminde yer aldığı halde yukarıda belirtilen şartları hâiz olmamaları nedeniyle şâz kabul edilen dört kiraattir. Bu dört imam sırasıyla şu kişilerdir:

- 1-) Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahmân b. Muhaysın es-Sehmî (ö. 123/741)
- 2-) Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek b. el-Mugîre el-Yezîdî el-Adevî (ö. 202/817)
- 3-) Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728)
- 4-) Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî (ö. 148/765)

2.2.4. Sahih Kiraat İmamları

Çalışmamızın bu kısmında; isimlerini çokça zikredeceğimiz Kiraat İmamları hakkında kısa bilgiler aktarmakla iktifa edilecektir. Sahih-mütevâtir kiraat imamaları sırasıyla zikredilecektir.

2.2.4.1. Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785)

Aslen Isfahanlı⁷⁶ olan Nâfi', Medine'de dünyaya gelmiştir. Kiraat eğitimini Medine'de tamamlamıştır. Yetmiş civarı tabiinden kiraat okumuştur. Medine'de yaklaşık yetmiş yıl kadar kiraat okuttuğu nakledilmektedir. Hz. Peygamber'e (s.a.v) senedi Übey b. Kâ'b ile ulaşır. Yüz yıl kadar yaşayan İmam Nafi' Medine'de vefat etmiştir. Mekki b. Ebî Tâlib; Nâfi' ve Âsım kiraatlerini, kiraatler içersinde en üstün olanı olarak nitelendirmiş ve en sağlam senedi olan, Arap diline de en uygun olan kiraat olarak tavsif etmiştir.⁷⁷ İbnü'l Cezerî *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'* adlı eserinde hocaları arasında Ebû Ca'fer el-Kârî, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec, Şeybe b. Nisâh, Yezîd b. Rûmân ve Müslim b. Cündeb'i saymaktadır.⁷⁸ Râvîleri; Kiraatinde cemi mimlerini sıra ile okumasıyla meşhur olan Kâlûn (ö. 220/835) ve Nâfi'nin kiraatini Mısır'a aktaran, kiraatinde ibdâl, medd-i bedel ve tağlîz ile bilinen Verş (ö. 197/812)'dir.⁷⁹ Günümüzde Kuzey Afrika ülkeleri Fas, Tunus, Cezayir ve Libya'da Nâfi'nin Verş rivâyeti yaygın olmakla birlikte nadiren bazı bölgelerde ise Kâlûn rivayeti de okunmaktadır.⁸⁰

⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid (1980). *Kitâbü's-Seb'a*. nşr. "Şevkî Dayf". Dâru'l-Meârif, Kahire, s. 54.

⁷⁷ Tayyar Altıkulaç (2006). "Nâfi' b. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 32, s. 288; A. Birişik, age, s. 117.

⁷⁸ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî (1932). *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*. (Nşr.) "G. Bergstraesser", Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, c. 2, s. 330.

⁷⁹ Necati Tetik (1990). *Başlangıcından IX. Asra Kadar Kiraat İlminin Ta'limi*. İşaret Yayınları, Ankara, s. 62.

⁸⁰ R. Pakdil, age, s. 369.

2.2.4.2. *Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738)*

Aslen İranlı olan İbn Kesîr Mekke'de doğmuştur. Abdullah b. Zübeyr, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Enes b. Mâlik ile görüşme fırsatı yakalamıştır.⁸¹ Bir müddet Irak'ta ikamet ettikten sonra Mekke'ye dönmüştür. Tâbiîn neslinden olan İbn Kesîr'in; kıraatini Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. es-Sâib'den aldığı belirtilmektedir.⁸² Ayrıca kıraat okuduğu hocaları arasında Mücâhid b. Cebr ve Abdullah b. 'Abbâs'ın mevlâsı Dirbâs da vardır. Kendi devrinde Mekke halkı onun kıraatinde icmâ etmişlerdir.⁸³ Mekke'de vefât etmiştir.⁸⁴ Kendisinde doğrudan kıraat alma imkânı yakalayamayıp da isnâd yoluyla kıraatini tespit etmiş olan iki râvîsi Bezzî (ö. 250/864) ve Kunbül (ö. 291/904)'dür.

2.2.4.3. *Ebû 'Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771)*

Ebû 'Amr Mekke'de doğmuştur. Medine, Basra ve Kûfe şehirlerinde tahsiline devam etmiştir. Mekke'de Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebû Rebâh, 'İkrime b. Hâlid, İbn Kesîr; Medine'de Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh ve Ebû Ca'fer; Kûfe'de Âsım b. Behdele; Basra'da Yahyâ b. Ya'mer, Nasr b. Âsım ve Hasan-ı Basrî'den kıraatini almıştır.⁸⁵ Kendisinden pek çok kişi kıraat öğrenmiştir. Sibeveyh de bunlardan biridir. Râvileri Dûrî (ö. 248/862) ve Sûsî (ö. 261/874)'dir.⁸⁶ Ebû 'Amr'ın kıraatı günümüzde Sudan bölgesinde okunmaktadır.

2.2.3.4. *Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736)*

Aslen Yemenli bir âileye mensup olan İbn Âmir Ürdün'de doğmuştur. Dokuz yaşında gittiği Şâm'da vefatına kadar yaşamıştır. Şâm Emeviye Camii'nde uzun süre imamlık yapmıştır. Sahabeden Muaz b. Cebel, Ebû'd-Derdâ ve Fedâle b. 'Ubeyd'den kıraat tahsil etmiştir. Hz. Osman'ı Kur'ân okurken dinleme imkânı elde etmiştir.⁸⁷ Velid b. Abdülmelik tarafından Dimaşk kadılığına atanmıştır.⁸⁸ Hicri beşinci asra kadar Şâm ahalisi İbn Âmir'in kıraatini bırakmamışlardır.⁸⁹ Râvileri Hişâm b. Ammar (ö. 245/859) ve İbn Zekvân (ö. 242/857)'dir.

⁸¹ A. Birışık, age, s. 119.

⁸² N. Tetik, age, s. 64.

⁸³ İbn Mücâhid, age, s. 65.

⁸⁴ Tayyar Altıkulaç (1999). "İbn Kesîr Ebû Ma'bed", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 20, s. 131.

⁸⁵ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî (1997). *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ't-Tabakâti ve'l-A'sâr*. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût, c. 1, s. 58; Tayyar Altıkulaç (1994). "Ebû Amr b. Alâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c.10, s. 94.

⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, s. 132-133.

⁸⁷ ez-Zehebî, age, s. 46-47; A. Birışık, age, s. 125.

⁸⁸ Tayyar Altıkulaç (1999). "İbn Âmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 19, s. 309.

⁸⁹ N. Tetik, age, s. 66.

2.2.4.5. Âsım b. Behdele (ö. 127/745)

Muaviye zamanında Kûfe’de doğan Âsım, hayatı boyunca orada yaşadı. Âma olan İmam Âsım kendi devrinde kıraat ilminde zirve bir isim olarak temâyüz etmiştir. Güzel sesi ve tilâvetiyle gönüllere taht kurmuştur.⁹⁰ Hz. Osman tarafından Resm-i Mushafî öğretmekle görevli Ebû Abdurrahman es-Sülemî’den Hz. Ali’nin⁹¹, Zir b. Hubeyş el-Esedî’den de Abdullah b. Mes’ûd’un kıraatını almıştır. Hocası Ebû Abdurrahman es-Sülemî vefat edince onun yerine geçmiş ve kıraat tedris etmiştir.⁹² Büyük imam Ebû Hanîfe’nin de Âsım’dan kıraat aldığı söylenmektedir.⁹³ İki râvisinden en meşhur olanı Kûfe’de kadılık vazifesini deruhte ettiği bilinen Hafs b. Süleymân (ö. 180/796)’dır.⁹⁴ Günümüzde İslam dünyasında en yaygın kıraat İmam Âsım’ın Hafs rivâyetidir. Ülkemizde de Hafs rivâyeti okunmaktadır.⁹⁵ Diğer râvisi ise Ebû Bekir b. Şu’be (ö. 193/809)’dır.

2.2.4.6. Hamza b. Habîb (ö. 156/773)

İmam Hamza Kûfe’de dünyaya gelmiştir. Hayatını orada idame ettirmiştir. İmamlık yapmakla beraber genelde zeytinyağı ticâreti ile meşgul olmuştur. Enes b. Mâlik gibi sahabeden bazıları ile görüşmüş fakat onlardan kıraat okumamıştır. Kıraatını Humrân b. A’yen, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû İshâk es-Sebiî ve Ca’fer es-Sadık’dan almıştır.⁹⁶ Kıraatinin Abdullah b. Mes’ûd yoluyla Hz. Peygamber’e ulaştığı bilinmektedir. Hadis ilmi ile de meşgul olduğu zikredilmektedir.⁹⁷ Râvileri Halef (ö. 229/844) ve Hallâd (ö. 220/835)’dir. İmam Hamza yetmiş dört yaşında Hulvân’da vefat etmiştir.

2.2.4.7. Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)

İmam Kisâî’nin Kûfe’de ya da Bağdat’a yakın bir bölgede dünyaya geldiği belirtilmektedir. Hamza’dan sonra Kûfe’de kıraat konusunda büyük bir makama yükselmiştir. Kıraat ilminde olduğu kadar nahiv ilminde de şöhret bulmuştur. Abbasi Halifelerinden Mehdi-Billah Kisâî’yi Bağdat’a çağırması ve oğlu Hârûn Reşîd’in eğitimi ile görevlendirmiştir.⁹⁸ İbn

⁹⁰ ez-Zehabî, age, s. 51-53.

⁹¹ age, s. 13.

⁹² age, s. 51; M. Ali Sarı (1991). “Âsım b. Behdele”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 3, s. 476.

⁹³ A. Birişik, age, s. 128.

⁹⁴ Fatih Çollak (2006). *Hafs Rivâyetiyle Gelen Muhtelif Vecihler ve Huccetleriyle Âsım Kıraatı*. Üsküdar Yayınevi, İstanbul, s. 18.

⁹⁵ R. Pakdil, age, s. 369.

⁹⁶ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye*, s. 261-262; A. Birişik, “Kıraat”, c. 25, s. 428; N. Tetik, age, s. 68.

⁹⁷ Tayyar Altıkulaç (1997). “Hamza b. Habîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 511.

⁹⁸ İbn Mücâhid, age, s. 78-79; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetu’n-Nihâye*, c. 1, s. 530; N. Tetik, age, s. 69; Tayyar Altıkulaç (2002). “Ali b. Hamza Kisâî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara, TDV Yayınları, c. 26, s. 69; A. Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 134.

Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a* adlı eserinde zikrettiğine göre Kisâî hocası Hamza'dan kıraat okuduğu halde üç yüz civarı yerde ona muhalefet etmiştir.⁹⁹ Râvileri Dûrî (ö. 248/862) ve Ebû'l-Hâris (ö. 240/854)'dir. Kisâî Rey şehrinde vefât etmiştir.

2.2.4.8. Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî (ö. 130/747-48)

İbnü'l-Cezerî tarafından mütevâtir kıraatler arasına dâhil edilen Ebû Ca'fer; Medine'de dünyaya gelmiş olup hayatı hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. İsminin Cündeb ya da Yezîd olduğu iddia edilen Ebû Ca'fer'in; Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin azadlısı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁰⁰ Abdullah b. Ayyâş, Abdullah b. Abbas ve Ebû Hüreyre gibi sahabeden kıraat almıştır. Hadis ilmiyle de alakadâr olmuştur. Hayatının tamamını Medine'de geçirdiği öne sürülen Ebû Ca'fer doksanlı yaşlarda Medine'de vefat etmiştir.¹⁰¹ Râvileri İbn Verdân (ö. 160/777) ve İbn Cemmâz (ö. 170/786)'dır.

2.2.4.9. Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821)

Basra'da dünyaya gelen Ya'kûb el-Hadramî kıraat ve nahiv ilimlerinde öne çıkan âlimlerden olan dedesinden ve babasından ilim almıştır. Yetişmesinde âilesinin etkisi büyüktür. Hayatı hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Yedi kıraat imamından Kisâî, Hamza ve tartışmalı olmakla birlikte Ebû 'Amr'dan kıraat tahsil etmiştir. Ya'kûb el-Hadramî kendisini sadece Basra kıraatinde değil Mekke, Medine, Irak ve Şam kıraatlerinde de iyi yetiştirmiştir. Doksan yaşına varmadan seksen sekiz yaşında Basra'da vefat etmiştir. Râvileri Ruveys (ö. 238/853) ve Ravh (ö. 234/849)'dır.¹⁰²

2.2.4.10. Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/844)

Çok erken yaşlarda Kur'ân'ı ezbeleyen ve erken denilecek yaşlarda Kur'ân dersleri vermeye başlayan Halef; yedi kıraat imamından Hamza, Âsım ve Nâfi'nin kıraatini almıştır. Hamza'dan bizzat kıraat almamasına rağmen isnad yoluyla onun iki râvisinden biri olarak kabul edilmiştir. Kûfe kurrâsındandır. Hadis ilmiyle de ilgilenmiştir. Halef'in nebîz¹⁰³ içtiğine dair yapılan rivâyetler sonraları tevbe etmiş olmasına rağmen yine de âlimler nezninde hoşnutsuzluğa sebep olduğu, hakkında aktarılan rivayetler arasında yer almaktadır. Halefü'l-

⁹⁹ İbn Mücâhid, age, s. 78-79.

¹⁰⁰ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî İbn Hallikân (1900). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. nşr. İhsân 'Abbâs. Dâru Sâdir, Beyrût, c. 4, s. 274.

¹⁰¹ Tayyar Altıkulaç (1994). "Ebû Ca'fer el-Kârî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 10, s. 116; A. Birişik, age, s. 135-136.

¹⁰² İbn Hallikân, age, s. 390-391; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, c. 2, s. 386-389; Tayyar Altıkulaç (2013). "Ya'kûb el-Hadramî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 43, s. 282-283; A. Birişik, age, s. 137-138.

¹⁰³ Kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türüdür.

Âşir diye de bilinen Halef Bağdat'da seksen yaşına yaklaştığı sıralarda vefât etmiştir. Râvileri İshak el-Verrâk (ö. 286/899) ve İdrîs b. Abdülkerîm (ö. 292/905)'dir.¹⁰⁴

2.3. Hz. Ömer'in Kıraat İlmindeki Yeri ve Önemi

Hz. Ömer'in diğer pek çok sahâbî gibi Kur'ân'ın nâzil olduğu ortama ve âyetlerin iniş sebeplerine bizzat şahitlik ettiğini, Kur'ân'ın kıraati noktasında da Hz. Peygamber'in tanıdığı ruhsatlara da hâkim olduğunu, kendisine nispet edilerek aktarılan rivâyetlerde görmekteyiz.¹⁰⁵ Hz. Peygamber'den işittiğinin aksine bir okuyuş duyduğunda konuyu Hz. Peygamber'e intikal ettirip doğru olan okuyuşu öğrenme gayretinde olduğuna da kaynaklar yer vermektedir. Hem Hz. Ömer'in kıraatlere olan merakına hem de kıraat farklılıklarının o günün toplumuna nasıl yansdığına örnek olarak şu hâdise gösterilebilir:

“Rasûlullâh henüz hayattayken, Hişâm b. Hakîm'in Furkân sûresini okuyuşuna şahit olmuştum. Okuyuşuna kulak verdim, baktım ki sûreyi, Allah Rasûlü' nün bana okutmadığı birçok harf üzere okuyor. Namazdayken neredeyse yakasına yapışacaktım. Sabrettim, namazı bitirir bitirmez yakasına yapıştım ve: “Sana bu sûreyi kim okuttu?” dedim. Rasûlullâh okuttu deyince: “Yalan söylüyorsun. Çünkü okuyuşunu dinlediğim sûreyi Rasûlullâh bana başka bir şekilde okuttu.” dedim ve onu alıp Rasûlullâh'a götürdüm ve “Ey Allah'ın Rasûlü! Ben bu adamın Furkân sûresini senin bana okuttuğundan farklı harfler üzere okuduğunu gördüm.” dedim. Rasûlullâh bana: “Bırak onu ey Ömer!” dedi. Ben onu bırakınca Rasûlullâh: “Ey Hişâm! Oku!” buyurdu. Hişâm, kendisinden dinlediğim şekilde okudu. Rasûlullâh: “Sûre böyle nâzil oldu.” dedikten sonra, “Ey Ömer! Sen oku!” buyurdu. Ben de kendisinin bana okuttuğu şekilde okudum. Bunun üzerine Rasûlullâh: “Muhakkak ki bu Kur'ân, yedi harf üzere nâzil oldu. Ondan kolayınıza geleni okuyun” buyurdu.¹⁰⁶

Bu ve bunun gibi rivâyetleri genellikle yedi harf meselesi üzerinden kıraat farklılıklarına örnek olarak da getirilmektedir. İmâmiye Şiası yedi harf meselesini reddederken Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu Kur'ân'ın yedi harf üzere indiğini kabul etmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, c. 1, s. 272-274; Tayyar Altıkulaç (1997). “Halef b. Hişâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 237-238; A. Birişik, age, s. 140-141.

¹⁰⁵ Muhammet Ali Erdal (2011). *Hz. Ömer'in Tefsir Rivâyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Adana, s. 38.

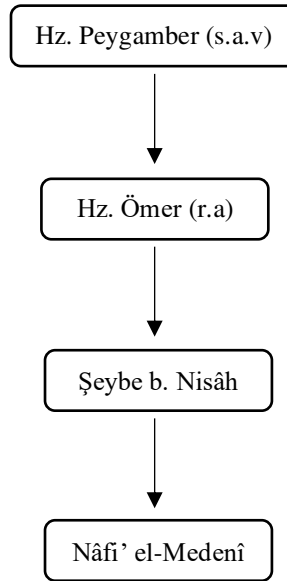
¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî (1422). *el-Câmi 'u's-Sahih*, nşr. Muhammed Zühre b. Nasr. Dâru Tavki'n-Necât, (2419. Hadis), c. 6, s. 184; age, (4992. Hadis), c. 12, s. 432; age, (5041. Hadis), c. 12, s. 499; age, (6936. Hadis), c.17, s. 352; age, (7550. Hadis), c. 14, s. 10; Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim (2014). *el-Musnedu's-Sahihu'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*. (Thk.) Heyet. Dâru't-Te'sîl, Kahire, c. 2, s. 551 (220. Bâb, 1851. Hadis); Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd (1436). *Sünenü Ebî Dâvûd*, (Thk.) Muhammed 'Adil & 'Ammâr 'Abbâs. Dâru't-Te'sîl, (355. Bâb, 1468. Hadis), Kahire, c. 3, s. 355; Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî (2015). *es-Sünen*. (Thk.) Heyet. Dâru't-Te'sîl, c. 4, s. 173 (11. Bâb, 2943. Hadis); Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâ'î (2012). *el-Muctebâ, es-Sünenü's-Suğrâ*. Dâru't-Tesîl, Kahire, c. 2, s. 359-361 (359-361. Bâblar, 948-950. Hadisler).

¹⁰⁷ Süleyman Yıldız (2020). “İmâmiyye Şiası'nın Kıraatlere Yaklaşımı: Tûsî-Tabersî Örneği”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10(1), s. 48.

H. Ömer'in kıraat ilmindeki yeri ve önemini incelediğimizde onun On Kıraat İmamından altısının kıraat sened zincirinde, sahabe tabakasında yer aldığını tespit ettik. Özellikle son dönemde kıraat ilmiyle alakalı çalışmalarda bulunarak bu ilmin intişâr etmesi için emek veren Hasan Tahsin Feyizli' nin Kıraat-ı 'Aşere adlı eserinden istifade edilerek, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesinde 4640 numaralı İmâm Şâtîbî' nin Hırzu'l-Emânî adlı eserinin yazma nüshasının son kısmındaki ilaveler bölümünde zikredilen malûmattan hareketle altı imamın H. Ömer'e dayanan isnâd zincirlerini oluşturduk.¹⁰⁸ Bu İmamlar sırasıyla; Nâfî' el-Medenî, İbn Kesîr el-Mekkî, Ebû "Amr, Kisâî el-Kûfî, Ya'kûb el-Hadramî ve Halefû'l-Âşîr'dir.

Aslen İsfahânî olan Nâfî' el-Medenî'nin (ö. 169/785) hocası Şeybe b. Nisâh¹⁰⁹ (ö. 130/748) H. Ömer (r.a)'den kıraat almıştır.¹¹⁰ Nâfî' el-Medenî' nin sahabe tabakasında H. Ömer haricinde Übey b. Kâ'b ile Zeyd b. Sâbit yer almaktadırlar. İmam Nâfî' el-Medenî'nin H. Ömer'e dayanan sened zinciri şu şekildedir¹¹¹:

Tablo 2.1. Nâfî' el-Medenî'nin H. Ömer'e Dayanan Sened Zinciri

¹⁰⁸ H. T. Feyizli (2018). *Kırâat-i Aşere*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 305.

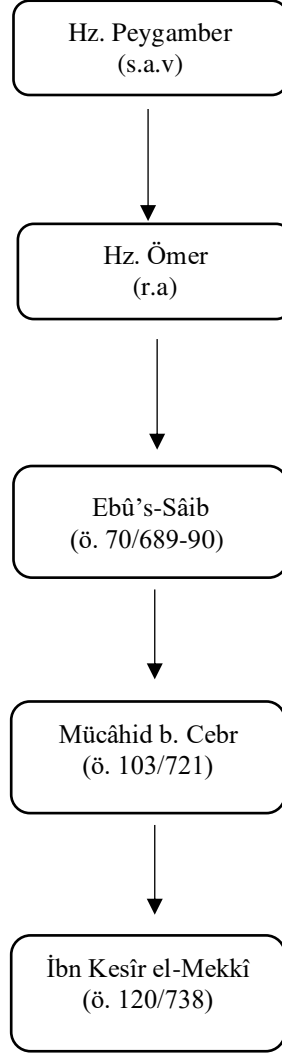
¹⁰⁹ Nassâh şeklinde de telaffuz edenler olmuştur. Bkz. Abdurrahman Çetin (1991). "Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3, s. 20.

¹¹⁰ Tayyar Altıkulaç (2006). "Nâfî' b. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 32, s. 288.

¹¹¹ H. T. Feyizli, age, s. 305.

Yedi Kıraat İmamından biri olan İbn Kesîr el-Mekkî (ö. 120/738) tabîîn neslindendir.¹¹² Sened zincirinin sahabe tabakasında Hz. Ömer ile birlikte Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. 'Abbâs yer almaktadır. Onun Hz. Ömer'e dayanan sened zinciri şu şekildedir;

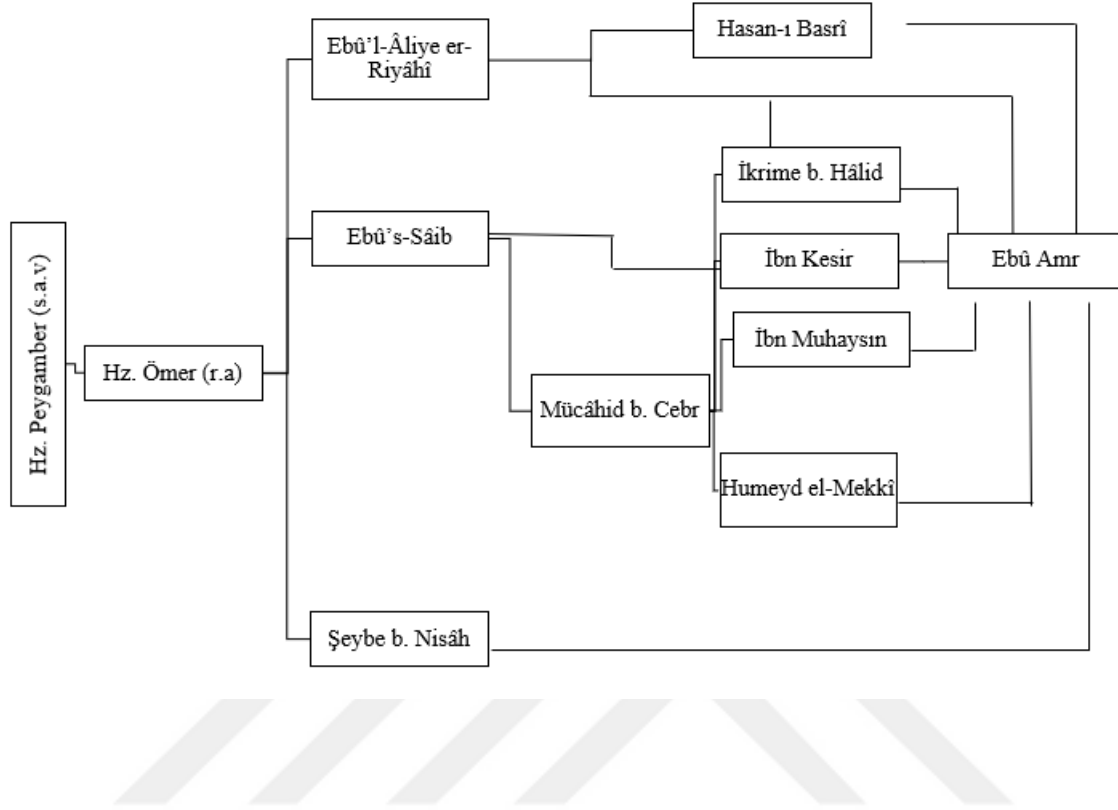
Tablo 2.2. İbn Kesîr el-Mekkî'nin Hz. Ömer'e Dayanan Sened Zinciri

¹¹² Tayyar Altıkulaç (1999). "İbn Kesîr Ebû Ma'bed", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 20, s. 131.

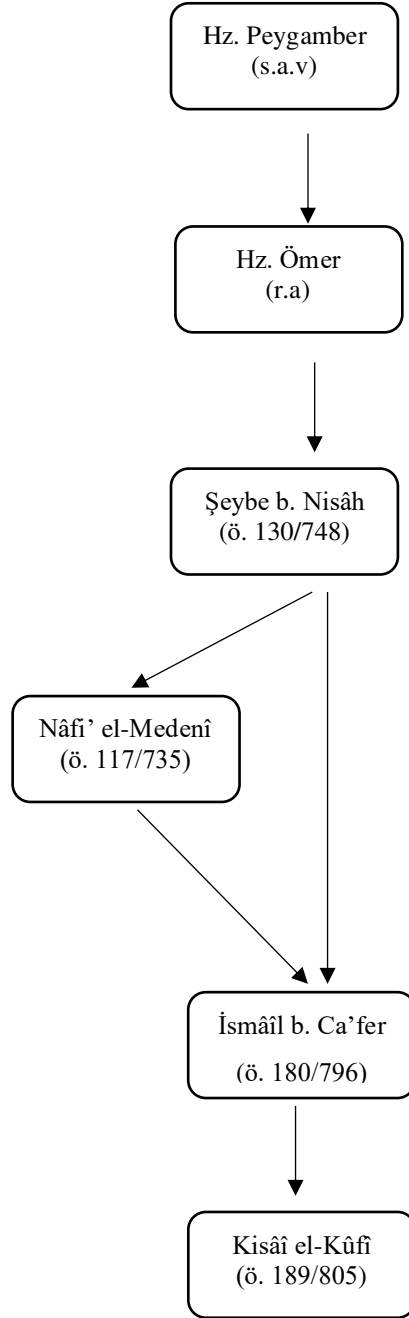
Ebû ‘Amr’ın Hz. Ömer’e dayanan sened zinciri aşağıdaki gibidir.

Tablo 2.3. Ebû ‘Amr el-Basrî’nin Hz. Ömer’e Dayanan Sened Zinciri

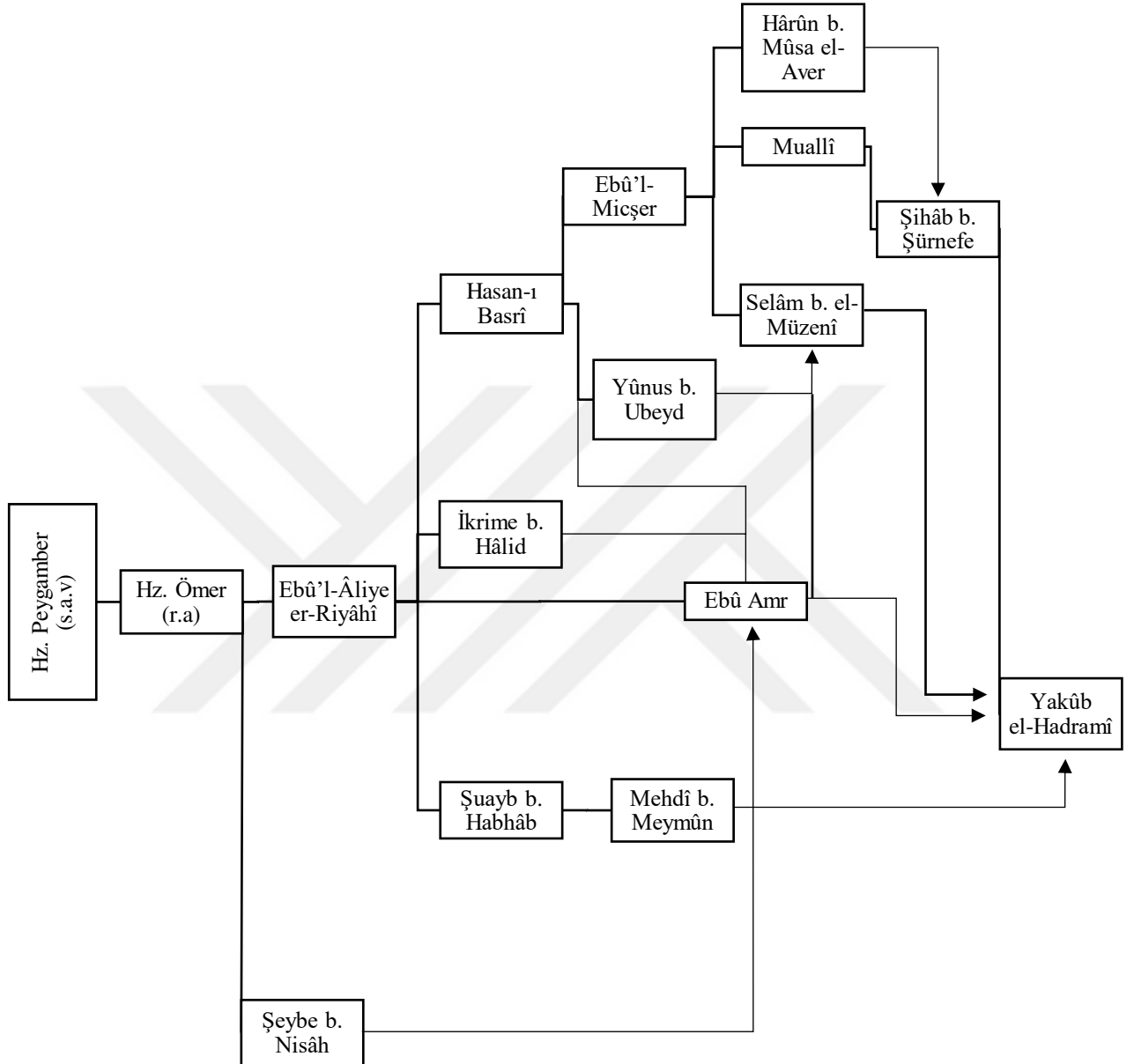
Kisâî'nin Hz. Ömer'e dayanan sened zinciri tablodaki gibidir.

Tablo 2.4. Ebü'l-Hasen el-Kisâî el-Kûfî'nin Hz. Ömer'e Dayanan Sened Zinciri

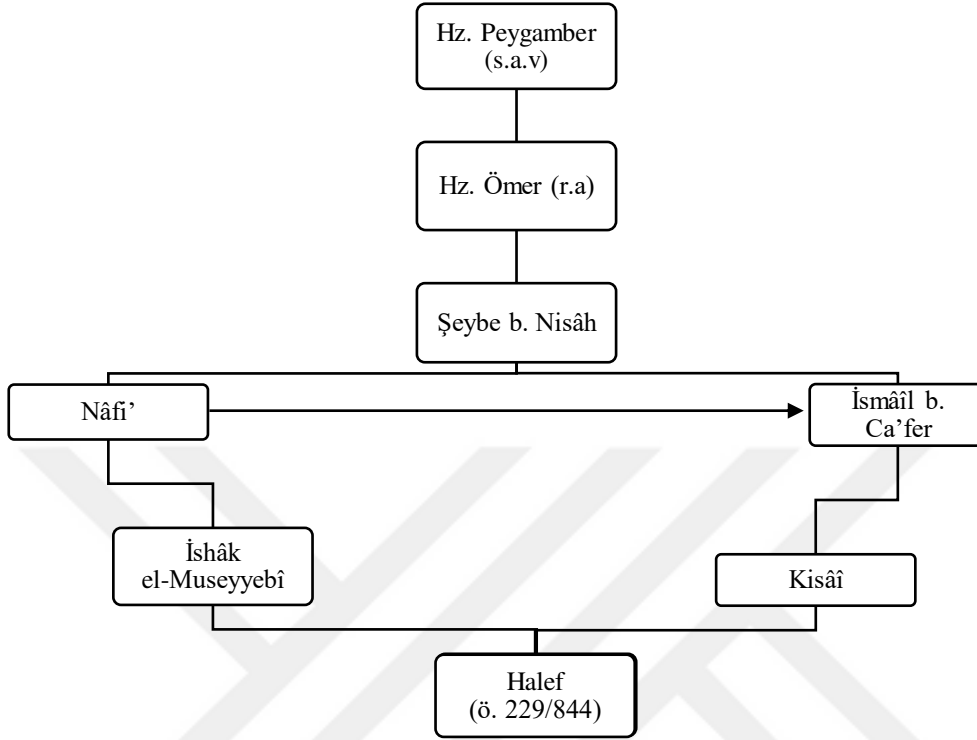
Yakûb el-Hadramî'nin Hz. Ömer'e dayanan sened zinciri tablodaki gibidir.

Tablo 2.5. Yakûb el-Hadramî'nin Hz. Ömer'e Dayanan Sened Zinciri

Halefû'l-Âşir'in Hz. Ömer'e dayanan sened zinciri tablodaki gibidir.

Tablo 2.6. Halefû'l-Âşir'in Hz. Ömer'e Dayanan Sened Zinciri

Hz. Ömer'in kıraat ilmindeki yeri ve önemini anlamaya vesile olacak olan tabloları da oluşturduktan sonra çalışmamızın bu bölümünü nihayete erdirmiş bulunuyoruz. Bir sonraki bölümde Hz. Ömer'den rivâyet edilen mütevâtir ve şâz kıraatler incelenecektir. Bu rivâyetleri Hz. Ömer'in kıraat ilmindeki yerini gösteren önemli delillerden biri olarak kabul edilebilir. Onun On Kıraat İmamından altısının sened zincirinde yer alıyor olması bu ilim açısından vazgeçilmez bir noktada olduğunu da ispat etmektedir. Zira kıraat ilmi nakil ve sened yoluyla Hz. Peygamber'e dayandırılarak tedris edilen bir ilimdir. Görüldüğü gibi Hz. Ömer bu noktada çok önemli bir yeri doldurmaktadır.

3. HZ. ÖMER'DEN RİVÂYET EDİLEN KİRÂATLER

Rivâyet veya dirayet yöntemiyle kaleme alınmış tefsir eserlerinin hemen hepsinde kıraat konuları, Kur'ân'ın anlamının kavranmasındaki rolü dolayısıyla kaçınılmaz bir yer tutmuştur. Bu eserler dikkatle incelendiğinde nakledilen kıraatlerin gerek Hz. Peygamber' in yedi harf ruhsatına dayandığı gerekse kıraat nakleden sahâbîlerin âyetleri, tefsir edici bir mahiyette aktardıkları görülmektedir. Kıraat ilmi alanında kendilerinden nakiller bulunan pek çok sahâbî mevcuttur. Bunların arasında Hz. Peygamber'in yanında uzun zaman kalmış ve ikinci halife olarak seçilmiş önemli bir şahsiyet olan Hz. Ömer de bulunmaktadır. Hz. Ömer siyasi alanda öne çıkmış bir sahâbî olmasının yanı sıra ilmî alanda da oldukça yetkin birisi olduğu bilinmektedir. Hz. Ömer'in Tefsir, Fıkıh, Hadis ilimlerindeki konumu gibi kıraat ilmindeki yeri de çok değerlidir. Kaynaklarda ifade edildiği üzere, Hz. Ömer kıraat ilmine duyduğu ilgi ve merak nedeniyle bu ilme çok sayıda katkıda bulunmuştur. Tefsir kaynaklarında ona ait olduğu belirtilen birçok kıraat rivayetleri mevcuttur.¹¹³ Bunlardan bazıları On Kıraat İmamının kıraatiyle ittifak eden mütevatir kıraatlerdir. Fakat Hz. Ömer' den rivayet edilen pek çok kıraat ise şâz olarak değerlendirilmiştir. Bu şâz rivâyetlerin bazıları bir nevi tefsirî bir mahiyette iken bazıları da kelimenin/lafzın mütevâtir halinden tamamen farklı olarak sâdır olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Hz. Ömer'den nakledilen mütevâtir kıraatleri sunulacak bir sonraki başlık altında ise onun şâz kıraatleri incelenecektir

3.1. Hz. Ömer'den Rivayet Edilen Mütevâtir Kıraatler

Hz. Ömer'in On Kıraat İmamından birinin ya da birkaçının kıraatiyle mutabık olan okuyuşları bu başlık altında değerlendirilmiştir.

3.1.1. Fâtiha Sûresi 1/4. Âyet

مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ

Fâtiha Sûresi 4. Âyetinde 'din gününün sâhibi' anlamına gelen مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ ifadesinde yer alan 'mâlik' lafzı üzerinde Kıraat Âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafın temel nedeni sahâbeden nakledilen kıraatlerin iki farklı okuyuşa da temel teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu âyette geçen 'mâlik' lafzını; Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Âsım, Kisaî, Halef, Ya'kûb el-Hadramî, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahmân b. Avf, Alkame b. Kays, Übey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Katâde, İbn Mihrân, Hasan-ı Basrî, İbn Şihâb ez-Zührî, Esved b. Yezîd, Saîd b. Cübeyr, Ebû Recâ el-Utâridî,

¹¹³ A. E. Ateş & C. Subaşı (2023). "Kur'ân Yorumuna Etkisi Bağlamında Hz. Ömer'in Kıraatleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1, s. 77.

İbrâhîm en-Nehaî, İbn Sîrîn, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ve Yahyâ b. Ya'mer'in fâil vezni üzere مَالِك şeklinde okudukları kaynaklarda belirtilmiştir.¹¹⁴ Bunun temeli de Ebû Hureyre tarîkiyle Ümmü Seleme'den nakledilen rivâyettir.¹¹⁵ Diğer bir nakle göre de bu kelime مَلِك yani lâmu'l-fiili cer olarak, fail vezni üzere 'melik' şeklinde okunmuştur. Kıraat-ı Aşere İmamlarından Nâfi, İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn Âmir, Hamza ve Ebû Ca'fer bu şekilde okumuşlardır.¹¹⁶

مَلِك kıraatini incelediğimizde bu kelimenin dammeli (مَلِك) olarak okunan mülk kelimesinden geldiğini ve anlamının "emri altındakilere emir verme ve yasaklama hususlarında tasarruf hakkına sahip olan" şeklinde açıklandığı görülmektedir. Melik ifadesi; dünyada iken elinde güç ve iktidar bulundurup da bu durumun kıyâmet gününde kendileri için bir zillet ve alçaklık haline dönüşecek olan hükümdarlar gibi olmayan Allah Teâlâ'nın mülkünde (hükümrânlık) tek olmasını ifade etmektedir.¹¹⁷ مَالِك kıraatini incelediğimizde ise bu kelimenin kesralı (مَلِك) veya fethalı (مَلِك) olarak harekelenen bir kökten geldiğini görmekteyiz. Mâlik kelimesi "elinde bulundurduğu şeylerin aynında dileği gibi tasarruf etme imkanına sahip olan" mânasına geldiği bildirilmektedir. Bu durumda mâna kendisinden başka hiç kimsenin tasarruf etme ve hükmetmeye güç getiremediği kıyâmet gününde Allâh'ın yegâne egemen/hükümrân olmasını ifade etmektedir.¹¹⁸ Melik kelimesi ise Allah'ın zâtının sıfatı olarak değerlendirilirken Mâlik lafzı ise fiilî sıfatı olarak telakkî edilmiştir.¹¹⁹ Her iki kıraat de Allah Teâlâ'nın sıfatıdır.

¹¹⁴ Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr Ebû Ali el-Fârisî (1404) *Kitâbü'l-Hücce li'bn Hâleveyh fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, (Thk.) Bedreddin Kahveci & Beşir Cüveycâtî. Dâru'l-Me'mun li't-Türâs, Şâm, c. 1, s. 6-7-8; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân (1412) *el-Bahrü'l-Muhît*, (Thk.) Sıdkî Muhammed Cemîl vd. Dâru'l-Fikr, Beyrût, c. 1, s. 37; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (1415). *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Thk.) Ali Abdülbârî Atıyye. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, c. I, s. 85-86; Abdullatîf Muhammed el-Hatîb (2002). *Mu'cemu'l-Kırâât*. Dâru Sa'diddin, Dimaşk, c. 1, s. 8.

¹¹⁵ Ümmü Seleme'nin Hz. Peygamber'in arkasında namaza durduğunu ve onun Fâtiha Sûresinin 4.âyetini مَالِك يَوْمَ الدِّين şeklinde okuduğunu, Sûre bitince de 'âmin'dediği şeklinde aktarılan rivâyettir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısıri et-Tahâvî (1994). *Şerhu Muşkilî'l-Âsâr*. (Thk.) Şu'ayb el-Arnâvût. Müessesetu'r-Risâle, c. 14, (10 hadis no: 5409).

¹¹⁶ İbn Mucâhid, age, s. 104; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî (1985). *en-Neşr fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr..* (Thk.) Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût, c. 1, s. 271; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc (1988). *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbüh*. (Thk.) Abdülcelîl Abduh Şelebî. Alemü'l-Kütüb, Beyrût, c. 1, s. 46; Hammûş b. Ebû Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib (1987). *el-Keşf 'An Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hucecihâ*. (Thk.) Muhyiddin Ramazan. Müessesetü'r-Risale, Beyrût, c. 1, s. 25-31-32; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn en-Nisâbüri İbn Mihrân (1980). *el-Mebsût fi'l-Kirâ'âti'l-'Aşr*. (Thk.) Sübey' Hamza Hâkimî. Mecmau'l-Luğa, Dimaşk, s. 86.

¹¹⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 1, s. 149; Ebû Hayyân, age, c. 1, s. 37.

¹¹⁸ Ebû Hayyân, age, c. 1, s. 37.

¹¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî eş-Şevkânî (1994). *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*. Dâru İbnü Kesîr, Beyrût, c. 1, s. 26.

3.1.2. Bakara Sûresi 2/55. Âyet

فَاخَذْتُمْ الصِّعْقَةَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

Bakara Sûresi 55. âyetinde geçen الصِّعْقَةُ “es-sâ’ikatu” kelimesini; Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. ‘Abbâs ve İmam Kisâî’nin الصِّعْقَةُ “es-sa’katu” kelimesindeki “sâd” harfini medsiz, “ayn” harfini de sükûn ile kıraat ettikleri nakl olunmaktadır.¹²⁰ On Dört Kıraât İmamı’ndan biri olan İbn Muhaysin ise Kurtubî’nin (ö. 671/1273) *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*’ında bildirdiğine göre Kur’an’da bu kelimenin geçtiği bütün yerlerde Hz. Ömer’in kıraatini takip etmiştir. Bu kelimenin aynı lafızlarla okunduğu Nisâ Sûresi 153. âyetinde, konuyu daha detaylı olarak ele alacağız. Burada الصِّعْقَةُ kelimesinin anlamı; Allah’ı bize açıkça göster demeleri sebebiyle ceza için üzerlerine gönderilen yıldırımın kendilerinde bıraktıkları hâl olarak¹²¹ izah edilirken, yıldırımın şiddetinden dolayı öldükleri de aktarılmaktadır.¹²² Mütevatir/sahih kıraat imamı olan Kisâî’nin kıraatıyla mutâbık olduğundan dolayı Hz. Ömer’in bu kıraatı mütevatir kabul edilmektedir.

3.1.3. Bakara Sûresi 2/106. Âyet

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

Bakara Sûresinin 106. âyetinin başında geçen مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا ifadesindeki نُنسِهَا kelimesini Hz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, İbrahîm en-Nehaî, Atâ b. es-Sâib, Mücahid, ‘Ubeyd b. Umeyr, Übey b. Kâ’b, İbn Muhaysin, Yahyâ el-Yezîdî, İbn Kesîr el-Mekkî ve Ebû ‘Amr el-Basrî muzara’at harfi olan nûn’un fethası ve hemzenin sükûnu ile نُنْسَأُهَا şeklinde okumuşlardır.¹²³ Diğer Kıraat-ı Aşere İmamları Nâfi’, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisai, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve Halef ise نُنْسِهَا şeklinde muzaraat harfi olan nûn’un dammesi, ikinci nûn’un

¹²⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (1964). *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-Mübeyyin Limâ Tezammenehû mine’s-Sünneti ve Âyi’l-Furkân*. (Thk.) Ahmed el-Berdûnî & İbrahîm İtfeyyîş. Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire, c. 1, s. 404; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (1987). *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. Dârü’l-Kitâbi’l-Arabiyy, Beyrût, c. 1, s. 142; el-Âlûsî, age, c. I, s. 263; el-Hatîb, age, c. 1, s. 104.

¹²¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî İbn Atıyye (2001). *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. (Thk.) Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, s. 147.

¹²² et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 2, s. 82.

¹²³ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî (1984). *et-Tefsîr fî’l-Kırâ’ati’s-Seb’*. Dârü’l-Kitâbi’l-Arabiyy, Beyrût, s. 176; el-Kurtubî, age, c. 2, s. 76; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm (2009). *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘Azîm Müsneiden ‘ani’r-Resûl ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbi’in*. (Thk.) Es’ad Muhammed et-Tayyib. Mektebetü Nezar Mustafâ’l-Bâz, Mekke, c. 1, s. 2; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (1969). *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. (Thk.) Muhammed Fuâd Abdu’l-Bâkî. Dârü’l-Marife, Beyrût, c. 8, s. 17; Ebû’l-Berekât ‘Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî (2019). *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*. (Thk.) Yusuf Ali Bedîvî & Muhyiddin Mustev. Dârü İbnü Kesîr, Dimâşk-Beyrût, c. 1, s. 119; İbrahim b. Hasen (1983). *et-Tefsîru’l-Me’sûr an Ömer b. el-Hattâb*. Dârü’l-Arabiyyeti’l-Kitâb, s. 135; el-Hatîb, age, c. 1, s. 171.

sükûnu ve hemzesiz bir şekilde sîn'in kesresi ile okumuşlardır ve bu kıraat Hz. Osman mushafında da bu şekildedir.¹²⁴ Hz. Ömer'in ve diğer bahsedilen isimlerin okuduğu تَنْسَأَهَا lafzı mâna itibariyle تَنْسِئَهَا kelimesine göre farklılık arz etmektedir. Buna göre تَنْسَأَهَا lafzı “onun lafzının neshini belli bir vakte erteliyoruz” mânasına gelmektedir. Nitekim Araplar devenin su içeceği vakti ertelediklerinde bunu نَسَأْتُ الْإِبِلَ عَنِ الْحَوْضِ şeklinde ifade ettikleri kaynaklarda zikredilmektedir.¹²⁵

3.1.4. Nisâ Sûresi 4/25. Âyet

فَإِذَا أَحْصَنَ

Nisâ Sûresi 25.âyetinde geçen أَحْصَنَ fiilinin okunuşunda kıraat imamları ihtilaf etmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd, Hamza, Kisâî, Halef, Âsım ve iki râvisi Hafs¹²⁶ ve Ebû Bekir b. Ayyâş, Mufaddal, A'meş ve Hasan-ı Basrî fiildeki “hemze” ve “sâd” harflerini fethalı olarak أَحْصَنَ “ehsanne” şeklinde okurlarken diğer Kıraat İmamları Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb ise “hemze” harfini dammeli, “sâd” harfini ise kesreli bir biçimde أَحْصَنَ “uhsinne” olarak kıraat etmişlerdir.¹²⁷ Çalışmanın başından itibaren bir yöntem olarak kıraat tespitleri için sırasıyla kullandığımız bütün kaynakları taradığımızda Hz. Ömer'in bu âyeti kıraat ettiğine dair bir rivâyete rastlayamadık. Fakat Fahreddin er-Râzî'nin aktardığına göre Hz. Ömer; bu âyeti أَحْصَنَ “ehsanne” olarak “onlar Müslüman olurlarsa” anlamında tefsir etmiştir. Açıkçası Râzî; rivâyeti kıraat etti şeklinde aktarmasa da cümlelerin siyâk ve sibâk'ından Abdullah b. Mes'ûd, Şâ'bî, en-Nehaî ve Süddî ile beraber bu kıraati tercih ettiğini anlayabiliriz. Bu nedenle ona nispet edilen kıraatler arasına bu kıraati de almak gerektiğini ifade etmek durumundayız. Nitekim Gökhan Atmaca; Hz. Ömer'in Kur'ân Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları adlı eserinde Hz. Ömer'in Nisâ Sûresi 25. âyeti أَحْصَنَ “ehsanne” şeklinde okuduğunu Râzî'den yaptığı bir nakille ifade etmektedir. Ona göre âyet; أَحْصَنَ “ehsanne” şeklinde okunacak

¹²⁴ ed-Dânî, age, s. 62; Ebû'l-Hasen (Ebû Muhammed) Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nürî es-Safâkusî (2004). *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*. Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, Tanta, s. 86; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 1, s. 392; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ (1427). *İthâfû Fuzalâ'i'l-Beşer fi (bi) 'l-Kirâ'âti'l-Erba'ate aşer*, (Thk.) Enes Maherah. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, c. 1, s. 268.

¹²⁵ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (2001). *Tehzibü'l-Luğa*, (Thk.) Muhammed Avd. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabîy, Beyrût, c. 8, s. 58; el-Fârisî, age, c. 2, s. 187; Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî (2003). *et-Tefsîr*. Câmiatü Ümm'l-Kura, Mekke, c. 1, s. 28; İbn Atıyye, age, c. 1, s. 192.

¹²⁶ Hafs'ın أَحْصَنَ “uhsinne” şeklinde okuduğunu zikreder. Elimizdeki (ülkemizde) mushaflarda da böyledir. Diğer nakillere bakıldığında Hafs'ın her iki okuyuşun da rivâyet edildiği anlaşılmaktadır. el-Hafîb, age, c. 2, s. 53.

¹²⁷ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî (1999). *Câmiu'l-Beyân Fi'l-Kirâ'âti's-Seb'a'l-Meşhure*, (Thk.) M. Kemal Atik. Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, c. 2, s. 105; Fahreddin er-Râzî, age, c. 10, s. 52; ed-Dânî Ebûbekir b. Ayyâş'ı saymazken Hafs'ı saymaktadır, Fahreddin er-Râzî ise Hafs'ı saymayıp Ebûbekir b. Ayyâş'ı saymaktadır. Bkz aynı yerler.

olursa “onlar Müslüman olursa” anlamına gelirken اُحْصِنَّ “uhsinne” şeklinde okuyanlara göre ise “onlar kocaları vesilesiyle korunduklarında” anlamına gelmektedir.¹²⁸

3.1.5. Nisâ Sûresi 4/153. Âyet

فَقَالُوا ارْنَا اللهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ

Hiz. Ömer, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, İbrahîm en-Nehaî, İbn Muhaysın ve Kisaî Nisâ Sûresi 153. Âyetinde geçen الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ lafzındaki الصَّاعِقَةُ kelimesini “es-sa’katu” şeklinde “sâd” harfini medsiz ve “ayn” harfini de sükûn olarak kıraat ettikleri nakledilmektedir.¹²⁹ Kisâi dışındaki diğerk Kıraat-ı Aşere İmamları ise الصَّاعِقَةُ “es-sâ’ikatu” şeklinde “sâd” harfini med ile okumuşlardır.¹³⁰

الصَّاعِقَةُ kelimesi; buzağıya tapınmaları sebebiyle kendilerine uyarıda bulunulmasına rağmen bu uyarıyı dikkate almayan Yahûdilerin cezalandırılmak üzere üzerlerine gönderilen ateş (yıldırım) ifade ederken الصَّاعِقَةُ kelimesi ise yıldırımın vurmasının ardından çıkardığı gürültü ile insanda oluşturduğu korku ve şaşkınlık gibi durumları anlatmaktadır.¹³¹

Anlam açısından iki kıraat arasında büyük bir farklılık bulunmamaktadır. Dolayısıyla Hiz. Mûsa’ya Allah’ı bize açıkça gösterin demeleri¹³² ve onun bütün ikazlarına rağmen buzağıya tapınarak Allah’ın emrini çiğnemeleri nedeniyle üzerlerine indirilen bu ateş ile, yani ister yıldırımın kendisiyle ister yıldırımın sebep olduğu hallerle cezalandırılmışlardır.

Hiz. Peygamber’e sahih ve sağlam bir senedle ulaşan ve On Kıraat İmamının kabul gördüğü bu iki kıraat; kıraat ilmi bakımından mütevâtir sayılmıştır. Bu ihtilaf sadece her iki kelimenin telaffuzundaki farklılıktan kaynaklanmaktadır ve Tefsirlerde de belirtildiği gibi âyetin tefsirine ve mânasına zenginlik kazandırdığı söylenebilir.

3.1.6. En’am Sûresi 6/125. Âyet

وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ

En’am Sûresi 125. âyetinde geçen حَرَجًا kelimesinin kıraatinde Kıraat İmamları ihtilaf etmişlerdir. Hiz. Ömer, Nâfi, Âsım’dan rivâyet ile Ebû Bekir b. Ayyâş, Ebû Ca’fer, İbn Muhaysın, Hasan-ı Basrî ve İbn ‘Abbâs حَرَجًا kelimesindeki “râ” harfini kesre ile حَرَجًا “haricen”

¹²⁸ G. Atmaca, age, s. 182 Âyetin delâlet ettiğı mana ile ilgili Tefsirlerde çok çeşitli açıklamalar yapılmaktadır. Örneğın detaylı bilgi için Râzî ve İbn Atıyye’ ye bakılabilir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, age, c. 10, s. 52; İbn Atıyye, age, c. 2, s. 38.

¹²⁹ Ebû Hayyân, age, c. 4, s. 121; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 131; el-Âlûsî, age, c. 5, s. 247; İbrahım b. Hasen, age, s. 313; el-Hatîb, age, c. 2, s. 190.

¹³⁰ Ebû Hayyân, age, c. 4, s. 121; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 131; el-Hatîb, age, c. 2, s. 190.

¹³¹ et-Taberî, Câmiu’l-Beyân, c. 9, s. 359; Ebû Hayyân, age, c. 4, s. 121.

¹³² ez-Zamahşerî, age, c. 1, s. 585.

şeklinde okudukları kaynaklarda belirtilmiştir.¹³³ Diğer Kıraat-ı Aşere İmamları İbn Kesîr, Âsım, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Hamza, Kisaî, Ya‘kûb ve Halef’in “râ” harfini حَرَجَا “haracen” şeklinde fethalı okudukları zikredilmiştir.¹³⁴

Bu kelimenin Hz. Ömer’in de kıraat ettiği gibi حَرَجَا “haricen” şeklinde telaffuz edilmesi halinde ism-i fâil kalıbında olacağı zikredilmektedir. حَرَجَا “haracen” şeklinde okunması halinde ise; kelimenin masdar olacağı ifade edilir. حَرَجُ “haracun” kelimesinin ise lügatte darlık/sıkıntı/sıkışıklık mânasına geldiği söylenmektedir.¹³⁵ Binaenaleyh bu iki kıraat çerçevesinde âyetin bu kısmının mânası şöyle ifade edilebilir: “Allah kimi de doğru yoldan saptırmak isterse, sanki göğsü çıkıyormuş gibi onun kalbine darlık ve sıkıntı verir”

3.1.7. Arâf Sûresi 7/44. Âyet

فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ

İmam Kisâî dışındaki İmamların A ‘râf Sûresi 44. âyetteki نَعَمْ kelimesini “‘ayn” harfini fetha ile نَعَمْ “ne’am” şeklinde kıraat ettikleri bildirilirken; Hz. Ömer, İbn Vessâb¹³⁶, İbn Mihrân el-A’miş¹³⁷ ve Kisâî’in ise “‘ayn” harfini kesralı olarak نَعِم “ne’im” şeklinde okudukları ve bunu Hz. Peygamber’e dayandırdıkları kaynaklarda kaydedilmektedir.¹³⁸ İbn Atıyye’nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü’l-Vecîz* adlı eserinde; Ahfeş’ten naklettiği bir rivayete göre bu iki kıraat aynı anlama gelen iki farklı telaffuz olarak kabul edilirken büyük dil bilgini Sîbevehy’den (ö. 180/796) نَعِم “ne’im” şeklinde bir rivayetin bulunmadığı aktarılmaktadır. Aynı eserde Kureyş’in ileri gelenlerinin kelimeyi نَعِم “ne’im” şeklinde söyledikleri de başka bir rivayet olarak zikredilmektedir. Yine aynı eserde Katâde’den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber kendisine ‘sen peygamber misin?’ diye soran bir kişiye نَعِم “ne’im” şeklinde cevap verdiği de nakledilmektedir. İbn Atıyye; Hz. Ömer’in bir konu hakkında çevresindekilere bir şey sorduğunda kendisine نَعَمْ “ne’am” diye cevap verenlere, “ne’am” dediğiniz şey deve ve koyun demektir, eğer evet demek istiyorsanız kesreli¹³⁹ söyleyin dediğini nakletmektedir.¹⁴⁰

¹³³ el-Fârîsi, age, c. 3, s. 400; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfîi es-Süyûtî (1993). *ed-Dürrü’l-Mensûr*. Dâru’l-Fikr, Beyrût, c. 3, s. 358; el-Hatîb, age, c. 2, s. 541.

¹³⁴ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 262; Mekî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 450; İbn Mücâhid, age, s. 268; el-Kurtubî, age, c. 7, s. 81.

¹³⁵ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî İbn Hâleveyh (1399). *el-Hücce fi’l-Kırâ’ati’s-Seb’*. (Thk.) Abdülâl Sâlim Mekrem. Dâru’s-Şurûk, Kahire, s. 149; ez-Zeccâc, age, c. 2, s. 290; bkz. حَرَج maddesi el-Ezherî, age, c. 4, s. 84; el-Bennâ, age, c.1, s. 384.

¹³⁶ Hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki bilgisiyle tanınan tâbiîn nesline mensup âlim A’miş’in kıraat hocasıdır. Mücteba Uğur, “A’miş”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/ 54.

¹³⁷ Uğur, “A’miş”, c. 3, s. 54.

¹³⁸ İbn Atıyye, age, c. 2, s. 403; el-Kurtubî, age, c. 7, s. 209-210; ed-Dânî, age, c. 2, s. 153.

¹³⁹ İbn Atıyye, age, c. 2, s. 403.

¹⁴⁰ age, c. 2, s. 403.

Bizce, bu açıklamalardan sonra bu kelimenin mânası ve kullanımı hakkında Fahreddin er-Râzî'den (ö. 606/1210) bir nakil yaparak delil getirmek uygun olacaktır:

نَعَمْ “ne’am” ile بَلَى “belâ” arasındaki farkı Sîbeveyh, “ne’am (evet) kelimesi, bir va’ad ve bir tasdiktir” şeklinde açıklamıştır. Sîbeveyh’in bu sözünü açıklayanlar şöyle demişlerdir: “Bunun mânası şudur: Bu kelime, bazan bir şeyi vaadetmek için, bazan da tasdik etmek için kullanılır. Yoksa bunun mânası, “O, aynı anda hem vaad, hem de tasdik ifade eder” demek değildir. Baksana, bir kimse “Bana (şunu) veriyor musun?” dediğinde, öteki, “evet (ne’am)” derse, bu bir vaad olup, bunda bir tasdik mânası bulunmaz. Yine bir kimse, “Şöyle şöyle oldu...” dediğinde, sen de “Evet (ne’am) doğru söylüyorsun...” dersen, bunda bir vaad mânası bulunmaz. “Zeyd, kalkıyor mu?” ifadesinde olduğu gibi, müsbet (olumlu) bir ifade kullanıp, bir şeyi sorduğunda, karşısındaki “Evet (ne’am)” der. Eğer menfî (olumsuz) bir ifade ile “(Zeyd, kalkmıyor mu?)” şeklinde sorulursa, sen “ne’am (evet), kalkmıyor” diye değil, “belâ (evet, kalkıyor)” diye cevap verirsin. O halde ne’am kelimesi, müsbet ifadelerin cevabında, belâ kelimesi ise, menfî ifadelerin cevabında kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak da, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى (Allah), ‘Ben sizin rabbiniz değil miyim?’ dedi, onlar da, “Evet, (rabbimizsin)” dediler” (A’râf, 7/172) buyurmuştur. Kisaî, Kur’ân’ın her yerinde, ‘ayn harfinin kesresi ile bu kelimeyi, نَعِمَ “ne’im” şeklinde okumuştur. Ebu’l-Hasan kelimenin iki şeklinin de kullanıldığını; Ebû Hâtim de, ‘ayn’ ın kesresi ile olan şeklin fazla bilinmediğini söylemiştir. Kisaî, Hz. Ömer’den rivâyet edilen şu hususla istidlal etmiştir: Hz. Ömer, bir topluluğa bir şey sorar; onlar da, نَعِمَ “ne’im diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Ömer de “ne’im deve demektir” der. Ebû ‘Ubeyde, Hz. Ömer’den yapılan bu rivâyetin meşhur olmadığını söylemiştir.¹⁴¹

Kaynaklarda kelime hakkında önemli bir ihtilaf olduğu görülmektedir. Bu sebeple Hz. Ömer’e nispet edilen نَعِمَ “ne’im” kıraati sahih ve mütevâtir sayılmıştır. Kelimenin anlamı her iki durumda da aynıdır. Âyetin mânasına etki eden bir husus bulunmamaktadır. Bu durumun lehçe farklılıklarından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁴²

3.1.8. Arâf Sûresi 7/170. Âyet

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ

Hz. Ömer, İmâm Âsım’dan rivâyeti ile Ebû Bekir b. Ayyâş, Ebû Âliye er-Riyâhî ve Hammâd b. Seleme’nin Araf Sûresi 170. âyetindeki يُؤْمِنُونَ fiilini “sîn” harfini şeddesiz bir

¹⁴¹ “وَاحْتَجَّ الْإِسْنَانِيُّ بِأَنَّهُ رُوِيَ عَنْ عُمرَ أَنَّهُ سَأَلَ قَوْمًا عَنْ شَيْءٍ فَقَالُوا: نَعَمْ. فَقَالَ عُمرُ: أَمَا النِّعَمُ قَالُوا بَلَى ” ifadesi, Râzî’nin tefsirinde aynen geçmektedir. Bu ifadeye göre, Hz. Ömer, bir şey sorduğunda kendisine “ne’am” diyenlere, “ne’am” kelimesinin “deve” anlamına geldiğini, “evet” demek istiyorlarsa “ne’im” demeleri gerektiğini söylemiştir. Bu, Hz. Ömer’in Arap diline olan hassasiyetini ve doğru telaffuza verdiği önemi ortaya koymaktadır. Fahreddin er-Râzî, age, c. 14, s. 245.

¹⁴² Dilimizdeki lehçe farklılıkları bunun bir örneğidir. Bir yerde bir şeyin nerede olduğunu sormak için “nerede” derken başka bir yerde aynı anlamı veren söyleyiş “nirde” şeklinde ifade edilebilmektedir.

şekilde يُؤْمِسِكُونُ “yümsikûne” olarak kıraat ettikleri kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁴³ Kıraat İmamlarının diğerleri ise bu kelimeyi “sîn” harfini şeddeli bir biçimde يُؤْمِسِّكُونُ “yümessikûne” şeklinde kıraat etmişlerdir.¹⁴⁴

el-Huccetu fi'l-Kırâ'âti's-Seb'a isimli eserinin yazarı olan İbn Hâleveyh (ö. 370/981); Hz. Ömer ve yukarıda ismi belirtilenlerin يُؤْمِسِكُونُ “yümsikûne” kelimesini if'âl bâbından okuduklarını belirtmiş ve bunu Ahzâb Sûresi 37. âyetinde yer alan أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ “Eşinle evlilik bağını koru” emrini delil göstererek desteklemiş ve Kur'ân'da bu kelimenin bâb ile kullanıldığını iddia etmiştir.¹⁴⁵ Fahreddin er-Râzî'ye göre, âyetin يُؤْمِسِكُونُ “yümessikûne” olarak okunması, mânayı daha güçlü bir şekilde vermesi sebebiyle daha doğrudur.¹⁴⁶ Kurtûbî (ö. 671/1273) de hem teksîr hem de tekrâr anlamlarını bir arada içeren يُؤْمِسِكُونُ “yümessikûne” kelimesinin, Allah'ın dinine ve kitâbına sıkıca bağlanmayı ifade etmesi bakımından daha uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Dolayısıyla âyetin bu kısmına şu şekilde bir meal verilebilir: “Kitâb'a sınıksız sarılıp namazı da dosdoğru kılanlar...”

3.1.9. Tevbe Sûresi 9/100. Âyet

وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ

Kur'an'ın 9. Sûresi olan Tevbe Sûresi'nin 100. ayetindeki وَالْأَنْصَارِ kelimesinin kıraati hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden bir grup, ‘râ’ harfinin ref ile okunması gerektiğini savunmaktadır. Bu gruba göre, ayetin okunuşu وَالْأَنْصَارُ “ve'l-ensâru” şeklindedir. Bu görüş Hz. Ömer, Hasan-ı Basrî, Katâde, İsa b. ‘Amr, Selâm Ebû'l-Münzir, Saîd b. Ebî Saîd, Talha b. Musarraf, Übey b. Ka'b, Ya'kûb ve Âsım'ın ravisi Ebû Bekir b. Ayyâş ile onun râvisi Yahya b. Âdem'den nakledilmektedir.¹⁴⁸ Kıraat İmamlarının diğerlerinin ise, ‘râ’ harfini cer ile وَالْأَنْصَارِ “ve'l-ensâri” şeklinde okudukları aktarılmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴³ İbn Mücâhid, age, s. 297; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 273; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Tefsîr*, s. 87; eş-Şevkânî, age, c. 2, s. 430; el-Kurtubî, age, c. 7, s. 313; Fahreddin er-Râzî, age, c. 15, s. 396; İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-Kırâ'âti's-Seb'a*, s. 70; el-Hatîb, age, c. 3, s. 213.

¹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, age, c. 2, s. 273; Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 2, s. 167.

¹⁴⁵ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-Kırâ'âti's-Seb'a*, s. 166-167.

¹⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, age, c. 15, s. 396.

¹⁴⁷ el-Kurtubî, age, c. 7, s. 313.

¹⁴⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (1972). *Me'âni'l-Kur'ân Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân*, (Thk.) Abdülfettâh İsmâil Şelebî & Ali en-Necdî Nâsîf. Dâru'l-Mısriyye, Kahire, c. 1, s. 450; el-Kurtubî, age, c. 8, s. 235; Ebû'l-Feth Osmân b. Cînî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî (1999). *el-Muhtesab fi Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kırâ'ât ve'l-Îzâh 'anhâ*. (Thk.) Ali en-Necdî Nâsîf vd. Vizâratu'l-Evkâf, Kahire, c. 1, s. 300; eş-Şevkânî, age, c. 2, s. 398; el-Hatîb, age, c. 3, s. 445.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 280; el-Bennâ, age, c. 1, s. 430; İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 288.

Kaynaklarda Hz. Ömer'in bu kıraati hakkında şâz bir nakil daha mevcuttur.¹⁵⁰ Hz. Ömer ve yukarıda zikredilen diğer isimlerin وَالْأَنْصَارُ kelimesini ya وَالسَّابِقُونَ lafzına atıf yaparak okudukları ya da وَالْأَنْصَارُ lafzı mübteda olup haberinin de âyetin devamındaki رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ ifadesinin olduğu nakledilmektedir.¹⁵¹

3.1.10. İbrâhîm Sûresi 14/46. Âyet

وَأِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لِلْتَّزُولِ مِنْهُ الْجِبَالُ

İbrâhîm Sûresi 46. âyetindeki لَتَزُولُ lafzını; لَتَزُولُ "letezûlî" şeklinde kıraat edenlerin Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Abdullah b. Mesûd, Übey b. Ka'b, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ebû İshâk es-Sebî, Zeyd b. Ali, Abdullah b. 'Abbâs, 'Ikrimê, 'Amr b. Dînâr, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî ve İmam Kisâî olduğu zikredilmektedir. Bu kıraatta, kelimenin başındaki 'lâm' harfi fetha, sonundaki 'lâm' harfi ise ref' üzere okunur.¹⁵² Diğer Kıraat İmamları ise لَتَزُولُ "litezûle" şeklinde kıraat etmiştir. Bu kıraatta, kelimenin başındaki 'lâm' harfi kesra, sonundaki 'lâm' harfi ise ref' üzere okunur.¹⁵³ Bu bağlamda Danışman Hocam Avnullah Enes ATEŞ ile hazırlamış olduğumuz makaleden şu alıntıyı yapmak yerinde olacaktır:

Zikredilecek olan izahların tam anlamıyla anlaşılabilmesi için söz konusu ayetin tamamını buraya aktarmamız faydalı olacaktır. İbrâhîm Sûresi 46. ayet ve yapılan izahlar şu şekildedir:

”وَقَدْ مَكْرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لَتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ”

1-) Râzî'nin de bildirdiğine göre nahivciler; وَأِنْ lafzındaki “in” edatının olumsuzluk ifade eden “mâ” mânasında olduğunu, bu sebeple de nefyden sonra gelen lâmin lâm-ı cühûd olacağını söylemişler ve böylece لَتَزُولُ lafzının başındaki “lâm” harfinin de lâm-ı cühûd (inkâr için gelen lâm) olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁵⁴ Bu durumda da وَأِنْ için iki mâna takdir edilmektedir: وَأِنْ ya tâmedir yani tâm fiil olarak amel eder ya da nâkıs fiildir.¹⁵⁵ Tâm fiil olarak ele alındığında; zâlim olarak nitelendirilen önceki

¹⁵⁰ Söz konusu kıraati Şâz Kıraatleri başlığı altında ele aldık. Bkz. Bu çalışma 2.2.12. başlığı. Detaylı bilgi için ayrıyeten bkz. Fahreddin er-Râzî, age, c. 16, s. 129-130.

¹⁵¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî en-Nehhâs (1410). *Me'âni'l-Kur'ân*. (Thk.) Muhammed Ali es-Sâbûnî. Câmiatü Ümm'l-Kura, Mekke, c. 3, s. 247; Fahreddin er-Râzî, age, c. 16, s. 129-130; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) Semîn el-Halebî (1994). *ed-Dürrü'l-Masûn fi 'Ulûm'l-Kitâbi'l-Meknûn*. (Thk.) Ahmed Muhammed el-Harrât. Dâru'l-Kalem, Şâm, c. 3, s. 110; İbn Cinnî, age, c. 1, s. 300.

¹⁵² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 17, s. 40; es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c. 5, s. 53; Semîn el-Halebî, age, c. 7, s. 127; Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî el-İsfahânî (1995). *İ'râbü'l-Kur'ân*. (Thk.) Fâize binti Umar el-Müeyyed. Mektebeti'l-Melik Fahd el-Vatani, Riyad, c.1, s. 183; el-Hatîb, age, c. 4, s. 515.

¹⁵³ Ebû Amr ed-Dânî, age, c. 2, s. 233 İbn Mucâhid, age, s. 363; İbn Mihrân age, s. 257; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, c. 2, s. 300.

¹⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, age, c. 19, s. 110.

¹⁵⁵ وَأِنْ nâkıs fiil olmadığında yani tâm fiil olduğunda kendine isim-haber almaz fakat fâil alır.

kavimlerin¹⁵⁶ yapmış oldukları hile ve tuzaklarının hakir görüldüğü anlaşılmaktadır. Çünkü onların yapmış oldukları bu basit hile ve tuzaklar sağlamlığı dağlara benzetilen dinin zâil olmasına sebep olamaz. Zemahşerî'nin de belirttiği üzere Abdullah b. Mes'ûd'un **مَنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لَتَرْوُلَ مِنْهُ الْجِبَالُ** şeklindeki kıraati bu mânayı desteklemektedir.¹⁵⁷ **كَانَ** nâkıs fiil olarak ele alındığında ise haberinin ne olduğu hakkında Basralı ve Kûfeli dilciler ihtilaf etmişlerdir. Basralılara göre “kâne”nin haberi mahzûf olup **لَتَرْوُلَ** fiilindeki “lâm” harf-i cer olarak mahzûf olan haberin müteallıkıdır. Kûfelilere göre ise burada lâm cerre olarak amel etmiştir.

2-) **وَإِنْ كَانَ** lafzındaki “in” muhaffefe olarak değerlendirilebilir. Bu durumda mâna onların tuzaklarının büyüklüğünü ve şiddetini ifade etmektedir. Burada dağların misâl olarak getirilmesi onların tuzaklarının ne denli büyük olduğunu göstermesi sebebiyledir.

3-) **وَإِنْ كَانَ** lafzındaki “in” şartıyyedir. Cevabı ise mahzûf olarak gelmiştir. Bu durumda mâna; “eğer o kimseler sağlamlığı dağlara benzetilmiş olan ayet ve mucizelerin izâle edilmesi için hile ve tuzak kurarlarsa Allah da onların kurguladıklarından daha büyüğü ile onları cezalandırır” şeklinde verilebilir. Zemahşerî ise; **لَتَرْوُلَ** “letezûlî” kıraatindeki “lâm” ın ibtidâiyye olduğunu, bundan dolayı mânanın da “onların tuzakları dağları yok edecek, yerinden söküp çıkaracak kadar şiddetlidir” şeklinde olacağını söylemektedir.¹⁵⁸ Fahreddin er-Râzî; **تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ** “neredeyse gökler çatlayıp parçalanacaktı” anlamındaki Meryem Sûresi'nin 90. ayetini delil göstererek bu ifadedeki “söylenilen işin (dağların yok olması) kesinlikle gerçekleşeceğinin değil de, kurmuş oldukları hile ve tuzakların ne denli büyük ve korkunç olduğunun anlatılmak istendiğini” belirtmektedir.¹⁵⁹

3.1.11. Kehf Sûresi 18/96. Âyet

حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا

Kehf Sûresi 96. âyetindeki **بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ** ifadesinin kıraati hakkında çeşitli nakiller mevcuttur. **بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ** “beyne’s-sadefeyni” şeklinde kıraat edenler arasında Hz. Ömer, Ömer b. Abdu’l-Azîz, Nâfi‘ el-Medenî, İmam Âsım ve ondan rivâyet eden Hafs, Hamza, Kisaî, Ebû Ca’fer, Halef, Şeybe b. Nisâh, Talha b. Musarrîf, İbn Ebî Leylâ, Ya’kûb el-Hadramî, Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Muhammed b. S’adân bulunmaktadır. Bu kıraatta, “sâd” ve “dâl” harfleri fetha ile okunur.¹⁶⁰ İmam Âsım’dan rivâyet eden Ebû Bekir b. Ayyâş ve İbnü Zekvân ise **بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ** “beyne’s-sudfeyni” şeklinde kıraat etmiştir. Bu kıraatta, “sâd” harfî damme, “dâl” harfî ise sükûn ile okunur. Diğer Kıraat-ı Aşere İmamları İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir ve

¹⁵⁶ Taberî; o tuzak kuranların önceki kavimlerde yaşayan zalim kimseler olduğunu söylemektedir. Bk. et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 1, s. 38.

¹⁵⁷ ez-Zemahşerî, age, c. 2, s. 566; Ferrâ da bu konuya temas etmektedir. Bk. el-Ferrâ’, age, c. 2, s. 79.

¹⁵⁸ ez-Zemahşerî, age, c. 2, s. 566.

¹⁵⁹ Fahreddin er-Râzî, age, c. 19, s. 110; A. E. Ateş & C. Subaşı, agm, s. 84-85.

¹⁶⁰ el-Kurtubî, age, c. 11, s. 61; el-Ferrâ’, age, c. 2, s. 160; eş-Şevkânî, age, c. 3, s. 313; İbn Mücâhid, age, s. 401; el-Hatîb, age, c. 5, s. 306-307.

Ebû Ca'fer ise بَيْنَ الصَّدْفَيْنِ “beyne’s-sudufeyni” şeklinde kıraat etmiştir. Bu kıraatta, “sâd” ve “dâl” harfleri ref üzere okunur.¹⁶¹

Kıraat İmamları بَيْنَ الصَّدْفَيْنِ kelimesini farklı şekillerde okumuştur.¹⁶² Hz. Ömer, bu kelimeyi Âsım kıraatinin Hafs rivâyetine uygun olarak okumuştur. Bu kıraat, günümüzde en yaygın olanıdır ve ülkemizdeki mushaflarda da bu şekilde yazılmıştır. بَيْنَ الصَّدْفَيْنِ “beyne’s-sadefeyni” kıraati hem Hicâz hem de Temim lûgatına göredir. Bu kıraat lûgat bakımından daha yaygın kabul edilmiştir. Diğer Kıraat-ı Aşere İmamlarının بَيْنَ الصَّدْفَيْنِ “beyne’s-sudufeyni” kıraatitinin ise Kureyş ve Hımyer lûgatine göre olduğu söylenmektedir.¹⁶³ Bu kelimenin; yan yana, birbirine bakan iki dağ mânasına geldiği ifade edilmektedir.¹⁶⁴ Bu kıraatler arasında kelimenin okunuşu farklı olsa da anlamının aynı olduğu söylenebilir.

3.1.12. Mü'minûn Sûresi 23/20. Âyet

وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ

Mü'minûn Sûresi 20. âyetindeki سَيْنَاءَ kelimesini; Hz. Ömer, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisaî, Halef ve Ya'kûb'dan rivâyet ile Ravh “sîn” harfini fetha, “yâ” harfini sükûn ve med ile سَيْنَاءَ “seynâe” şeklinde okumuşlardır.¹⁶⁵ Nâfi, İbn Kesîr, Ebû 'Amr ve Ebû Ca'fer ise “sîn” harfini kesre üzere med ile سَيْنَاءَ “sînâe” şeklinde okumuşlardır.¹⁶⁶

سَيْنَاءَ “seynâe” lafzı فَعْلَاءَ “fa'lê” “vezninden olup sonundaki elif-i te'nis'ten dolayı gayri munsarifdir ve dağ anlamına geldiği kabul edilmektedir.¹⁶⁷ Bu kelimenin anlamına Şâz Kıraatler başlığı altında Tîn Sûresi 2. âyetinin açıklamasında çok detaylı bir şekilde değindik.¹⁶⁸

3.1.13. Zuhurf Sûresi 43/19. Âyet

وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِنْدَ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا

¹⁶¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*, s. 232; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 101; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 34; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 316.

¹⁶² İbn Atıyye, age, c. 3, s. 543; Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 2, s. 268-269.

¹⁶³ Detaylı bilgi için bkz. Cemal Nu'mân Abdullah Yâsîn (2019). “Kıraâtü Ömer b. el-Hattab Radiyallahu Anhu Cem'an ve Dirâseten ve Tevcihen”. *Mecelletü'l-Bâhisü'l-Câm'iyyi li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*. (38), s.106.

¹⁶⁴ ez-Zeccâc, age, c. 3, s. 311; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî İbn Hâleveyh, *Î'râbü'l-Kırâ'âti's-Seb' ve 'İlelühâ*, (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Mektebetü'l-Hanci, Kahire, c. 1, s. 420; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 543; el-Kurtubî, age, c. 11, s. 61; ez-Zemahşerî, age, c. 2, s. 748.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, age, c. 2, s. 328; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 121; Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 555; el-Hatîb, age, c. 6, s. 159.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, age, c. 2, s. 328; el-İsfahânî, age, s. 121; Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 555; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 180; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 140; el-Hatîb, age, c. 6, s. 159.

¹⁶⁷ ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 180; Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 555; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 140; Fahreddin er-Râzî, age, c. 23, s. 269.

¹⁶⁸ Bkz. Bu çalışma 3.2.35. başlık.

Zuhurf Sûresi 19. âyetindeki عِنْدَ kelimesinin kıraati hakkında pek çok nakil bulunmaktadır. عِنْدَ الرَّحْمَنِ “inde’r-rahmân” şeklinde kıraat edenler; Hz. Ömer, Hasan-ı Basrî, Ebû Recâ el-‘Utâridî, Katade, Ebu Ca‘fer, Şeybe b. Nisâh, Humeyd el-A‘rac, Âsım, İbn Muhaysın, İbn Âmir, İbn Kesîr, Ebân b. Sa‘îd, Nâfi‘, Ya‘kub el-Hadramî, Saîd b. Cübeyr, İmam Kisâi ve Ebû Mûsâ eş-Şeyrâzî’dir.¹⁶⁹ Ebû ‘Amr, Hamza, Kisâi ve Halef ise عِبَادُ الرَّحْمَنِ “ibâdu’r-rahmân” şeklinde okumuşlardır.¹⁷⁰

Bu âyette geçen, köle anlamına gelen عَبْدٌ veya kul anlamına gelen عَابِدٌ kelimesinin çoğul kipi olan عِبَادٌ lafzı; Rahmân’ın kullarının “melekler” olduğunu ifade etmektedir. Bu kıraat ile müşriklerin melekleri Allah’ın kızları olarak tavsif etmelerine bir cevap olarak “melekler Allah’ın kızları değil kullarıdır” denilmek istenmiştir.¹⁷¹ Kurtubî’nin belirttiğine göre Kûfeli dilciler bu kıraati tercih etmişlerdir. Hatta Ebu ‘Ubeyd’in de bu görüşte olduğunu zikretmiştir. Kurtubî bu kıraatin daha sahih olduğuna dair Kur’ân’da aynı lafzın geçtiği bazı âyetleri getirmektedir.¹⁷² Bunlar;

1-) Enbiyâ, 26 “بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ”

2-) Kehf, 102 “أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ”

3-) Arâf, 194 “إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَلُكُمْ”. Bu kıraate göre âyetin anlamı; “Rahmân’ın kulları olan melekleri dışı saydılar” şeklinde olmaktadır.

Zarf mânasında olan عِنْدَ lafzıyla kıraat etmenin daha isabetli olacağını savunanlar Arâf Sûresi 206. âyeti “إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ” delil getirmektedirler.¹⁷³ Bu kıraate göre mâna; “Rahmân’ın katındaki melekleri dışı saydılar” şeklinde olmaktadır.

Bu iki kıraat arasında küçük bir fark olmasına rağmen, anlam açısından büyük bir değişiklik olmamaktadır. Bu iki kıraat de sahih/mütevâtir kıraat kriterlerini karşılamaktadır. Bu yüzden ikisi de reddedilemez, ancak tercih edilmesi gerekeni belirtmek mümkündür. Dolayısıyla âlimler de bu konuda kendi görüşlerini bildirmişlerdir.

¹⁶⁹ Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 364; el-Kurtubî, age, c. 16, s. 72; Fahreddin er-Râzî, age, c. 27, s. 625; eş-Şevkânî, age, c. 4, s. 550; el-Hatîb, age, c. 8, s. 358-359.

¹⁷⁰ İbn Mihrân, *el-Mebsût*, I, 398; İbn Mucâhid, age, s. 585; el-Fârisî, age, c. 4, s. 140; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 368.

¹⁷¹ ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 244; Fahreddin er-Râzî, age, c. 27, s. 623.

¹⁷² el-Kurtubî, age, c. 16, s. 72.

¹⁷³ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî l-Kırâ’ati’s-Seb’*, s. 320; el-Kurtubî, age, c. 16, s. 72; Fahreddin er-Râzî, age, c. 27, s. 625.

3.1.14. Zâriyât Sûresi 51/44. Âyet

فَعْتُوا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ

Zâriyât Sûresi 44. âyetindeki الصَّاعِقَةُ kelimesini; Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. ‘Abbâs, İbrâhîm en-Nehaî, İbn Muhaysın, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ve İmam Kisâî ‘es-sa ‘katu’ şeklinde ‘sâd’ harfini elifsiz bir sûrette okumuşlardır.¹⁷⁴ Nâfi‘, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Ebû Ca‘fer, Ya‘kûb ve Halef ise ‘sâd’ harfini elif ile ‘es-sâikatu’ şeklinde okumuşlardır.¹⁷⁵

3.1.15. Vâkıa Sûresi 56/75. Âyet

فَلَا أَفْئِسُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ

Vâkıa Sûresi’nin 75. âyetinde geçen مَوَاقِعِ lafzının kıraatiyle ilgili birtakım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılığın lafzın cemi ya da müfred sigada okunmasından kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Bir kesim lafzı cemi sigada مَوَاقِعِ ‘mevâki’ şeklinde okurken diğer grup ise müfred sigada مَوْعِ ‘mevki’ şeklinde kıraat etmişlerdir. Hz. Ömer, ‘Abdullah b. Mes‘ûd, ‘Abdullah b. ‘Abbâs, Ebû Ca‘fer, Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, İbn Mihrân el-A‘meş¹⁷⁶, Ya‘kûb el-Hadramî’nin râvisi Ruveys¹⁷⁷, İbrâhîm en-Nehaî, Hamza, Kisâî ve Halef مَوْعِ ‘mevki’ olarak;¹⁷⁸ Nâfi‘, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Âsım ve Ya‘kûb ise مَوَاقِعِ ‘mevâki’ şeklinde cemi sigada okumuşlardır.¹⁷⁹ Her iki kıraatte de mâna noktasında bir farklılığın olmadığı söylenebilir.

Zemahşerî; kelimenin mânasının “yıldızların battığı yer” anlamında olduğu ve gecenin son kısımlarında yıldızların batma konumunda olduğu sıralarda Allah’ın birtakım özel işlerinin olduğunu söylemektedir. Zemahşerî bu âyetin geceleyin yıldızların batış yerlerine ve konumlarına vurgu yaptığını, bu durumun Allah’ın büyük işleri, meleklerin ibadetleri, teheccüd için kalkanların özel vakitleri gibi çeşitli anlamlar içerebileceğini de ifade etmektedir. Ayrıca yıldızların konumlarının, Allah’ın kudret ve hikmetinin yüceliğini gösteren büyük bir delil

¹⁷⁴ İbn Atıyye, age, c. 5, s. 180; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyssîr*, c. 1, s. 104; ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 404; el-Kurtubî, age, c. 1, s. 404; el-Hatîb, age, c. 1, s. 104.

¹⁷⁵ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 22, s. 436; İbn Mücâhid, age, s. 609; el-Fârisi, age, c. 6, s. 222.

¹⁷⁶ Süleyman b. Mihran el-Ameş, İbrahim b. Yezid en-Nehai, Alkame b. Kays en-Nehai, Abdullah b. Mesud hadis ilminde bu sened zinciri son derece sahih kabul edilir. Mustafa Saîd el-Hın & Bediü’s-Seyyid el-Lahhâm (2020). *el-İdâh fî Ulûmi’l-Hadis ve’l-İstılâh*.: Dâru’l-Beyrûtî, Beyrût, s. 57.

¹⁷⁷ detaylı bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç (2008). “Ruveys”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 35, s. 274.

¹⁷⁸ ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 115; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 23, s. 148; Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 92; el-Hatîb, age, c. 9, s. 316; Ebû Bekr Abdullah Süleymân es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd (1423). *Kitâbü’l-Mesâhif*. (Thk.) Muhammed b. ‘Abduh. el-Fârûku’l-Hadîse, Kahire, s. 185.

¹⁷⁹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî’l-Kırâ’âti’s-Seb’*, s. 341; el-Fârisi, age, c. 6, s. 262; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 383.

olduğunu da belirtmektedir.¹⁸⁰ Zemahşerî'nin burada bu kelime üzerindeki kıraat farklılıklarına temas etmediğini de belirtmek yerinde olacaktır.

Fahreddin er-Râzî ise bu ayetteki “mevâkiu'n-nücûm” ifadesinin dört farklı şekilde yorumlanabileceğini ifade etmektedir:

- 1-) Yıldızların batış yönü olan "doğu-batı" veya sadece "batı" anlamına gelebilir.
- 2-) Yıldızların gökteki burçlarındaki konumları ve menzillerini ifade edebilir.
- 3-) Yıldızların şeytanları takip etme veya sıkıştırma anında düştükleri yerleri anlatan bir ifade olabilir.
- 4-) Kıyamet gününde yıldızların saçılmasıyla ilgili olarak, düştükleri yerlerin insanların, meleklerin, peygamberlerin ve salih müminlerin kalpleri olduğu veya ayetlerin içerdiği hükümler ve anlamlar olabilir.¹⁸¹

3.1.16. Meâric Sûresi 70/16. Âyet

نَزَّاعَةً لِّلشَّوَى

Meâric Sûresi 16. âyetindeki نَزَّاعَةً kelimesini; Hz. Ömer, İbn Rezîn el-Kûfî¹⁸², Mücâhid, 'İkrime, İbrâhîm İbn Ebi 'Able¹⁸³, Ebû Hayve el-Hadramî, Hasan ez-Ze'farânî¹⁸⁴, İbn Miksem¹⁸⁵, Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî¹⁸⁶, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Hasan-ı Basrî, Âsım'dan rivâyet ile Hafs ve Ebû 'Amr'ın نَزَّاعَةً 'nezzâ'aten' şeklinde nasb olarak okudukları belirtilirken diğer Kıraat İmamları ref' ile نَزَّاعَةً 'nezzâ'atun' şeklinde okumuş oldukları rivayet olunmaktadır.¹⁸⁷

Fahreddin er-Râzî نَزَّاعَةً "nezzâ'atun" kelimesinin merfu olarak okunması hususunda birkaç izahta bulunmuştur. Buna göre bir önceki ayette yer alan إِنَّهَا لَنظَى lafzındaki “hâ”

¹⁸⁰ ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 468-469.

¹⁸¹ Fahreddin er-Râzî, age, c. 29, s. 426.

¹⁸² Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Sarı (1999) “İbn Rezîn el-İsfahânî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 20, s. 249.

¹⁸³ Kıraat Âlimidir. Detaylı bilgi için bkz. Adil Muhammed Abdurrahman, *Kıraatu İbrahim İbn Ebî Able* (Bağdat: Dâiretü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2013).

¹⁸⁴ Detaylı bilgi için bkz. Bilal Aybakan (2013). “Za'ferânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 44, s. 68-69.

¹⁸⁵ Meşhur Kıraat ve Nahiv âlimidir. Detaylı bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç (1999). “İbn Miksem el-Attâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, s. 200-201.

¹⁸⁶ 14 Kıraat İmamından biridir. Detaylı bilgi için bkz. M. S. Mertoğlu. (2013). “Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 43, s. 524-525.

¹⁸⁷ İbn Mücâhid, age, s. 651; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Tefsîr*, s. 214; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 390; Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 274; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî (2002). *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. (Thk.) Abdurrezzak el-Mehdi. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, c. 4, s. 337; el-Hatîb, age, c. 9, s. 45.

zamirinin “zamir-i şân” kabul edilmesinden dolayı ya da لَظَى kelimesinin إِنَّ’nin ismi نَزَاعَةً kelimesinin de haber olması sebebiyle merfu okunmuş olabileceği ifade edilmektedir. Yine إِنَّهَا لَظَى lafzındaki “hâ” zamirinin “zamir-i kıssa” olduğu, لَظَى’nın mübteda نَزَاعَةً lafzının ise haber yapılması sebebiyle merfu okunduğu ifade edilmektedir. Râzî; bu lafzın merfu okunma sebeplerinin sonuncusu olarak da Ferrâ, Ahfeş ve Zeccâc’ın görüşünü aktarmaktadır. Onlara göre buradaki ifade نَزَاعَةً لِلشَّوَى takdiriyle “zemm” üzere merfu olarak okunmuş olabilir.¹⁸⁸

Nasb üzere okunma sebebi olarak ise birkaç durumdan bahsedilmektedir. Râzî’nin aktardığına göre Zeccâc “hâl-i müekkide” olmasından dolayı nasb okunduğunu söylemektedir. Fakat Ebû Ali el-Fârisî bunun hâl kabul edilmesinin uzak bir ihtimal olduğunu söylemiştir. Nasb okunma sebeplerinden bir diğerrinin de “cayır cayır yakan” anlamına gelen لَظَى fiilinden olabileceği ifade edilmektedir. Nasb okunma gerekçelerinden son olarak ise إِنَّهَا لَظَى اَعْنِيهَا نَزَاعَةً şeklinde yapılan ihtisas/has lafız takdirinin yer alması sayılmaktadır. Bu takdirle mâna “O, Lezâ (cehennem)’dır. Ben bununla bütün organları koparan bir şeyi kasdediyorum” şeklinde olur ve böyle anlam verilmesinde de bir sakınca olmadığı ifade edilmektedir.¹⁸⁹

3.1.17. İnsan Sûresi 76/21. Âyet

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَاسْتَبْرَقٌ

Hz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Âsım el-Cehderî, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Âsım, Kisâî, Ya’kûb, Halef, İbn Mihrân el-A’mes, Âsım’dan rivâyetiyle Ebân b. Saîd ve Ebû Abdurrahmân es-Sülemî’nin İnsan Sûresi’nin 21. âyetindeki عَالِيَهُمْ kelimesini عَالِيَهُمْ ‘âliyehum’ şeklinde ‘yâ’ harfini fetha ile okudukları kaynaklarda belirtilmiştir.¹⁹⁰ Kıraat İmamlarından Nâfi‘, Hamza ve Ebû Ca’fer ise عَالِيَهُمْ ‘âlihîm’ şeklinde ‘yâ’ harfini sükûn, ‘hâ’ harfini ise kesre ile okumuşlardır.¹⁹¹

عَالِيَهُمْ ‘âlihîm’ kıraatinin izahı hakkında birkaç husus ortaya çıkmaktadır. Buna göre عَالِيَهُمْ mübteda, ثِيَابٌ سُنْدُسٌ ifadesi ise onun haberi olmaktadır. Bu nedenle mâna “onların üst elbiseleri ince ipekten elbiselerdir” şeklinde olur. Bu duruma müfred olan mübteda عَالِيَهُمْ lafzının cemi olan ثِيَابٌ سُنْدُسٌ ifadesine haber olamayacağı şeklinde getirilen itirazlara عَالِيَهُمْ kelimesinin lafzen müfred olsa bile manen cemi olabileceği şeklinde bir cevap verilmiştir.

¹⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, age, c. 30, s. 642.

¹⁸⁹ age, c. 30, s. 643.

¹⁹⁰ Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 615-618; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 396; el-Hatîb, age, c. 10, s. 223.

¹⁹¹ İbn Mücâhid, age, s. 664; İbnü’l-Cezerî, age, c. 2, s. 396; İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 455; el-Bennâ, age, c. 1, s. 566.

‘*âliyehum*’ kıraati hakkında üç temel görüş ortaya koyulmuştur. Birinci görüşe göre -ki bu görüş Ebû Ali el-Fârisî’ye aittir- عَلَيْهِمْ kelimesi “fevk” mânasında zarf olup bu nedenle mansuptur. İkinci görüşe göre ise عَلَيْهِمْ lafzı hâldir. Bu durumda mâna “*üzerlerinde yeşil renkli, ince ve kalın ipek elbiseler olduğu halde*” şeklinde olmaktadır. Üçüncü görüşe göre ise رَأَيْتَ أَهْلَ نَعِيمٍ وَمُلْكٍ عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ şeklinde yapılan takdirle أَهْلَ نَعِيمٍ وَمُلْكٍ ifadesine sıfat olmaktadır. Bu durumda da mâna “üst elbiseleri ipek olan, bir nimet ve mülk ehli kimseler görürsün” şeklinde olmaktadır.¹⁹²

3.1.18. Mürselât Sûresi 77/33. Âyet

كَانَ جَمَالَتٌ صَفْرٌ

Mürselât Sûresi 27. âyetinde geçen جَمَالَتٌ kelimesinin okunuşu, Kıraat İmamlarının rivayet ettikleri kıraatlerine göre farklılık göstermektedir. Hz. Ömer, İbn Kesîr, Nâfi‘, İbn Âmir, Ebû ‘Amr, Şu‘be, Ebû Ca‘fer, Âsım’dan rivâyeti ile Ebû Bekir b. Ayyâş ve Şeybe b. Nisâh, bu kelimeyi جَمَالَتٌ “*cimâlâtun*” şeklinde okumuşlardır. Bu okunuşta, “cîm” harfî kesra ile okunur ve kelimeye “elif - tâ” ziyadesi eklenir. Bu ziyade, kelimenin müennes cemi olduğunu belirtir.¹⁹³ Diğer yandan, Âsım, Hamza, Kisâî ve Halef, bu kelimeyi جَمَالَتٌ “*cimâletun*” şeklinde okumuşlardır. Bu okunuşta, “cîm” harfî yine kesra ile okunur fakat “elif - tâ” ziyadesi eklenmez.¹⁹⁴

Râzî’nin ifade ettiğine göre Abdullah b. Abbâs bu kelimeyi جَمَالَتٌ “*cumâlâtun*” şeklinde cim harfini dammeli olarak okumuştur. Kıraat İmamlarından Ya‘kûb’un kıraati de bu şekildedir. جَمَالَتٌ kelimesinin develer, halatlar, bakır yığınları gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir.¹⁹⁵

جَمَالَتٌ صَفْرٌ terkibine “sarı/kızıl develer” anlamını verenler olduğu gibi “kütük” ve “halat” mânası verenler de olmuştur.

3.1.19. Nâziât Sûresi 79/10. Âyet

يَقُولُونَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ

Hz. Ömer, Nâfi‘, İbn Âmir, Kisâî ve Ya‘kûb Nâziât Sûresi 10. âyette geçen إِنَّا ifadesini istifham ile bir sonraki âyette gelen عَادًا ifadesini istifhâmsız bir şekilde (إِدَا) kıraat etmişlerdir (عَادًا – إِنَّا). İmâm Ebû Ca‘fer; 10. âyetteki إِنَّا ifadesini istifhâmsız (إِنَّا) olarak, bir sonraki âyette

¹⁹² Fahreddin er-Râzî, age, c. 30, s. 754.

¹⁹³ İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 386; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî (1428). *Câmi’u’l-Beyân fi’l-Kirâ’ati’s-Seb’*. Câmiatu’s-Şârîka, Birleşik Arap Emirlikleri, c. 4, s. 1683; el-Hatîb, age, c. 10, s. 249-250.

¹⁹⁴ İbnü’l-Cezerî, age, c. 2, s. 397; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 347; İbn Mihrân, *el-Mebsût*, 457.

¹⁹⁵ Fahreddin er-Râzî, age, c. 30, s. 775.

ise istifhâm getirerek **إِنَّا** şeklinde kıraat etmiştir (**إِنَّا** - **إِنَّا**). Diğer Kıraat İmamları İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, Âsım, Hamza ve Halef ise her iki âyetin başlangıcında istifhâm ile kıraat etmişlerdir (**إِنَّا** - **إِنَّا**).¹⁹⁶ Görüldüğü üzere her iki âyette de istifhâm edatının kıraati noktasında ihtilafa varılmıştır. Bu durum âyetin mânasına fazla bir etki yapmamaktadır. Öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden Mekkeli müşrikler, kemikleri dahi çürümüş bir insanın yeniden dirilmesini asla kabullenmemişler ve “*biz gerçekten ilk halimize mi döndürüleceğiz ? biz çürümüş kemikler haline gelmiş iken mi ?*” demişlerdir.

3.1.20. Nâziât Sûresi 79/11. Âyet

إِنَّا كُنَّا عِظَامًا نَّخِرَةً

Nâziât Sûresi’nin 11. ayetinde geçen **نَّخِرَةً** “*nahirah*” kelimesi, “çürümüş kemik” mânasına gelir. Bu kelimenin kıraati, Kıraat İmamlarının rivayet ettikleri kıraat metinlerine göre iki şekildedir.

Birinci şekilde, kelime **نَّخِرَةً** “*nahirah*” olarak elifsiz (medsiz) okunur. Bu okuyuş, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas, Ebû Recâ el-'Utâridî, Hasan-ı Basrî, Humeyd el-A'rec, Ebû Ca'fer, Şeybe b. Nisâh, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Saîd b. Cübeyr, İbrâhîm en-Nehaî, Katâde, Yahya b. Vessâb, Eyyûb el-Mütevekkil, Şible b. 'İbâd, İbn Kesîr, Nâfi', Ebû 'Amr, İbn Âmir, Âsım'dan rivâyet ile Hafs ve Ebâne b. Saîd, Ravh, Ya'kûb'tan rivâyet ile Yezîd b. Ahmed, Kuteybe b. Mihrân, Kisâî'den rivâyeti ile Nusayr b. Yusuf tarafından tercih edilmiştir.¹⁹⁷

İkinci şekilde, kelime **نَّاخِرَةً** “*nâhirah*” olarak elif ile medli okunur. Bu okuyuş, Hz. Ömer, Abdullâh b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr, İbn Abbas, Mesruk b. Ecda', Mücahid, Ya'kûb'tan rivâyeti ile Ruveys, Halef, 'Amr b. ed-Dînâr, Ebu 'Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, Ebû Hamdûn et-Tayyib, Ebu'l-Hâris el-Bağdâdî, Kisâî'nin üç ravisi, Hamza, Âsım'dan rivâyetle Ebû Bekir b. Ayyâş, İbn 'Amr, Übey b. Kâ'b ve İbn Mihrân el-A'meş ile birlikte Zeccâc, Ferrâ, Taberî ve Ebû Mu'az en-Nahvî tarafından râcih görülmüştür.¹⁹⁸ İbnü'l-Cezerî'nin belirttiği üzere, İmam Kisâî'den de bu iki okuyuş nakledilmiştir.¹⁹⁹

Kaynaklarda ifade edildiğine göre **نَّخِرَةً** “*nahirah*” ve **نَّاخِرَةً** “*nâhirah*” kelimelerinin her ikisi de Arapça'da sahih iki lügattir. Ancak, bu kelimelerin mânaları konusunda iki görüş vardır.

¹⁹⁶ age, c. 31, s. 35-36; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 673; İbrahim b. Hasen, age, s. 793; el-Hatîb, age, c. 10, s. 281.

¹⁹⁷ ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 278; İbn Mücâhid, age, s. 670-671, İbrahim b. Hasen, age, s. 38.

¹⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 398, İbrahim b. Hasen, age, s. 38.

¹⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, age, c. 2, s. 398.

Birinci görüşe göre, bu kelimeler aynı anlama gelir. İkinci görüşe göre ise, bu kelimeler farklı anlamlara gelir.²⁰⁰ Fahreddin er-Râzî bu durumu şu şekilde izah etmiştir:

Bil ki Ebû 'Ubeyde نَخْرَةً şeklindeki, elifsiz okunuşu tercih etmiş ve şöyle demiştir: “Biz, kendisinde çürümüş kemiklerden bahsedilen hadislere baktığımızda, orada bütün kemiklerin, “nahire” (çürümüş) kelimesiyle sıfatlandırıldığını görmekteyiz. Bu rivâyetlerin hiçbirinde, نَخْرَةً “nâhire” şeklinde bir sıfat görülmemektedir. Ebû 'Ubeyde' nin dışındakiler ise, “nâhire” nin de doğru bir lehçe olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu görüşte olanlar da, bu hususta şu değişik izahları yapmışlardır: 1) Nâhire ve nahire aynı mânayadır. Ahfeş, bu kelimenin, her iki şekilde okunması halinde de bunun güzel bir kıraat olacağını söylerken; Ferrâ, tıpkı, طَامِعٌ “tâmi'ûn” (uman) ve طَمِعٌ “tami'un”, ve بَاخِلٌ “bâhilun” ve بَحْلٌ “bahilun” (cimri) kelimeleri gibi, “nâhir” ve “nahir” kelimelerinin de mânaca eşit olduğunu söylemiştir. Halil'in kitabında ise, “Bir ağaç çürüyüp, yukardan aşağı sarkıp da, dokunulunca unufak olacak şekildeki halini anlatmak için نَخْرَتِ الْحَشْبَةُ denilir. Yine aynen bunun gibi, عَظْمٌ نَخِرٌ “Çürümüş kemik” de denilebilir” şeklinde yer almıştır. Bu iki kelimenin, mânaca bir, fakat iki ayrı lehçe olduğunu söyleyen bu kimseler, aralarında ihtilaf etmişlerdir. Buna binaen, mesela, Zeccâc ve Ferrâ, “nâhira” kelimesinin, bu iki şeklin âyete en uygun olanı olduğunu; Çünkü “nâhira” şeklinin, hâfira - sâhira gibi, buradaki âyet sonlarına daha uygun düştüğünü söylerlerken; diğerleri, “nâhire” ve “nahire” şekillerinin tıpkı tâmi'un (uman) ve tami'un, lâbisun - lebisun (bekleyen) şekilleri gibi aynı mânaya olduklarını ama failun kalıbının, fâilun kalıbından daha belîğ olduğunu söylemişlerdir. 2) Nâhire ile nahire ayrı şeylerdir, ayrı mânadadırlar. Meselâ nahire, يَنْخَرُ فَهُوَ نَخْرٌ – نَخْرَ الْعَظْمُ “kemik çürüdü” fiilindendir. Bu tıpkı, يَعْضُنُ هُوَ عَضْنٌ – كَوْتُ، كَوِضْتُ fiili gibidir. Fiil, bu şekliyle, kemik çürüyüp, dokunmakla hemen dağılıverecek bir hal aldığı zaman kullanılır. “Nâhire” ise, içi boşalmış kemik demek olup, rüzgâr estiğinde, tıpkı “nâhir” (kaval) gibi bir ses çıkaran kemik demektir. Bu izaha göre, “nâhire”, uyuyan ve boğulan kimsenin çıkardığı ses gibi ses çıkaran mânasındaki “nahir” masdarından olup, çürümek mânasına gelen “nahr” masdarından değildir.²⁰¹

3.1.21. İnşikâk Sûresi 84/19. Âyet

لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ

Hiz. Ömer, Abdullah b. 'Abbâs, Ebû Ca'fer, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, Katâde, İbn Mihrân el-A'meş, Ya'kûb, Nâfi', İbn Âmir, Ebû 'Amr ve Âsım İnşikâk Sûresi 19.âyetinin başında geçen لَتَرْكَبُنَّ ifadesini 'leterkebunne' şeklinde 'tâ' harfini müfred müzekker muhatab sigası 'tâ' ile, 'bâ' harfini ise dammeli bir şekilde okudukları belirtilmektedir.²⁰² İbn Kesîr, Hamza, Kisâi ve Halef ise 'bâ' harfini fethalı olarak لَتَرْكَبُنَّ 'leterkebenne' şeklinde

²⁰⁰ el-Fârîsi, age, c. 6, s. 371; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 673.

²⁰¹ Fahreddin er-Râzî, age, c. 31, s. 35-36.

²⁰² Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 439; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 458; el-Hatîb, age, c. 10, s. 361.

okumuşlardır.²⁰³ Tâberî (ö. 310/923) de geçen bir rivâyete göre Hz. Ömer bu lafzı; İbn Kesîr, Hamza, Kisâî ve Halef'in okuduğu gibi لَتَرْكَبَنَّ 'leterkebenne' şeklinde de kıraat etmiştir.²⁰⁴ Ayrıca Hz. Ömer'den bu kıraat ile ilgili şâz olarak değerlendirilen bir kıraat daha nakledilmiştir. Bahsi geçen bu kıraati Hz. Ömer'den Nakledilen Şâz Kıraatler başlığı altında ele alacağız.

Hz. Ömer (ra)'den nakledilen mütevâtir kıraat rivâyetleri okuyucunun zihninde tam mânasıyla yer etmesi bakımından; hâl-i hazırda ülkemizde tedâvülde bulunan Âsım kıraatinin Hafs rivâyetinin esas alındığı Mushâfı, Hz. Ömer'in kıraatıyla birlikte Kıraat-i Aşere İmamlarından, sahabeden ve diğer nesillerden ittifak ettiği isimlerin tablo halinde sunulmasını ve konu bütünlüğünü gözetmemiz sebebiyle bu başlık altında verilmesini gerekli gördük.

Tablo 3.1. Hz. Ömer'den Rivâyet Edilen Mütevâtir Kıraatler

	SÛRE / ÂYET	MUSHAF İMLASI	HZ. ÖMER'İN KIRAATİ	KIRAAT-İ AŞERE İMAMLARIYLA İTTİFAKI	SAHABE İLE İTTİFAKI	TABİİN VE SONRAKİ NESİLLERLE İTTİFAKI
1	FÂTİHA, 1/4	مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ	مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ	Âsım, Kisâî, Halef, Ya'kûb	H. Ebû Bekir, H. Osman, H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahmân b. Avf, Alkame b. Kays, Übey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel	Katâde, İbn Mihrân, Hasan-ı Basrî, İbn Şihâb ez-Zührî, Esved b. Yezîd, Saîd b. Cübeyr, Ebû Recâ el- Utâridî, İbrâhîm en- Nehâî, İbn Sîrîn, Ebû Abdurrahmân es- Sülemî, Yahyâ b. Ya'mer
2	BAKARA, 2/55	الصَّاعِقَةُ	الصَّاعِقَةُ	Kisâî	H. Osman, H. Ali, Abdullah b. 'Abbâs	İbn Muhaysın
3	BAKARA, 2/106	نُنْسِيهَا	نُنْسَاهَا	İbn Kesîr, Ebû 'Amr	Abdullah b. 'Abbâs, Übey b. Kâ'b,	İbrâhîm en-Nehâî, Atâ b. es-Sâib, Mûcahid, 'Ubeyd b. Umeyr, İbn Muhaysın, Yahyâ el- Yezîdî
4	NİSA, 4/25	أُحْصِنَ	أَحْصَنَ	Hamza, Kisâî, Halef, Âsım	Abdullah b. Mes'ûd	Âsım'ın râvileri Hafs ve Ebû Bekir b. Ayyâş, Mufaddal, A'meş ve Hasan-ı Basrî
5	NİSA, 4/153	الصَّاعِقَةُ	الصَّاعِقَةُ	Kisâî	-	Ebû Abdurrahmân es- Sülemî, İbrâhîm en- Nehâî, İbn Muhaysın

²⁰³ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. 10, s. 439; İbnü'l-Cezerî, *age*, c. 2, s. 399; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 172; el-Hatîb, *age*, c. 10, s. 361.

²⁰⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 24, s. 322; Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Nisâburî es-Sa'lebi (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrû'l-kebir, Tefsîrû's-Sa'lebi)*. (Thk.) Ebî Muhammed İbn Âşûr. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabîy, Beyrût, c. 10, s. 161; İbn Atıyye, *age*, c. 5, s. 459.

Tablo 3.1. (Devamı)

6	EN'AM, 6/125	حَرْجًا	حَرْجًا	Nâfi, Ebû Ca'fer	Abdullah b. 'Abbâs	Ebû Bekir b. Ayyâş, İbn Muhaysın, Hasan-ı Basrî
7	ARÂF, 7/44	نَعَمْ	نَعَمْ	Kisâi	-	İbn Vessâb, İbn Mihrân el-A'meş
8	ARÂF, 7/170	يُمْسِكُونَ	يُمْسِكُونَ	Âsım'dan rivayet ile Ebû Bekir b. Ayyâş	-	Ebû Bekir b. Ayyâş, Ebû Âliye er-Riyâhî, Hammâd b. Seleme
9	TEVBE, 9/100	وَالْأَنْصَارُ	وَالْأَنْصَارُ	Ya'kûb	Übey b. Kâ'b	Hasan-ı Basrî, Katâde, İsa b. 'Amr, Selâm Ebû'l-Münzir, Saïd b. Ebî Saïd, Talha b. Musarrif, Ebû Bekir b. Ayyâş, Yahya b. Âdem
10	İBRÂHÎM, 14/46	لِتَرْوُلَ	لِتَرْوُلَ	Kisâi	Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. 'Abbâs	Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ebû İshâk es-Sebîi, Zeyd b. Ali, 'Amr b. Dînâr, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî
11	KEHF, 18/96	بَيْنَ الصَّدَقَيْنِ	بَيْنَ الصَّدَقَيْنِ	Nâfi, Hamza, Kisâi, Ebû Cafer, Halef, Ya'kûb	-	Ömer b. Abdülazîz, Hafs, Şeybe b. Nisâh, Talha b. Musarrif, İbn Ebî Leylâ, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Muhammed b. S'adân
12	MÜ'MİNÜN, 23/20	سَيِّئَاءَ	سَيِّئَاءَ	İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâi, Halef	-	Ravh
13	ZUHRUF, 43/19	عِبَادَ الرَّحْمَنِ	عِنْدَ الرَّحْمَنِ	Ebu Ca'fer, Âsım, İbn Âmir, Nâfi', Ya'kub	-	Hasan-ı Basrî, Ebû Recâ el-'Utâridî, Katade, Şeybe b. Nisâh, Humeyd el-A'rac, Âsım, İbn Muhaysın, Ebân b. Sa'id, Saïd b. Cübeyr, Ebû Mûsâ eş-Şeyrâzî
14	ZÂRIYÂT, 51/44	الصَّاعِقَةُ	الصَّاعِقَةُ	Kisâi	Hiz. Osman, Hiz. Ali, Abdullah b. 'Abbâs	İbrâhîm en-Nehâi, İbn Muhaysın, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî
15	VAKIA, 56/75	بِمَوَاقِعَ	بِمَوَاقِعَ	Ebû Ca'fer, Hamza, Kisâi, Halef	'Abdullah b. Mes'ûd, 'Abdullah b. 'Abbâs	Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, İbn Mihrân el-A'meş, Ruveys, İbrâhîm en-Nehâi
16	MEÂRİC, 70/16	نَزَّاعَةً	نَزَّاعَةً	Ebû 'Amr	-	İbn Rezîn el-Kûfî, Mücâhid, 'Ikrim, İbrâhîm İbn Ebi 'Able, Ebû Hayve el-Hadramî, Hasan ez-Ze'farânî, İbn Miksem, Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Hasan-ı Basrî, Hafs

Tablo 3.1. (Devamı)

17	İNSÂN, 76/21	عَالِيَهُمْ	عَالِيَهُمْ	İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Âsım, Kisâî, Ya‘kûb, Halef	Abdullah b. ‘Abbâs	Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Âsım el-Cehderî, İbn Mihrân el-A‘meş, Ebân b. Saîd, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî
18	MÜRSELÂT, 77/33	جَمَالَت	جَمَالَت	İbn Kesîr, Nâfi‘, İbn Âmir, Ebû ‘Amr, Ebû Ca‘fer	-	Ebû Bekir b. Ayyâş, Şeybe b. Nisâh, Şu‘be
19	NÂZİÂT, 79/10	نَخْرَةٌ	نَخْرَةٌ	Ebû Cafer, İbn Kesîr, Nâfi‘, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Kisâî	H. Ali, Abdullah b. Mes‘ûd, Abdullah b. ‘Abbâs	Ebû Recâ el-‘Utâridî, Hasan-ı Basrî, Humeyd el-A‘rec, Şeybe b. Nisâh, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Saîd b. Cübeyr, İbrâhîm en-Nehâî, Katâde, Yahya b. Vessâb, Eyyûb el-Mütevekkil, Şible b. ‘İbâd, , Hafs, Ebâne b. Saîd, Ravh, Yezîd b. Ahmed, Kuteybe b. Mihrân, Nusayr b. Yusuf
			نَاخِرَةٌ	Hamza, Kisâî	Abdullâh b. Mes‘ûd, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. ‘Abbâs, Übey b. Kâ‘b	Mesruk b. Ecda‘, Mücahid, Ruveys, Halef, ‘Amr b. ed-Dînâr, Ebu ‘Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, Ebû Hamdûn et-Tayyib, Ebu‘l-Hâris el-Bağdâdî, Kisâî‘nin üç ravisi, Ebû Bekir b. Ayyâş, İbn ‘Amr, İbn Mihrân el-A‘meş, Zeccâc, Ferrâ, Taberî, Ebû Mu‘az en-Nahvî
20	İNŞİKÂK, 84/19	لَتَرْكَبَنَّ	لَتَرْكَبَنَّ	Ebû Ca‘fer, Ya‘kûb, Nâfi‘, İbn Âmir, Ebû ‘Amr, Âsım	Abdullah b. ‘Abbâs	Hasan-ı Basrî, Katâde, İbn Mihrân el-A‘meş, Saîd b. Cübeyr
			لَتَرْكَبَنَّ	İbn Kesîr, Hamza, Kisâî ve Halef	-	-

H. Ömer’den rivâyet edilen mütevâtir kıraatler tablo halinde de sunulduktan sonra bir sonraki bölüme geçilerek H. Ömer’e nispet edilen şâz kıraatler incelenecektir.

3.2. H. Ömer’den Nakledilen Şâz Kıraatler

H. Ömer’den rivâyet edilen kıraatlerden şâz olanlar; şâz kabul edilme nedenleriyle birlikte zikredilerek bu başlık altında incelenecektir. Yine H. Ömer’in okuyuşu ile muvâfakat eden diğer sahabe ve sonraki nesillerin isimleri de detaylı bir şekilde aktarılacaktır.

3.2.1. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet

صِرَاطٍ مِّنْ أُنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

H. Ömer, H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr, Zeyd b. Ali, Alkame b. Kays ve el-Esved b. Yezîd صِرَاطٍ مِّنْ أُنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ şeklinde 'sirât' kelimesinden sonra 'ellezi' lafzı yerine 'men' lafzını getirerek 'sirâta men en'amte aleyhim' olarak; Kıraat-i Aşere imamları ise صِرَاطَ الَّذِينَ أُنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ 'sirâtallezîne en'amte aleyhim' şeklinde okumuşlardır.²⁰⁵ Ayrıca İbn Ebî Dâvud (ö.316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* 'inde H. Ömer'in bu kıraatiyle ilgili Yahya b. Abdurrahmân'dan, sahih senedle olduğu belirtilen bir nakilde bulunmaktadır. Yahya b. Abdurrahmân'ın babasından öğrendiğine göre H. Ömer 'sirâta men en'amte aleyhim' şeklinde okumuştur. Eserin Muhakkiki Muhyiddin Vâiz senedin sahih olduğunu, H. Ömer'in namazını bu kıraat ile kıldığını ancak söz konusu bu kıraatin neshedilen 'Ahrufu's-seba'dan olduğunu ve Kıraat İlmi erbabının bu okuyuşu şâz kabul ettiğini belirtmiştir.²⁰⁶ İbn Kesîr ise bu okuyuşun tefsir cihetiyle sâdır olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunur.²⁰⁷ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) bu âyeti tefsir ederken H. Ömer'in okuyuşuna mutabık bir yorum getirmekte ve 'siratallezîne en'amte aleyhim' âyetindeki 'sirât' kelimesinin bir önceki âyette geçen "ihdine's-sirata'l-müstekim" den bedel olduğunu belirterek mânanın 'ihdinê sirata men en'amte aleyhim' takdiriyle anlaşılabilirliğini söylemektedir.²⁰⁸

3.2.2. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَعَنِ الضَّالِّينَ

H. Ömer, H. Ebû Bekir, H. Ali, Übey b. Kâ'b, Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezîd, Abdullah b. Zübeyr'in "sirâtallezîne en'amte aleyhim" lafzının ardından 'ğayr' kelimesini hâl olmak üzere nasb olarak²⁰⁹ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ 'ğayra'l-mağdûbi' şeklinde, 'vele'd-dâllîn' ifadesindeki 'lâ' lafzı yerine ise bir öncekinden bedel olarak yeni bir 'ğayr' kelimesi getirmek sûretiyle وَ

²⁰⁵ İbn Atıyye, age, c. 1, s. 75; el-Kurtubî, age, c. 1, s. 149; Ebû Hayyân, age, c. 1, s. 49; el-Hatîb, age, c. 1, s. 20; es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, c. 1, s. 40; İbrahim b. Hasen, age, s. 106-107; en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 68; İbn Ebî Dâvud, age, s. 284; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsîri'l-Mâverdî*. (Thk.) es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, c.1, s. 60; el-Âlûsî, age, c. 1, s. 9; Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimaşkî İbn Âdil (1998). *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. (Thk.) Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, c. 1, s. 211.

²⁰⁶ İbn Ebî Dâvud, age, s. 285-286.

²⁰⁷ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. (Thk.) Sâmi b. Muhammed Selâme. Dâru Tayyibe, c. 1, s. 55.

²⁰⁸ Fahreddin er-Râzî, age, c. 1, s. 219.

²⁰⁹ ez-Zamahşerî, age, c. 1, s. 17; el-Kurtubî, age, c. 1, s. 150; İbn Kesîr, age, c. 1, s. 31.

غَيْرَ الضَّالِّينَ ‘ve ğayra ‘d-dâllîn’ olarak okudukları bildirilmiştir.²¹⁰ Kıraat-i Aşere İmamları ise ‘ġayri ‘l-mağdûbi aleyhim vele ‘d-dâllîn’ şeklinde okumuşlardır. Ayrıca çeşitli kaynaklarda Hz. Ömer’in şâz kabul edilen bu kıraatine yer verilmektedir. Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)’ın *Fezâ’ilü ‘l-Kur’ân ve Me‘âlimuh* ve Edebüh adlı eseri ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)’nin *Fethu ‘l-Bâri* adlı kitabı buna örnek gösterilebilir.²¹¹

3.2.3. Fâtiha Sûresi 1/7. Âyet

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ / غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ

“Ğayr” kelimesinin kıraati noktasında Hz. Ömer’den üç farklı vecih nakledilmiştir. Ref‘, nasb ve cer halinde okuyuşunu çalışmamızın bütünlüğünü zedelememesi maksadıyla tek başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk. İbn Muhaysın’ın İbn Mihrân el-A‘meş’ ten rivâyeti ile Hz. Ömer, Hz. Ali, Übey b. Kâ‘b, Abdullah b. Mes‘ûd ve İbn Zübeyr’in mezkûr kelimeyi غَيْرِ “ğayra” şeklinde nasb hali üzere okudukları tespit edilmiştir.²¹² Tefsir ve Kıraat âlimi İbn ‘Atiyye (ö. 383/993)’nin *el-Muharrerü ‘l-Vecîz fî Tefsîri ‘l-Kitâbi ‘l-‘Azîz* adlı kitabında Hz. Ömer ve Übey b. Kâ‘b’ın “ğayr” kelimesinin “râ” harfini hem nasb hemde cer hâli üzere okuduklarını bildirmiştir.²¹³ İbnü‘l-Cezerî (ö. 833/1429)’nin ifade ettiğine göre ise Hz. Ömer’in ref‘ üzerine de okuduğu nakledilmiştir.²¹⁴

3.2.4. Bakara Sûresi 2/233. Âyet

لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَلَدِهَا

Bakara Sûresi 233. âyetindeki لَا تُضَارُّ fiilinin kıraati noktasında Kıraat İmamları arasında ihtilaf zuhûr etmiştir. Bu kelime aynı sûrenin 282. âyetinde de geçmektedir. Tefsir kaynaklarındaki nakillerin farklılık arz etmesi sebebiyle bu kelime ile ilgili izahatları ayrı ayrı yapmayı çalışmanın bütünlüğü açısından gerekli gördük. Ebû ‘Amr, İbn Kesîr ve İmam Âsım’dan rivâyeti ile Ebân b. Tağleb²¹⁵ bu fiili “râ” harfî dammeli olacak şekilde لَا تُضَارُّ “lê

²¹⁰ el-Kurtubî, age, c. 1, s. 150-152; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî İbn Hâleveyh (1934). *Muhtasar fî Şevâzî ‘l-Kur’ân (kırâ’ât) min Kitâbi ‘l-Bedî’*. (Thk.) Gotthelf Bergsträsser. Mektbetü‘l-Mütenebbi, Kahire, s. 9; İbn Ebî Dâvûd, age, s. 159.

²¹¹ Söz konusu rivâyetler için bkz. el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd (1415). *Fezâ’ilü ‘l-Kur’ân ve Me‘âlimuh ve Edebüh*, (Thk.) Mervan el-Atiyye ve arkadaşları. Dâru İbn Kesîr, Dimâşk, s. 290; İbn Hacer, age, c. 8, s. 159.

²¹² Fahreddin er-Râzî, age, c. 19, s. 159; eş-Şevkânî, age, c. 1, s. 29; es-Süyûtî, *ed-Dürrü ‘l-Mensûr*, c. 1, s. 40-41.

²¹³ İbn Atiyye, age, c. 1, s. 78.

²¹⁴ İbnü‘l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 1, s. 49.

²¹⁵ Nahiv üstadıdır. (ö. 141/758) Ahmet Madazlı (1987) “İmâm Âsım’ın Hayatı, Kıraatı ve Şahsiyeti”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(4), 244.

tudârru” olarak kıraat etmişlerdir.²¹⁶ Bu durumda fiilin aslının ya *لَا تُضَارُّ* ya da *لَا تُضَارُّ* ²¹⁸şeklinde olabileceği belirtilmektedir.²¹⁹ Nâfi, Hamza, Kisâi ve Âsım ise fiildeki “râ” harfini şeddeli ve fethalı bir biçimde *لَا تُضَارَّ* “*lê tudârra*” olarak kıraat etmişlerdir ki bu durumda nehy kasdolunmaktadır. Hz. Ömer’in ise bu fiili fek ile *لَا تُضَارُّ* “*lê tudâraru*” olarak kıraat ettiği zikredilmektedir.²²⁰

Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*’ında Hz. Ömer’in kâtibinden de bahsederek bu fiildeki kıraat farklılıklarının mânaya etkilerini çok güzel bir şekilde izâh etmiştir. Çalışmamıza zenginlik katacağını düşündüğümüz mezkûr görüşleri şu şekildedir:

(*لَا تُضَارَّ* “*lê tudârra*” ifadesi) ihbar sîgasıyla merfû’ olarak *لَا تُضَارُّ* “*lê tudârru*” (zarara uğratılmaz/uğratmaz) şeklinde de okunmuştur ki, bu hem fâil hem de mef’ûl olma ihtimaline açık olup, buna göre fiilin aslı “râ” harfinin kesresiyle *لَا تُضَارُّ* “*lê tudâriru*” veya fethasıyla *لَا تُضَارُّ* “*lê tudâraru*” şeklindedir. Kıraat İmamlarının ekseriyeti ise fetha ile *لَا تُضَارَّ* “*lê tudârra*” şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî nehiy sîgası üzere *لَا تُضَارَّ* “*lê tudârri*” şeklinde okumuştur ki, bu da yine (fâil ve mef’ûl) iki farklı yapı ihtimaline açık olup, cezimle ve birinci râ’ nın fethasıyla *لَا تُضَارُّ* “*lê tudarar*” ve (yine cezimle ve) birinci râ’ nın kesresiyle *لَا تُضَارُّ* “*lê tudarir*” şeklinde okunması da bunu açıklamaktadır. Ebû Ca’fer (Yezîd b. Ka’kâ ö. 130/748) vakfetme niyetiyle şeddeli sükûn ile *لَا تُضَارَّ* “*lê tudârri*” şeklinde okumuştur. A’rec (ö. 117/735)’den sükûn ile ve şeddesiz olarak *لَا تُضَارُّ* “*lê tudâr*” şeklinde bir kıraat gelmiş olup, bu *ضَارَهُ يَضِيرُهُ* (ona ziyan verdi; veriyor) fiilinden gelmektedir ki, o da Ebû Ca’fer gibi vakfetme niyetiyle durmuştur veya zammeyi ihtilâs yaparak, yani çok hafif bir ötre ile okumuş, fakat râvî bunu sükûn sanmıştır. Ömer b. Hattâb’ın kâtibinden *لَا تُضَرُّ* “*lê tudraru*”²²¹ şeklinde bir kıraat de rivâyet edilmiştir. Mâna; “Hiçbir anne kendi çocuğu yüzünden kocasını zarara sokmasın” şeklinde olup, bu da kadının adama zorluk çıkartması, ondan gıda ve giysi adına âdil olmayan taleplerde bulunması, çocuğun durumu hakkında eksiklik yapacak şekilde babanın kalbini meşgul etmesi, çocuk kendisine ısındıktan sonra; “Ona bir sütanne bul” demesi vb. hususlardır. Çocuk kendisinden olan kişi de kendi çocuğu yüzünden, kadının geçimi ve giysisi adına kendine gerekli olan hiçbir şeyi kadına vermeyerek, kadını zarara sokmayacak, kadın çocuğu emzirmek isterken çocuğu kadından almayacak veya onu emzirmeye zorlamayacaktır. Fiilin mef’ûl sîgası için yapılandırılması durumunda da aynı şekilde; çocuk yüzünden koca tarafından kadına, kadın tarafından da kocaya zarar erişmesi yasaklanmaktadır. *لَا تُضَارَّ* “*lê tudârra*” fiilinin *تَضَرُّ* mânasına gelmesi ve (بَوْلَدِهَا)’daki bâ’ nın bunun sıra cümlesine dâhil olması da câizdir. Yani hiçbir anne çocuğuna zarar vermesin, onun beslenme ve korunmasında kötü

²¹⁶ İbn Atıyye, age, c. 1, s. 312; el-Kurtubî, age, c. 3, s. 167; Fahreddin er-Râzî, age, c. 6, s. 462; ez-Zemahşerî, age, c. 1, s. 279-280.

²¹⁷ Bu şekilde okunursa *وَالِدَةٌ* kelimesinin meful olacağı belirtilmektedir. Bkz. İbn Atıyye, age, c. 1 s. 312

²¹⁸ Bu şekilde okunursa *وَالِدَةٌ* kelimesi fâil olur denilmektedir. Bkz. age, c. 1, s. 312

²¹⁹ age, c. 1, s. 312.

²²⁰ age, c. 1, s. 312; el-Kurtubî, age, c. 3, s. 167; Fahreddin er-Râzî, age, c. 6, s. 462; ez-Zemahşerî, age, c. 1, s. 279-280.

²²¹ Görüldüğü gibi Hz. Ömer’in kâtibinden gelen bu kıraat Hz. Ömer’in kıraatıyla birebir aynı değildir. Bu nedenle biz kâtibinden gelen kıraati Hz. Ömer’e nispet etmedik.

davranmasın, onun için gerekli olan şeyleri eksik bırakmasın ve çocuk kendisine alıştıktan sonra onu babaya bırakmasın! Baba da çocuğu annenin elinden çekip almakla veya annenin hakkını eksik tutup, buna bağlı olarak annenin de o babanın hakkını eksik tutacağı şekilde çocuğa zarar vermesin!²²²

Görüldüğü gibi Hz. Ömer'in okuyuşu Ebû 'Amr, İbn Kesîr ve İmam Âsım'ın okuyuşlarının fek hali olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı mütevâtîr kıraatler başlığı altına alınabilme ihtimaliyle birlikte biz İmamlardan bizzat bu şekilde okuyan olmadığı için şâz olarak değerlendirmeyi uygun gördük. Zira İmamlar bu kıraati uygun bulmuş olsalardı Hz. Ömer'in okuduğu gibi fek ile okurlardı.

3.2.5. Bakara Sûresi 2/255. Âyet

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ

Bakara Sûresi 255. âyetindeki الْقَيُّومُ kelimesini; Hz. Ömer, Abdullah b. Mesûd, Alkame, el-A'meş ve İbrâhîm en-Nehaî “fey'âl” vezninde²²³ الْقَيَّامُ “el-kayyâm” şeklinde kıraat etmişlerdir. Kurtubî, Râzî ve Mâverdî bizzat Hz. Ömer'in ismini anarak onun bu kelimeyi الْقَيَّامُ “el-kayyâm” şeklinde okuduğunu söylemektedirler.²²⁴ İbn Atıyye ve Zemahşerî ise bu kelimenin الْقَيَّامُ “el-kayyâm” şeklinde de okunduğunu belirttikleri halde Hz. Ömer'den bahsetmemektedirler.²²⁵ Bu kelime aynı lafız ile Âl-i İmrân Sûresi 2. âyette de geçmektedir. Orada konuyu geniş bir şekilde ele aldığımızdan dolayı burada Kıraat İmamlarının okuyuşlarına temas etmeyip Fahreddin er-Râzî' nin kelimenin kıraatındaki farklılıkların mânaya olan etkisini şu şekilde açıkladığını hatırlatmakla yetindik:

الْقَيُّومُ “Zâtıyla ve kemâliyle kâim” tavsifine gelince, bunda birkaç mesele vardır: 1-) الْقَيُّومُ kelimesi الْقَائِمُ “kâim olan, var olan” kelimesinin mübâlağalı veznidir. Yâ harfiyle vav bir araya geldiği, önceki harf de sakın olduğu için, bu iki harf şeddeli bir yâ harfine dönüşmüştür. Kelimenin فَعُولٌ vezninde olması doğru değildir. Çünkü bu vezinde olsaydı, kelime قَوُومٌ şeklinde olurdu. Kelime hakkında üç kullanış biçimi bulunmaktadır: قَيُّومٌ ، قَيَّامٌ ve قِيمٌ Hz. Ömer (r.a.)'in الْقَيَّامُ şeklinde okuduğu rivâyet edilmektedir. Bazı kimseler ise, bu kelimenin İbranîce olup, Arapça olmadığını söylemişlerdir. Çünkü onlara göre (Yahûdiler), قَيَّامٌ demekteydiler. Durum böyle değildir; çünkü biz bu kelimenin Arapça'da uygun bir kullanış şeklinin bulunduğunu açıklamıştık. Meselâ Arapça'da “evde hiç kimse yok!” mânasında olmak üzere, الدَّوْرَانِ kelimesinden istikak etmiş olan kelimeler kullanılarak, مَا فِي الدَّارِ دَيَّارٌ وَ دَيُّورٌ وَ دَيَّرٌ denilmektedir. Yani, “gelip giden kimse yok!” Nitekim Ümeyye İbn Ebî's-Salt da şöyle demektedir: قَدَّرَهَا الْمُهَيِّمِينَ

²²² ez-Zemahşerî, age, c. 1, s. 279-280; Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (2016). *Keşşâf Tefsiri*. Murat Sülün (Ed.) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, c. 1, s. 743-744.

²²³ Mübâlağalı ism-i fâil vezinlerinden biridir. “Fey'ül” vezni de aynı şekilde mübâlağalı ism-i fâil veznidir. Bkz. Bu çalışmadaki Âl-i İmrân Sûresi' nin izahatı.

²²⁴ el-Kurtubî, age, c. 3, s. 272; Fahreddin er-Râzî, age, c. 7, s. 9; Mâverdî, age, c. 1, s. 323.

²²⁵ İbn Atıyye, age, c. 1, s. 340; ez-Zemahşerî, age, c. 1, s. 300.

الْقَيُّومُ (Kaderleri), her şeyin gözetleyicisi ve kayyûmu olan (Allah) takdir etmiştir”. 2-) Müfessirlerin bu konudaki açıklamaları değişik olmuştur. Meselâ Mücâhid: “Kayyûm, her şeyin üzerinde olan gözcü, idareci demektir” demiştir. Bu görüşün izahı ise şöyledir: “Allah, onları yaratmak ve rızıklandırmak suretiyle, mahlûkatının yönetimini üstlenmiştir”. Nitekim aşağıdaki âyetler de bu görüşü desteklemektedir: أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ “Yok, ortak koştukları; her nefsin kazandığı her şeyi gören (Allah) gibi midir?” (Ra’d, 33), شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ “Allah, kendisinden başka tanrı olmadığına şahittir. Melekler ve adaletle hükmeden ilim sahipleri de...” (Âl-i İmrân, 18) ve: إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ “Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, zeval bulmasınlar diye tutmaktadır. Eğer onlar zeval bulurlarsa, andolsun ki, ondan sonra bunları kimse (yerinde) tutamaz” (Fâtır, 41). Bu görüşün neticesi, Allah Teâlâ’ nın dışındaki bütün varlıkları ayakta tuttuğu sonucuna gider. Dahhâk ise şöyle söylemiştir: “Kayyûm, daima var ve üzerinde herhangi bir değişikliğin cereyan etmesi imkânsız olan varlık demektir”. Ben de derim ki: “Bu görüşün neticesi de Allah’ın zâtında ve varlığında kendi nefsiyle kaim olduğu sonucuna varır.” Bazı âlimler de “Kayyûm kelimesinin, Süryanice uyumayan kimse anlamına geldiğini” söylemişlerdir ki, bu görüş uzak bir ihtimaldir.²²⁶

3.2.6. Bakara Sûresi 2/282. Âyet

وَلَا يُضَارِرُ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَلَا يُضَارِرُ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ

Hız. Ömer, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas, Mücâhid, İbn Ebî İshâk ve Dahhâk Hz. Ömer, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas, Mücâhid, İbn Ebî İshâk ve Dahhâk olarak, ayrıca İbn Atiyye (ö.383/993) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* adlı kitabında; Ebû ‘Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)’ nin aktardığına göre وَلَا يُضَارِرُ “*velâ yudârîr*” şeklinde birinci “râ” harfini kesre ile fek şeklinde okuduklarını da belirtmektedir.²²⁷ Kıraat-i Aşere İmamları ise bu kelimeyi idğamlı bir şekilde وَلَا يُضَارِرُ “*velâ yudârîr*” olarak okumuşlardır.²²⁸ Bu fiilin fek ile okunması Hicâz lûgatına göre, idğam ile okunması ise Temîm lûgatına göredir.

Eğer fiil, fek ile ve birinci “râ” nın kesresi ile okunacak olursa bu noktada fiil ma’lûm kalıpta olur ve âyet şu mânaya gelir “*Bundan dolayı kâtib olanı da şâhit olanı da zarara uğratmayın!*”. Bu çeşit bir alışverişte kâtibe gerek yoktur sadece şâhit bulundurulması yeterli görülür ve buradaki emir nedb ifade eder.²²⁹ Fakat Hz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs ve Abdullah

²²⁶ Fahreddin er-Râzî, age, c. 7, s. 9.

²²⁷ en-Nehhâs, *Me’âni'l-Kur’ân*, c. 1, s. 322; Semîn el-Halebî, age, c. 2, s. 676; el-Hatîb, age, c. 1, s. 421; İbn Atiyye, age, c. 1, s. 385..

²²⁸ Fahreddin er-Râzî, age, c. 7, s. 99; el-Kurtubî, age, c. 1, s. 347; İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî'l-Kırâ’âti’s-Seb’*, s. 97.

²²⁹ en-Nesefî, age, c. 1, s. 229-230.

b. Mes'ûd' un bir diğer kıraat şekliyle fiildeki birinci “râ” harfi fetha ile okunacak olursa bu takdirde fiil meçhul kalıba girmiş olur ve manâ farklılık arz eder. Bu noktada âyet şu manâları ihtiva edecektir. “İster alışveriş sırasında yazacak olan kâtib olsun veyahut alışverişe şahitlik edecek olan olsun, her ikisi de vazifeleri için çağrıldıkları vakit, vazifeden geri durmamaları, yazılan hususları tahrif etmemeleri, ziyade veya noksan bir şey bırakmamaları kendilerine emredilmiş olur” yahut “kâtib olan veya şahit olan kişinin mühim işlerinden alıkoyularak kendilerine icbarda bulunulması sûretiyle zarar verilmemesi emredilir” veyahut da “kâtibe ücreti verilmeyerek şahide de sırf şahitlik etsin diye yurdundan alıkoyarak kendilerine zulüm edilmemesi emredilmektedir.” Buradan anlaşılacağı üzere kâtibin de şahidin de herhangi bir sûrette zarara uğratılmamaları gerekir.²³⁰ Yine kâtib veya şahidin de yazılmakta olan belgeyi tahrif ederek, olmaması gereken ziyâde veya noksanlık ilâve ederek alacaklı kimse ile borçlu kimseyi zarara uğratmamaları gerekir.²³¹ Bu âyetteki kıraat nakilleri bize göstermektedir ki ister kâtib-şahid açısından olsun ister borçlu-alacaklı açısından olsun âyet her iki mânâyı da muhtevîdir.²³²

3.2.7. Âl-İ İmrân Sûresi 3/2. Âyet

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ

Hiz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Hiz. Osman, Übey b. Kâ'b, Mücâhid, 'Amr b. Meymûn,²³³ İbrahîm en-Nehaî, İbn Mihrân el-A'meş, Zeyd b. Ali, Ca'fer b. Muhammed,²³⁴ Ebû Recâ el-'Utâridî, Alkame b. Kays ve el-Muttavvi'î²³⁵ nin bu âyette geçen “el-hayyu'l-kayyûm” ifadesini “el-hayyu'l-kayyâm” şeklinde “yâ” harfini fetha ile okudukları nakledilmektedir. Bu okuyuşun Hicaz lügati olmak sûretiyle Hiz. Peygamber'den de nakledildiği kaynaklarda belirtilmektedir.²³⁶ Kıraat-i Aşere İmamları bu âyeti “el-hayyu'l-kayyûm” şeklinde ref' ile okumuşlardır.²³⁷ Ayrıca bu kıraat ile ilgili İbn Ebî Dâvud (ö.316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* 'inde hasen li-ğayrihi senedle olduğu belirtilen bir rivâyette Hiz. Ömer'in bir sabah

²³⁰ G. Atmaca, age, s. 181.

²³¹ en-Neseffî, age, c. 1, s. 229-230.

²³² İbn Atıyye, age, c. 1, s. 305.

²³³ Tâbiîndendir. Muhaddisliğiyle şöhret bulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. M. Y. Kandemir (1991) “Amr b. Meymûn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. s. 89.

²³⁴ bkz. M. Ali Sönmez (1996). “Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 13, s. 145-146.

²³⁵ Kıraat İmamı 'Ameş'in râvisidir.

²³⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 6, s. 157; Ebû Ubeyd, age, s. 296; İbn Ebî Dâvud, age, s. 286-287; İbn Cinnî, age, c. 1, s. 151; en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 206-261; İbn Atıyye, age, c. 1, s. 397; el-Kurtubî, age, c. 4, s. 1-2; el-Hatib, age, c. 1, s. 441; Atıyye Mahcûb (2012). *Kıraatü'n-Nebi, Dirâsetün Kur'âniyyetün Hadisiyyetün*. Câmiatü'l-Melik Suud, s. 55-57.

²³⁷ el-Kurtubî, age, c. 4, s. 155; ez-Zeccâc, age, c. 1, s. 374; İbn Hacer, age, c. 8, s. 666.

namazında Âl-i İmrân Sûresini okuduğunu ve bu âyeti de yukarıda zikredildiği gibi “*el-hayyu'l-kayyâmu*” şeklinde kıraat ettiğini zikretmektedir.²³⁸

“Kayyûm” kelimesinin aslı فَيُؤْمُ “fey’ûl” vezni üzere قَيُّوْمُ “kayvûm” dur. Fakat sâkin bir “yâ” harfi harekeli bir “vâv” harfinden önce gelirse bu takdirde “vâv” harfi “yâ” harfine kalbedilir.²³⁹ Böylece aslı “kayvûm” olan kelime “kayyûm” haline dönüşür.²⁴⁰ “Kayyâm” kelimesinin aslı ise قَامَ-يَقُومُ fiilinden türetilmiş, فَيُعَالُ “fey’âl” vezni üzere قَيُّوَامُ “kayvâm” dır. Sâkin bir “yâ” harfi harekeli bir “vâv” harfinden önce geldiği için i’lâl kuralları gereği “vâv” harfi “yâ” harfine kalbedilir. Bu durumda birinci “yâ” sâkin idğam edilen “yâ ise harekeli olduğu için yine i’lâl kuralları gereğince “yâ” harfleri idğam edilir ve böylece kelime “el-kayyâm” haline dönüşür.²⁴¹ Bu iki kelimenin mübâlağalı ism-i fâil vezninde olduğu görüşü²⁴² kabul edildiği takdirde kelimeye “kâinatı yoktan var eden, yaratılmışları görüp gözetin, denetleyen mutlak/aşkın varlık” şeklinde bir mâna verilebilir.²⁴³ Zikredilen bu bilgiler ışığında bahsi geçen bu iki kıraatin mâna itibariyle hiçbir farkının bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir.

3.2.8. Âl-i İmrân Sûresi 3/97. Âyet

فِيهِ آيَةٌ بَيِّنَةٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ

Âl-i İmrân Sûresi 97. âyetindeki işâret edilen her iki kelime de, mütevatir kıraatle okunduğu haliyle آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ “*âyê tun beyyinê tun*” şeklinde cemi’ kalıptadır. Fakat Hz. Ömer, Übey b. Kâ’b, Abdullah b. ‘Abbâs, Mücâhid, Kuteybe b. Mihrân’daki rivâyeti ile Ebu Ca’fer, Saîd b. Cübeyr, ‘Atâ b. Ebî Rabâh ve Kıraat İmamlarından Ebû ‘Amr’ın âyetteki bu kelimeleri müfred olarak “*âyê tun*” ve “*beyyinetun*” şeklinde okudukları nakledilmektedir.²⁴⁴ Şâyet bu kelimeler Hz. Ömer ve zikredilen diğer zevâtın okuduğu gibi müfred olarak okunurlarsa “Makâm-ı İbrahîm” in sadece onda bulunan ayak izinin olabileceği ihtimali ortaya çıkabilir. Mücâhid ve Katâde’nin tefsirleri de bu mânayı desteklemektedir.²⁴⁵ Makâm-ı İbrâhîm’den kasıt Safâ, Merve gibi diğer rükunlarla birlikte bir bütün olarak Mescid-i Harâm’ın tamamıdır. Fakat bu kelimeler cem’ sûrette okunacak olurlarsa manâ, Mescid-i Harâm, Hacer-i Esved, Hatîm,

²³⁸ İbn Ebî Dâvûd, age, s. 287-288.

²³⁹ *Mecmûatu’s-Sarf-Emsile, Bina, Maksud, İzzi-* (2020). Şifa Yayınevi, İstanbul, s. 199-202.

²⁴⁰ Ebû’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat el-Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, (Thk.) Hüdâ Mahmûd Karaa (Kahire: Mektebetü’l-Hânci, 1990), I, 193.

²⁴¹ el-Kurtubî, age, c. 3, s. 272; İbn Cinnî, age, c. 1, s. 151.

²⁴² Mahmûd Sâfî (1995). *el-Cedvelu fî İ’râbi’l-Kur’ân ve Sarfuhu ve Beyânuh*. Dâru’r-Raşîd/Müessetü’l-Îmân, Dimaşk- Beyrût, c. 2, s. 24.

²⁴³ Hayreddin Karaman vd. (2016). *Kur’an Yolu Tefsiri*. Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, s. 464.

²⁴⁴ Semîn el-Halebî, age, c. 3, s. 321; Ebû Hayyân, age, c. 3, s. 271; el-Hatîb, age, c. 1, s. 547; *Mecmûatu’s-Sarf*, 199-202.

²⁴⁵ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 6, s. 26-29.

Zemzem veya Mültezem²⁴⁶ gibi yahut Hac farızası sırasında durulan bütün mekânlar gibi pek çok yeri ihtiva edebilir.²⁴⁷

3.2.9. Mâide Sûresi 5/12. Âyet

وَأَمْنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ

Hiz. Ömer ve Âsım el-Cahderî; Kıraat İmamlarının “azzertumûhum” şeklinde şeddeli olarak okuduğu ifadeyi, “zê” harfî şeddesiz olarak “azertumûhum” şeklinde okumuşlardır.²⁴⁸ Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. Müsenna (ö. 209/824) عَزَّرْتُمُوهُمْ fiilinin mânasının عَظَّمْتُمُوهُمْ olduğunu ifade ederek bunun yüceltmek, saygın görmek gibi anlamlara geldiğini ifade etmiştir. Onun belirttiğine göre bazıları da bu fiilin yardım etmek anlamında olan نَصَرْتُمُوهُمْ mânasında olacağını söylemişlerdir.²⁴⁹ Bu takdirde âyetin bu kısmının mânası “ve eğer peygamberlerime iman eder ve onlara saygı gösterir / destek verirsiniz” şeklinde olur.

Hiz. Ömer’in kıraatindeki kelime ise mütevatir kıraatte geçen kelimenin sülâsi mücerredidir ve aynı kökten gelmektedir. Fiilin tefil babındaki mânası yardım etmek veya yüceltmek anlamına gelirken sülâsi mücerred halindeki mânası ise عزرت فلان “birini yapmakta olduğu çirkin işten döndürdüm, vazgeçirdim, edeplendirdim” şeklinde açıklanmıştır.²⁵⁰ Çünkü العزُر kelimesi lügatte döndürmek mânasındaki الرَّد anlamındadır.²⁵¹ Zemahşerî’nin belirttiğine göre عزز fiili حط ve كنف mânalarına da gelmektedir. Bu takdirde Hiz. Ömer’in okuduğu şekliyle mâna “eğer peygamberlerime iman eder ve onları koruyup kollarsanız / arka çıkarsanız” şeklinde olur.²⁵² Görüldüğü gibi her iki durumda da anlam çok değişmemekte ve hemen hemen aynı mânaya gelmektedir.

3.2.10. Mâide Sûresi 5/52. Âyet

فَيُصْبِحُ الْقَسَاقُ عَلَى مَا أَسْرَوْا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ

²⁴⁶ Hacer-i Esved ile Ka’be kapısı arasında dua etmenin makbul olduğu yer. Mehmet Şener (2006). “Mültezem”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, c. 31, s. 552-553.

²⁴⁷ et-Taberî, age, c. 6, s. 26-29; el-Kurtubî, age, c. 4, s. 139; ez-Zeccâc, age, c. 1, s. 446; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (1429). *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye fi ‘İlmi Me’âni’l-Kur’ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni ‘Ulûmih*. Mecelletü’ş-Şeria ve’d-Dirasâtü’l-İslamiyye-Câmiatü’ş-Şârîka, Kuveyt, c. 2, s. 1077-1078.

²⁴⁸ Ebû Hayyân, age, c. 4, s. 203; İbn Atıyye, age, c. 2, s. 168; el-Hatîb, age, c. 2, s. 239.

²⁴⁹ Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (1961). *Mecâzu’l-Kur’ân*. (Thk.) Muhammed Fuâd Sezgin. Mektebetü’l-Hâncî, Kahire, c. 1, s. 156-157; ez-Zeccâc, age, c. 2, s. 159; İbn Cinnî, age, c. 1, s. 208; en-Nesefî, age, c. 1, s. 434.

²⁵⁰ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr (2004). *Lisânü’l-‘Arab*. Dâr Sâdir, Beyrût, c. 4, s. 561-562.

²⁵¹ ez-Zeccâc, age, c. 2, s. 159; en-Nesefî, age, c. 1, s. 434.

²⁵² ez-Zemahşerî, age, c. 1, s. 615.

Mâide Sûresi 52. âyetindeki, sahih/mütevâtir okunuşu üzere “artık onlar (kalplerinde hastalık bulunanlar) içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olurlar” anlamına gelen *فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرَوْا فِي أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ* “fe yüsbiḥû alê mê eserrû fî enfüsihim nêdimîn” ifadesini; Hz. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zührî’ nin *فَيُصْبِحُ الْفَسَاقُ عَلَىٰ مَا أَسْرَوْا فِي أَنفُسِهِمْ* “fe yüsbiḥu’l-fussêku alê mê eserrû fî enfüsihim nêdimîn” şeklinde kıraat ettikleri nakledilmektedir.²⁵³ Bize göre âyetin mütevâtir okunuşunda, baş tarafta bahsedilen “kalplerinde hastalık bulunanlar” ifadesi *فَيُصْبِحُوا* fiili ile lafzın (الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ) tekrar edilmemesi için “vavu’l-cemâ’a” nın bitştirilmesi sayesinde sağlanmıştır. Hz. Ömer ve zikredilen zevâtın okuyuşuna göre ise “vavu’l-cemâ’a” kullanılmaksızın kasdedilen lafız (الْفَسَاقُ) bizzat getirilerek “o fâsık kimseler içlerinde saklayıp durdukları şeyden dolayı pişman olurlar” anlamı kazandırılmıştır. Bu durumda âyetin baş tarafında bahsedilen kalplerinde hastalık bulunan kimselerin aynı zamanda fâsıklık içerisinde oldukları da anlaşılmaktadır. Fahreddin er-Râzî’ ye göre kalplerinde hastalık bulunan o kimseler; başta azılı münâfık Abdullah b. Übeyy ve yardakçıları gibilerdir.²⁵⁴

3.2.11. En’am Sûresi 6/53. Âyet

وَكَذَٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ

Kıraat-ı Aşere’ nin tamamında “tâ” harfî tahfif (şeddesiz) ile “nûn” harfî ise şeddeli olarak *فَتَنَّا* “fetennâ” şeklinde okunmaktadır.²⁵⁵ Hz. Ömer ve Hasan-ı Basrî’ nin ise şâz kıraat olarak, *فَتَنَّا* “fettennâ” şeklinde hem “tâ” harfini hemde “nûn” harfini şedde ile okudukları kaynaklarda belirtilmektedir.²⁵⁶ Âyetin tamamının mütevâtir kıraate göre mânası “kendi aramızda Allah’ın lütûfta bulunmuş olduğu kimseler de bunlar mıydı? Demeleri sebebiyle onlardan bir kısmını işte böyle imtihan ettik. Allah şükredenleri en iyi bilen değil midir?” şeklindedir. Zeccâc, Zemahşerî ve Ebû Hayyân’ın da belirttiği gibi burada “fetennâ” kelimesi *إِبْتَلَيْنَا* imtihan ettik anlamındadır.²⁵⁷ Hz. Ömer ve Hasan-ı Basrî’nin okuduğu şekilde ise fitne kelimesindeki mâna mübâlağa ifade etmektedir.²⁵⁸

²⁵³ İbn Ebî Dâvûd, age, s. 206; Hz. Ömer’den bahsetmeyen İbn Atıyye; İbn Şihâb ez-Zührî’ nin bu şekilde okuduğunu zikretmektedir. İbn Atıyye, age, c. 2, s. 205.

²⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, age, c. 7, s. 375.

²⁵⁵ el-Bennâ, age, s. 371; el-Hatîb, age, c. 2, s. 435.

²⁵⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur’ân*, s. 43; el-Bennâ, age, s. 371; el-Hatîb, age, c. 2, s. 435.

²⁵⁷ ez-Zeccâc, age, c. 2, s. 159; ez-Zemahşerî, age, c. 2, s. 28; Ebû Hayyân, age, c. 4, s. 525.

²⁵⁸ İbn Atıyye, age, c. 4, s. 501; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 232; Kurtubî’ nin bu kelime hakkındaki tefsiri Sâd Sûresi 24. Âyette yer almaktadır. Bkz. el-Kurtubî, age, c. 15, s. 179.

3.2.12. Tevbe Sûresi 9/100. Âyet

وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ

Esasında Tevbe Sûresi'nin 100. âyetini mütevâtir kıraatler başlığı altında ele almıştık. Hz. Ömer'in bu âyette geçen الْأَنْصَار kelimesini ref üzere okuduğunu, bu kelimenin okunuşunda Kıraat İmamlarının ihtilaf ettiklerini ve bu nedenle Hz. Ömer'in bu kelimedeki kıraatinin sahih/mütevâtir kabul edildiğini izâh etmiştik. Aynı âyeti şâz kıraatler başlığı altına alışımızın mezkûr kelime ile bir ilgisi yoktur. Çünkü Hz. Ömer bu âyette geçen başka kelimedeki şâz bir okuyuş gerçekleştirmiştir. Âyetin mütevâtir olarak nakledilen kıraatine baktığımızda وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ “ve'l-ensâri v'ellezîne't-tebe'ûhum bi ihsân” olduğunu görürüz. Fakat Hz. Ömer âyette geçen bu kısmı “el-ensâr” kelimesi ile ism-i mevsûl olan “ellezîne” kelimesi arasındaki “vâv” harfini okumayarak, “ellezîne” lafzını “el-ensâr” lafzının sıfatı olacak şeklide “ve'l-ensârullezîne't-tebe'ûhum bi ihsân” olarak kıraat etmiştir.²⁵⁹ Ancak Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Taberî, Râzî, Kurtubî, Suyûtî ve İbrâhîm b. Hasen gibi âlimlerin zikrettiğine göre Hz. Ömer'in bu kıraatiyle ilgili farklı bir takım rivâyetler de yapılmıştır. Mesela Zeyd b. Sâbit onun bu şekilde okuduğunu duyduğunda ona; “vâv” ile okunması gerektiği söylemiş, Hz. Ömer, Zeyd'den kendisine tabi olmasını istemiş sonra da bu alanda yetkin olduğuna inandığı ve ilmine güvendiği için Übey b. Kâ'b'ı çağırılmış ve ona bu âyetin nasıl okunduğunu sormuş, Übey b. Kâ'b da Zeyd b. Sâbit'in okuyuşuna işaret etmiş ve delil olarak Cum'a Sûresi 3. âyet, Haşr Sûresi 10. Âyet ve Enfâl Sûresi 75. Âyetleri getirmiş, bunun üzerine Hz. Ömer, Übey'in kıraatine tabi oluyoruz diyerek bu okuyuştan vazgeçmiştir.²⁶⁰

Fahreddîn er-Râzî; ‘Hz. Ömer’in okuyuşuna göre “İslam’da önden giderek birinci dereceyi kazananlardan (Muhâcir ve Ensâr) Allah razı olmuştur onlar da Allah’ tan razıdırlar.” gibi bir anlama gelen övgü ve ta’zim ifadesi olan السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ tamlaması Hz. Peygamber’in ashâbından sadece Muhâcir olanları içine alır, şâyet böyle okunursa Ensâr’a o övgü ve ta’zimden bir pâyeye düşmemiş olur’ şeklinde îzâh edilebileceğini belirtmiştir.²⁶¹ Oysa mütevâtir olan Übey b. Kâ'b'ın kıraatine göre âyet “Muhâcirlerin ve Ensârın ilkleri ile onlara en güzel şekilde tâbi olanlardan Allah razı olmuştur, onlarda Allah’ tan razıdırlar” anlamına gelmektedir.

²⁵⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 14, s. 439; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 75; el-Kurtubî, age, c. 8, s. 235-238; İbn Kesîr, age, c. 4, s. 203-204; Semîn el-Halebî, age, c. 6, s. 110; Fahreddin er-Râzî, age, c. 6, s. 129; el-Hatîb, age, c. 3, s. 445.

²⁶⁰ Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ, age, c. 1, s. 301; et-Taberî, age, c. 14, s. 439; es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c. 4, s. 268-269; Fahreddin er-Râzî, age, c. 6, s. 129; el-Kurtubî, age, c. 15, s. 179-181; İbrahim b. Hasen, age, s. 448.

²⁶¹ Fahreddin er-Râzî, age, c. 16, s. 130.

3.2.13. Tevbe Sûresi 9/111. Âyet

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِالْجَنَّةِ

Tevbe Sûresi 111. âyette geçen الْجَنَّةُ kelimesi mütevâtir kıraat üzere fetha ile okunurken; Hz. Ömer ve tâbiîn neslinin hadis ve kıraat âlimlerinden el-A'meş (ö. 148/765) şâz kıraat üzere *وَأَمْوَالَهُمْ بِالْجَنَّةِ* “ve emvâlehum bi'l-cenneti” şeklinde kesre ile okumuşlardır.²⁶² Görüldüğü üzere Hz. Ömer'in kıraatinde بِأَنَّ لَهُمْ lafzı okunmamıştır. Mânayı kuvvetlendiren, te'kid eden bu lafzın çıkarılarak okunması âyetin anlamını büyük ölçüde etkilememektedir. Buradaki ب “bâ” harf-i cer'i اشْتَرَى fiilinin müteaallık olup “bâ-i mukabele” olarak isimlendirilmektedir.²⁶³ Mütevâtir kıraat üzere okunduğunda âyetin mânası Elmalılı (ö.1942)'nin da belirttiği üzere “Allah müminlerden canlarını ve mallarını; Cennet muhakkak kendilerinin olmak bahasına satın aldı”²⁶⁴ şeklinde olurken; Hz. Ömer'in okuduğu biçimde ise “Allah müminlerin canlarını ve mallarını cennet mukabilinde satın almıştır” olur. Zemahşerî, Hz. Ömer'den bu âyet ile ilgili bir nakilde bulunmaktadır. Buna göre normalde “safkateyn” yani bir akitte iki alışverişin yapılması İslam Hukukuna göre caiz değilken Hz. Ömer'e göre burada Allah müminlerin canlarını da mallarını da cennet vermek sûretiyle satın almıştır ve böylelikle bir akitte iki alışverişe imkân kılınmıştır.²⁶⁵

3.2.14. İbrâhîm Sûresi 14/46. Âyet

وَإِنْ كَادَ مَكْرُهُمْ لَيَتْرُونَ مِنْهُ الْجِبَالَ

Hız. Ömer, Hız. Ebû Bekir, Hız. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. 'Abbâs, Übey b. Kâ'b, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ebû İshâk es-Sebi'î, Zeyd b. Ali, 'İkrime'den rivâyeti ile 'Amr b. Dînâr ve Ebû Âliye er-Riyâhî; İbrâhîm Sûresi 46. âyette geçen ve mütevâtir kıraat üzere *وَإِنْ كَادَ مَكْرُهُمْ لَيَتْرُونَ مِنْهُ الْجِبَالَ* “ve in kêne mekruhum litezûle minhu'l-cibâlu” şeklinde okunan kısmı şâz kabul edilen bir biçimde *وَإِنْ كَادَ مَكْرُهُمْ لَيَتْرُونَ مِنْهُ الْجِبَالَ* “ve in kêde mekruhum litezûle minhu'l-cibâlu” olarak كَادَ yerine كَانَ getirmek sûretiyle kıraat etmişlerdir.²⁶⁶ Böylece âyetin “onların tuzakları dağları yerinden oynatacak olsa bile” olan mânası; “onların tuzakları neredeyse dağları yerinden oynatacaktı” şeklinde olur. Arapça'da كَادَ ef'al-i mukâarbe

²⁶² Ebû Hayyân, age, c. 5, s. 509; es-Sa'lebî, age, c. 5, s. 97; Semîn el-Halebî, age, c. 6, s. 127; el-Hatîb, age, c. 3, s. 465.

²⁶³ Semîn el-Halebî, age, c. 6, s. 127.

²⁶⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (2016). *Hak Dîni Kuran Dili Tefsiri Osmanlıca*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. 5, s. 380.)

²⁶⁵ ez-Zemahşerî, age, c. 2, s. 313.

²⁶⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 17, s. 40; Semîn el-Halebî, age, c. 7, s. 127; en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 542; Mâverdi, age, c. 3, s. 143; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 346; İbn Kesîr, age, c. 4, s. 517; İbrahim b. Hasen, age, s. 501; el-Hatîb, age, c. 4, s. 515.

(yaklaşma/yakınlık fiilleri) adı verilen ve pek çok farklı anlama gelebildiği gibi “az kalsın, neredeyse” gibi anlamlara gelen bir nâkıs fiildir.²⁶⁷ Bu nâkıs fiil dâhil olduğu cümlede belirtilen işin henüz gerçekleşmediğini fakat neredeyse gerçekleşecek kadar yakınlaştığını ifade eder. Bu meyânda Hz. Ömer’in okuyuşunda da olduğu üzere dağların zevâle uğraması vâki olmamıştır.²⁶⁸

Âyetin mütevâtir üzere okunuşunda da كَانٍ için farklı yorumlar yapılmıştır. Bunlardan birkaçını burada zikretmeyi kayda değer bulduk. Bir görüşe göre كَانٍ nâkıs fiil değil tâm fiildir. Buna göre o tuzak kuran kimselerin yapmayı planladıkları tuzaklar hakir görülerek tuzaklarının; sağlamlığı son derece sâbit olan Allah’ın kanunlarına asla zevâl veremeyeceği anlatılmak istenmektedir. Basralı dilcilere ait olduğu belirtilen bir görüşe göre ise كَانٍ nâkıs bir fiil olup haberi mahzuftur ve buradaki lâm harfi de ona müteallıktır, Kûfeli dilciler ise buna muhalefet etmişlerdir.²⁶⁹

3.2.15. İbrâhîm Sûresi 14/50. Âyet

سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ

İbrâhîm Sûresi 50. âyeti mütevâtir kıraat imamları سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ “*serâbîlühüm min katirân*” olarak “kâf” harfini fethalı, “tâ” harfini ise kesreli bir biçimde kıraat ederlerken; Hz. Ömer, Hz. Ali, nahiv ve kıraat âlimi olan Basralı İsa b. Ömer ve İbn Mihrân el-A’meş’in “kâf” harfini fetha, “tâ” harfini ise sükûn üzere قَطْرَانٍ سَرَابِيلُهُمْ مِنْ “*serâbîlühüm min katrân*” şeklinde kıraat ettikleri nakledilmiştir.²⁷⁰ قَطْرَانٍ kelimesi lügat açısından incelendiğinde üç farklı şekilde telaffuz edildiği görülmektedir. Birincisi kıraat imamlarının da okuduğu gibi “kâf” harfi fethalı “tâ” harfi kesreli olan قَطْرَانٍ; İkincisi Hz. Ömer ve zikredilen diğer zevâtın okuduğu hâl üzere “kâf” harfi fethalı “tâ” harfi sükûn olan hali قَطْرَانٍ, Üçüncü hali ise “kâf” harfi kesreli “tâ” harfi sükûn olarak قَطْرَانٍ şeklindedir. Bu vecihlerden en asıl olanın mütevâtir kıraat üzere okunan قَطْرَانٍ olduğu belirtilmektedir.²⁷¹ Her üç durumda da mâna itibarıyla herhangi bir farklılık olmamaktadır. Katrân; ebhel adlı bir ağaçtan çıkarılıp kaynatıldıktan sonra develerde ve bazı hayvanlarda görülen yaralara sürülen siyah renkli, çok çabuk tutuşan ve pis kokan bir sıvıdır. Âyetin anlamı “onların orada giyecekleri gömlekler katrandandır” olup; âhiret gününde cehennemliklerin derisine sürüleceği ve böylece tıpkı bir gömleğin insan vücudunu kaplaması

²⁶⁷ H. Günday & Ş. Şahin (2009). *Arapça Dil Bilgisi Nahiv Bilgisi*. Alfa Yayınları, İstanbul, s. 439.

²⁶⁸ Semîn el-Halebî, age, c. 7, s. 127.

²⁶⁹ et-Taberî, age, c. 17, s. 40; es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, c. 5, s. 53; Semîn el-Halebî, age, c. 7, s. 127.

²⁷⁰ el-Kurtubî, age, c. 9, s. 385; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 348; Semîn el-Halebî, age, c. 7, s. 132; el-Hatîb, age, c. 4, s. 522.

²⁷¹ İbn Cinnî, age, c. 1, s. 367; İbn Atıyye, age, c. 3, s. 348; Fahreddin er-Râzî, age, c. 19, s. 113.

gibi katranın da âkibeti cehennem belirlenenler için âdeta üzerlerine bir giysi olacağı anlatılmak istenmektedir.²⁷² Fahreddin er-Râzî katrân kelimesinin hararetli ve çok sıcak eriyen bir kalay veyahut bakır anlamında **قَطِرَ** **أَنْ** şeklinde de okunduğunu ifade etmektedir.²⁷³

3.2.16. Tâhâ Sûresi 20/50. Âyet

قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى

Hiz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, İbn Mihrân el-A’meş, Muhammed b. Sümeýfa’ el-Yemânî, Kisâî’den rivâyeti ile Nusayr b. Yûsuf, İbn Ebî İshâk el-Hadramî, Hasan-ı Basrî, Kuteýbe b. Mihrân’dan rivâyeti ile İbn Nûh, Selâm Ebû’l-Münzir ve Ebu’l-’Abbâs el-Mutavvî’î’ nin Tâhâ Sûresi 50. âyetindeki **خَلَقَهُ** kelimesini **خَلَقَهُ** “*halekahu*” olarak “lâm” harfî harekeli olacak şekilde okudukları; Kıraatî Aşere İmamları’ nın ise bu kelimeyi **خَلَقَهُ** “*halkahû*” şeklinde “lâm” harfini sükûn olarak okudukları nakledilmektedir.²⁷⁴ Hiz. Ömer’in okuyuşu olan şaz kıraate göre bu kelime fiil-i mâzî formda olup **كُلَّ شَيْءٍ** terkinin(muzaf) yada **شَيْءٍ** kelimesinin sıfatı ve **أَعْطَى** fiilinin ikinci mef’ûlûdür.²⁷⁵ Bu durumda mâna “*Mûsa dedi ki: Bizim Rabbimiz her şeyi yaratan ve sonra onlara doğru yolu gösterendir*” olurken; mütevâtir kıraat üzere ise mâna “*Mûsa dedi ki: Bizim Rabbimiz her şeye şeklini / hilkatini(yaratılış özelliklerini) veren ve sonra onlara doğru yolu gösterendir*” şeklinde olmaktadır. Zemahşerî, Hiz. Ömer’in adını zikretmeden bu kelimenin **خَلَقَهُ** “*halakahû*” şeklinde de okunduğunu söylemiş ve şu şekilde bir açıklamada bulunmuştur:

خَلَقَهُ (yaratılışını) ifadesi muzâfın ya da muzâfun ileyhin sıfatı olarak **خَلَقَهُ** *halekahû* (yarattığı) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifade “Allah, yarattığı hiçbir şeyi ihsan ve nimetinden mahrum bırakmamıştır.” Anlamında olur. “Sonra da ona doğru yolu gösterendir,” yani verdiği nasıl uyum sağlayacağını, onu nasıl kullanacağını ve Allah’a nasıl ulaşacağını da öğretmiştir.²⁷⁶

3.2.17. Tâhâ Sûresi 20/87. Âyet

قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلَكِنَا

Tâhâ Sûresi 87. âyette geçen **بِمَلَكِنَا** ifadesini Kıraat İmamlarından Nâfi‘, Ebû Ca‘fer ve Âsım **بِمَلَكِنَا** “*bi melkinâ*” şeklinde “mîm” harfini fetha üzere; Hamza, Kisâî ve Halef **بِمَلَكِنَا** “*bi mülkinâ*” şeklinde “mîm” harfini damme üzere; İbn Kesîr, Ebû “Amr, İbn Âmir ve Ya‘kûb ise

²⁷² age, c. 19, s. 113.

²⁷³ age, c. 19, s. 113.

²⁷⁴ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî l-Kur‘ân*, s. 87; Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 40; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 67; el-Hatîb, age, c. 5, s. 440.

²⁷⁵ Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 340; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 47; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 67; İbnü’l-Cevzî, age, c. 3, s. 161; Semîn el-Halebî, age, c. 8, s. 47; eş-Şevkânî, age, c. 3, s. 435.

²⁷⁶ ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 67; M. Sülün, *Keşşâf Tefsiri*, c. 4, s. 310.

بِمَلِكِنَا “bi milkinâ” şeklinde “mîm” harfini kesra üzere okumuşlardır.²⁷⁷ Görüldüğü üzere mütevâtiren nakledilen bu kıraatte İmamlar ihtilaf etmişlerdir. ملك kelimesinde “mîm” harfinin fetha ve kesra ile okunuşunda mâna itibariyle hiçbir fark söz konusu değildir. Bu durumda âyetin bu kısmının mânası “onlar ‘biz sana olan sözümüzden kendi irâdemizle caymadık’ dediler” olur.²⁷⁸ Her iki harekelemede de kelime “kendi isteğimiz/kendi irademiz” anlamındadır. Ancak Hamza, Kisâî ve Halef’in okuyuşunda olduğu gibi kelimenin damme ile harekelenmesi durumunda mâna, “sultân, güç, hükümlanlık ve yetki” anlamında olmaktadır.

Hiz. Ömer (r.a) ise bu kelimeyi yukarıda zikrettiğimiz üç kıraatten de farklı bir kıraat ile بِمَلِكِنَا “bi melekinâ” şeklinde “lâm” harfini fethalayarak okumuştur.²⁷⁹ Ebû Hayyân’a göre Hiz. Ömer’in kıraatindeki بِمَلِكِنَا ifadesi بِسُلْطَانِنَا anlamındadır ve bu kelime her ne kadar lûgat açısından farklılık arz etmiş olsa da mâna itibariyle birdir.²⁸⁰

3.2.18. Nûr Sûresi 24/15. Âyet

إِذْ تُلْقُونَهُ بِالسِّتْرِ

Nûr Sûresi’ nin 15. âyetinde geçen ve mütevâtir olarak تَلْقُونَهُ “telekkavnehû” şeklinde okunan bu kelimeyi; Hiz. Ömer ve Muhammed b. Sümeýfa’ el-Yemânî²⁸¹ nin تُلْقُونَهُ “tülkûnehû” olarak “tâ” harfini damme, “lâm” harfini de sükûn üzere okudukları nakledilmektedir.²⁸² Hiz. Ömer’in kıraatine bakıldığında تُلْقُونَهُ ‘nun الْقَى fiilinin; if’âl bâbından muzâri olduğu görülmektedir. Bu durumda mâna “onu (hani o iftirayı birbirinize aktarıyordunuz/taşıyordunuz” olur. Mütevâtir olan تَلْقُونَهُ haline bakıldığında ise; aslının tefa’ul babından تَتَلَقَّوْنَهُ olduğu fakat i’lâl ve ibdâl kuralları gereği kelimenin başında bulunan ت harfinin ziyade kabul edilmesinden dolayı çıkarıldığı belirtilmektedir.²⁸³ Bu durumda mâna “hani siz onu (o iftirayı) dillerinize dolamıştınız” olmaktadır. Her iki kıraatde de mâna hemen hemen birbirine yakındır.

Bu kelimenin okunuşu ile ilgili Hiz. Âişe (ö. 58/678)’den de farklı bir nakil yapılmaktadır. Onun; yalan anlamına gelen ve أَلَقٌ ya da أُلُقٌ kelimelerinden türemiş olduğu

²⁷⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 322; Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 368; el-Âlûsî, age, c. 8, s. 555; Semîn el-Halebî, age, c. 8, s. 89; İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi’l-Kırâ’âti’s-Seb’*, s. 245; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, c. 2, s. 104; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 58; ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 610; el-Hatîb, age, c. 5, s. 480.

²⁷⁸ ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 610.

²⁷⁹ Ebû Hayyân, age, c. 7, s. 368.

²⁸⁰ age, c. 7, s. 368.

²⁸¹ Detaylı bilgi için bkz. Halit Özkan, “Zülkelâ’ el-Himyerî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2013), XXXIV/ 568-569.

²⁸² İbn Cinnî, age, c. 2, s. 104; Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 22; el-Kurtubî, age, c. 12, s. 204; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzî’l-Kur’ân*, s. 100; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 171; Semîn el-Halebî, age, c. 8, s. 391; İbnü’l-Cevzî, age, c. 3, s. 284; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 219; el-Hatîb, age, c. 6, s. 237-238.

²⁸³ Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 22; İbnü’l-Cevzî, age, c. 3, s. 284; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 219.

belirtilen *تَلْفُونَهُ* “*telikûnehû*” şeklinde okuduğu aktarılmaktadır. Abdullah b. Mes’ûd’un ise “hani onu istiyordunuz” anlamına gelen *تَتَقَفُونَهُ* “*teskafünehû*” şekliyle Hz. Osman mushafına da tamamen muhalif olarak çok daha farklı bir şekilde kıraat ettiği nakledilmiştir.²⁸⁴

3.2.19. Furkân Sûresi 25/49. Âyet

لُنْحِي بِهٖ بَلَدَةً مِّيتًا وَنُسْقِيهِ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنَاسِي كَثِيرًا

Furkân Sûresi 49. âyetinde geçen *وَنُسْقِيهِ* ifadesini Hz. Ömer, Abdullah b. Mes’ûd, Ebû Hayve el-Hadramî, İbni Ebî ‘Albe ve İbn Mihrân el-A’meş ‘in muzaraat harfi olan “nûn” harfini fethalı olacak şekilde *وَنُسْقِيهِ* “*ve neskıyehû*” olarak kıraat ettikleri nakledilmektedir.²⁸⁵ Kıraat-i Aşere İmamları ise *وَنُسْقِيهِ* “nûn” harfini dammeli olarak “*ve nüskıyehû*” şeklinde okumuşlardır.²⁸⁶ Hz. Ömer’in kıraatine göre fiil sülasi mücerrettir; mütevatir kıraat üzere ise if’âl babındandır. Aynı kökten gelip kalıpları farklı sigalardan gelen bu fiilin anlamının her iki durumda da aynı olduğu belirtilmektedir.²⁸⁷ Yani esas itibarıyla mâna açısından hiçbir farkın olmadığı bu kıraatlerde, belki ziyâdetü’l-mebâni tedüllü alâ ziyadeti’l-meâni kaidesine binâen mânada bir ziyadeliğin olduğu da söylenebilir.

. Bu noktada âyetin anlamı “Onunla ölü bir beldeyi diriltelim ve yarattığımız nice hayvanlara ve nice insanlara su verelim diye” olmaktadır.

3.2.20. Ahzâb Sûresi 33/6. Âyet

النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَهُوَ آبٌ لَهُمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ

Ahzâb Sûresi 6. âyetinin okunuşu ve anlamı kıraat ve tefsir ilimlerinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in müminlere kendi canlarından daha yakın olduğunu, onun eşlerinin de müminlerin anneleri olduğunu, akrabaların ise birbirlerine miras ve yardımlaşma konusunda diğer müminlerden daha yakın olduğunu bildirir.

Bu âyette geçen *النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ* “*e’n-nebiyyü evlâ bi’l-mü’minîne min enfüsihim ve ezvâcühü ümmehâtühüm*” ifadesinin *النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ* “*e’n-nebiyyü evlâ bi’l-mü’minîne min enfüsihim ve hüve ebün lehüm ve*

²⁸⁴ Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 22; Fahreddin er-Râzî, age, c. 23, s. 342; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 219; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (1998). *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, (Thk.) Muhammed Abdurrahman Mar’aşlî. Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabîy, Beyrût, c. 4, s. 101; Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1984). *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. ed-Dâru’t-Tûnisîyye, Tunus, c. 1, s. 153.

²⁸⁵ el-Kurtubî, age, c. 13, s. 56; Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 116; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 213; el-Hatîb, age, c. 6, s. 362.

²⁸⁶ Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 116; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 285; el-Hatîb, age, c. 6, s. 362.

²⁸⁷ ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 285.

ezvêcühü ümmehêtühüm” şeklinde *وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ* ilavesiyle kıraat edildiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu ilaveyi okuyanlar arasında Abdullah b. Abbas, Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbîlerin olduğu belirtilmektedir. Bu ilâve, Abdullah b. Abbâs tarafından Übey b. Kâ'b'ın mushafından nakledilmiştir. Hz. Ömer, *وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ* ilâvesini duyduğunda önce reddetmiş, sonra Übey b. Kâ'b'ın yanına giderek durumu sormuş ve onun Kur'an ilmindeki üstünlüğünü kabul etmiştir.²⁸⁸ Hz. Ömer, Kur'an hakkında soru sormak isteyenleri Übey b. Kâ'b'a yönlendirmiştir.²⁸⁹ Bu durum, İslam toplumunda ilmî üstünlüğe olan hoşgörü ve saygıyı gösteren bir örnek olarak değerlendirilmiştir.²⁹⁰ Bazı âlimler, bu ilavenin mâna cihetiyle Kur'an'a uygun olduğunu, Peygamber (s.a.v.)'in müminlere babalık yaptığını, onlara nasihat ettiğini, onları koruduğunu ve onlara miras bıraktığını savunmuşlardır. Bu konuya ışık tutması bakımından “*Kur'an Yorumuna Etkisi Bağlamında Hz. Ömer'in Kıraatleri*” makalemizin ilgili bölümünü aktarmak isabetli olacaktır:

Hz. Ömer'e dayandırılan kıraat rivayetlerinden olması, onun kıraat ilmine olan ilgisini ortaya koyması bakımından önem arz eden ve mânayı etkileyen bir diğer örnek de Ahzâb Sûresi 6. ayetidir. Kıraat imamlarının tamamı Ahzâb Sûresi'nin 6. ayetinin *النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ* “*e'n-nebiyyü evlê bi'l-mü'minîne min enfüsihim ve ezvêcühü ümmehêtühüm*” şeklindeki okunuşunda mutâbık kalmış ve aralarında ihtilâf zuhûr etmemiştir. Kurtubî'nin aktardığına göre Hz. Ömer; Abdullah b. Abbâs'ın *النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ* “*e'n-nebiyyü evlê bi'l-mü'minîne min enfüsihim ve hüve ebün lehüm* ve *ezvêcühü ümmehêtühüm*” şeklinde okuduğunu duyduğunda önce bu okuyuşu reddetmiştir. Sonrasında o fazlalığı kaldırmasını istemiştir. Fakat Abdullah b. Abbâs: “Übey b. Kâ'b'ın mushafında böyledir” deyince derhal Übey'in yanına varıp durumu sormuş, bunun üzerine Übey; Hz. Ömer'e: “sen çarşı pazarda alışveriş ile meşgul iken ben Kur'an ile meşguldüm” şeklinde cevap vermiştir. Kurtubî tam anlamıyla açıklamasa da Hz. Ömer'in Übey'in bu okuyuşunu kabul ettiğini söyleyebiliriz. Zira O, Übey ile zaman zaman bu gibi münâkaşalara girmiş ve onun bu ilimdeki üstünlüğünü kabul etmiştir. Hatta Câbiye denilen bir yerde verdiği hutbe esnasında: “Kur'an hakkında soru sormak isteyen Übey'e, Ferâiz hakkında soru sormak isteyen Zeyd b. Sâbit'e, Fıkıh hakkında soru sormak isteyen Muâz b. Cebel'e gitsin” demiştir. Bu durum İslâm toplumundaki hoşgörüyü ve daha iyi bilene karşı saygıyı gösteren bir durum olarak da değerlendirilmiştir. Zemahşerî'nin belirttiğine göre Abdullah b. Mes'ûd da ayeti bu ilâve ile okumuştur. Mütevâtiren okunan hali üzere ayetin anlamı “*Peygamber; Müminlere kendi nefislerinden (ya da birbirlerinden) daha yakındır. Onun hanımları da müminlerin anneleridir*” şeklinde olurken; şâz olarak değerlendirilen hali üzere ise “*Peygamber; (mânevî) babaları olarak Müminlere kendi nefislerinden (ya da birbirlerinden) daha yakındır. Onun hanımları da müminlerin anneleridir*” şeklinde verilebilir. Yine Zemahşerî'nin

²⁸⁸ el-Kurtubî, age, c. 14, s. 125-126.

²⁸⁹ Hatta onun “Ali en iyi hüküm verenimiz, Übey en iyi okuyanımdır” dediği belirtilmektedir. Bkz. el-Mizzî, age, c. 1, s. 37.

²⁹⁰ G. Atmaca, age, s. 187.

aktardığına göre Mücâhid; her peygamberin kendi ümmetinin babası olduğunu bu yüzden de bütün müminlerin kardeş olarak kabul edildiğini söylemektedir. Fahreddin er-Râzî' ye göre bu ayet Hz. Peygamber'in evlatlığı Zeyd'in boşadığı Zeyneb b. Cahş ile evliliğinin ne kadar doğru bir karar olduğunun başka türlü bir istinatgâhıdır. Hem sahih bir senedinin olmayışı hem de Hz. Osman'ın mushâfiyla mutâbık olmaması nedeniyle Hz. Ömer'in bu kıraatinin şâz olarak değerlendirilmesi uygun görülmektedir. Çünkü bir kıraatin sahih kabul edilebilmesi için Arapça dil kurallarına aykırı olmaması, Hz. Osman'ın mushafına uyması ve sağlam bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşması gerekir.²⁹¹

3.2.21. Ahzâb Sûresi 33/58. Âyet

إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ

Ahzâb Sûresinin 58. âyeti mütevâtir kıraat üzere **وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ** olarak okunmaktadır. Fakat Hz. Ömer ve Übey b. Kâ'b'ın âyetin başlangıcındaki و “vâv” harfi yerine tekid ifade eden اِنَّ edatını getirdikleri nakledilmiştir.²⁹² اِنَّ “inne” edatının getirilmesi mânâyı pekiştirmektedir. Fakat âyetin mütevâtir kıraatinde yani “vâv” harfiyle başlayan halinde iki farklı vecih olmaktadır. Buradaki vâv harfi ya isti'nâf olup kelime mübteda olur ya da bu vâv harfi اِنَّ اَلَّذِينَ يُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهُ şeklinde başlayan bir önceki âyete atıftır.²⁹³ Ferrâ (ö. 207/822) bu âyetin Medine'de birtakım ahlaksızlıklar yapan günahkârlar nedeniyle indiğini söylemektedir.²⁹⁴ Yapmış oldukları ahlaksızlıklar nedeniyle müminleri incitmekte olanların apaçık bir bühtân (suç yükleme) ve günah yüklendikleri bu âyette zikredilmektedir.

3.2.22. Sâd Sûresi 38/23. Âyet

فَقَالَ أَكْفَنْتُهَا عَارِئِي فِي الْخِطَابِ

On Kıraat İmamına muhalefet ile; Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Hasan-ı Basrî, hadis âlimi 'Ubeydullah b. Mûsâ el-'Absî, Ebû Vâil el-Kûfî, Mesrûk b. el-Ecda', Dahhâk, 'Ubeyd b. 'Umeyr ve Şakîk b. Seleme Sâd Sûresi 23. âyette geçen عَارِئِي “azzenî” kelimesini; “ayn” harfine elif ilâve ederek med üzere عَارِئِي “âzzenî” şeklinde okumuşlardır.²⁹⁵ İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu kelimenin غَالِبَتِي “galebenî” yani “beni yendi, bana galip geldi” anlamında olduğu belirtilmekte ve mufâale bâbından olan عَارِئِي kelimesinin ise غَالِبَتِي anlamına geldiğini söylemektedir.²⁹⁶ Böylece âyetin bu kısmının anlamı şöyle olmaktadır: “ve o (kardeşim) bu tartışmada bana baskın çıktı”.

²⁹¹ A. E. Ateş & C. Subaşı, agm, s. 86-87.

²⁹² İbn Atıyye age, c. 4, s. 398; el-Hatîb, age, c. 7, s. 314.

²⁹³ el-İsfahânî, age, c. 3, s. 222.

²⁹⁴ el-Ferrâ', age, c. 2, s. 349.

²⁹⁵ İbn Cinnî, age, c. 2, s. 231; eş-Şevkânî, age, c. 4, s. 654; el-Hatîb, age, c. 8, s. 92-94.

²⁹⁶ İbn Cinnî, age, c. 2, s. 231; eş-Şevkânî, age, c. 4, s. 654.

3.2.23. Sâd Sûresi 38/24. Âyet

وَوَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتْنَاهُ

Sâd Sûresinin 24. âyetinde geçen; mütevatir kıraat üzere On Kıraat İmamının فَتْنَاهُ “fetennâhu” şeklinde okudukları kelimeyi Hz. Ömer, Ebû Racâ el-’Utârîdî ve Hasan-ı Basrî “tâ” harfini şeddeli olarak فَتْنَاهُ “fettennâhu” şeklinde kıraat etmişlerdir.²⁹⁷ Kaynaklarda belirtildiğine göre Hz. Ömer’in okuduğu kıraat kelime mübalağa ifade etmektedir.²⁹⁸ Çünkü tef’îl babının mübalağa anlamı vardır. Hz. Ömer’in okuduğu kıraat ile فَتَنَ fiili ağır bir imtihan ile sınamak anlamına gelmektedir. Bu durumda âyet “Dâvud kendisine sırf bir fitne yaptığımızı/ona belalar vererek imtihan ettiğimizi sandı” gibi bir anlama gelirken; mütevâtir haline göre ise “Dâvud kendisini imtihan ettiğimizi/sınadığımızı anladı” olur.

3.2.24. Zuhurf Sûresi 43/84. Âyet

وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ فِي الْأَرْضِ / وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ

On Kıraat İmamının mütevâtiren وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ فِي الْأَرْضِ “ve huve’llezi fi’s-semâi ilêhün ve fi’l-ardi ilêhün” şeklinde okudukları Zuhurf Sûresi 84. âyeti; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Übey b. Kâ’b, Abdullah b. ‘Abbâs, Ömer b. Abdulaziz, Kûfeli hadis âlimi İbn Ebî Bürde, Yahya b. Ya’mer, Câbir b. Zeyd, Abdurrahmân b. Zeyd, Humeyd el-A’rac, İbn Miksem, Muhammed b. Sümeýfa’ el-Yemânî, İbn Miksem ve Asım el-Cahderî’ nin ise وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ فِي الْأَرْضِ “ve huve’llezi fi’s-semâi ilêhü ve fi’l-ardi ilêhü” şeklinde إِلَهٌ kelimesi yerine اللَّهُ “lafzatullâh” getirerek kıraat ettikleri nakledilmektedir.²⁹⁹ Mütevâtir kıraate göre إِلَهٌ kelimesi “ma’bûd, kendisine ibâdet edilen” anlamında olup ism-i mevsûle dönen mahzuf bir هُوَ “hüve” nin haberi olarak هُوَ إِلَهٌ “hüve ilêhün” takdirindedir.³⁰⁰ Bu durumda mâna; “gökte de ilâh, yerde de ilâh O’dur” olmaktadır.

Âyetin şâz olan kıraati incelendiğinde ise وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ / وَهُوَ الَّذِي فِي الْأَرْضِ إِلَهٌ lafızlarında alem olan إِلَهٌ kelimesinin müştâk mânasına tazmîn edildiği yani alem olan bir kelimeye müştâk mânası

²⁹⁷ İbn Cinnî, age, c. 2, s. 232; eş-Şevkânî, age, c. 4, s. 655; el-Kurtubî, age, c. 15, s. 179; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 501; Semîn el-Halebî, age, c. 9, s. 372; İbnü’l-Cevzî, age, c. 3, s. 569; el-Hatîb, age, c. 8, s. 92-96.

²⁹⁸ İbn Cinnî, age, c. 2, s. 232; İbn Atıyye, age, c. 4, s. 501.

²⁹⁹ Ebü’l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fi’l-Kırâ’ati’l-Meşhûre ve’s-Şâzze, el-Kâmil fi’l-Kırâ’ati’l-Hamsîn*, c. 1, s. 400; el-Kurtubî, age, c. 16, s. 121; Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 391; el-Hatîb, age, c. 8, s. 407.

³⁰⁰ el-Kurtubî, age, c. 16, s. 121; eş-Şevkânî, age, c. 4, s. 862.

verildiği görülür.³⁰¹ Dolayısıyla da Arapça dil kurallarına göre alem olan bir isim câr ve mecrûra muteallık olmazken müştâk konumuna getirilerek câr ve mecrûra müteallık kılınmıştır. Yani *فِي السَّمَاءِ / فِي الْأَرْضِ* lafızları câr ve mecrûr olup ise *الله* kelimesine mütallıktırlar. Bu durumda ise mâna “*gökte de Allah yerde de Allah O’dur*” olmaktadır.

Kaynakları incelediğimizde Kurtubî (ö. 671/1273)’nin bu âyet ile ilgili olarak Hz. Ömer’den başka bir kıraat rivâyeti daha yaptığı görülmektedir. Bu rivâyet de esasında ayrı bir kıraat başlığı olarak değerlendirilebilirdi fakat biz bu başlık altında tahlil etmeyi uygun bulduk, ayrı bir başlık açmaya gerek duymadık. Buna göre Hz. Ömer; bu âyeti *فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ فِي الْأَرْضِ* “*ve huve’llezî fi’s-semâi ilêhün fi’l-ardî*” şeklinde “ilêhün” kelimesinden sonra gelen “vâv” harfini okumayarak âyeti hem bu hâl üzere tefsir etmiş hem de bu şekilde kıraat etmiştir.³⁰² Bu durumda “*ellezî fi’s-semâi*” lafzı “*hüve*” nin bedeli olarak, “ilêhün” kelimesi ise haber olarak değerlendirilebilir ve “*o göklerde olan; yeryüzünde ilâhtır/yeryüzünde kendisine ibâdet olunandır*” gibi bir mâna takdir edilebilir.

3.2.25. Fetih Sûresi 48/9. Âyet

وَتَعَزَّوْهُ وَتُوقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوا اللَّهَ بُحْرَةً وَأَصِيلًا

Hiz. Ömer’in; kendisinden nakledilen diğcr pek çok şâz kıraatte olduğı gibi Fetih Sûresi 9. âyetindeki *وَتُسَبِّحُوا اللَّهَ* “*ve tüsebbihûhü*” lafzını da Hiz. Osman mushafına aykırı olarak *وَتُسَبِّحُوا اللَّهَ* “*ve tüsebbihu’llâhe*” şeklinde kıraat ettiğı nakledilmekle beraber Ebû Hâtim (ö. 277/890)’den aktarılan bir başka rivâyete göre ise *وَتُسَبِّحُونَ اللَّهَ* “*ve tüsebbihûne’llâhe*” olarak kıraat ettiğı de kaynaklarda belirtilmektedir.³⁰³ Müfessirlerin pek çoğı bu âyetteki *وَتَعَزَّوْهُ وَتُوقِّرُوهُ* fiillerindeki muttasıl zamirin kime yöneldiğı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre bu zamir Allah (c.c)’a âiddir, çoğunlukta kalan diğcr müfessirlere göre ise bu zamir Hiz. Peygamber’e (s.a.v) yöneliktir. Allah’a yöneldiğini kabul edenlere göre “...ona (dinine) yardım edesiniz, onun yüceliğı karşısında boyun eğesiniz ve onu sabah akşam tesbîh edesiniz diye...” şeklinde bir mâna verilebilir. Çoğunluğun görüşüne göre mâna; “...O’na (Hiz. Peygamber) yardım edesiniz, O’na (Hiz. Peygamber) sayğı gösteresiniz ve sabah akşam Allah’ı tesbîh edesiniz diye...” şeklinde olmaktadır. Bu görüş; mâna itibariyle ve zamirlerin ilk ikisinin Hiz. Peygamber’e râci oluşu itibariyle Hiz. Ömer’in okuyuşuna yakınlık arz etmektedir. Çünkü cumhûrun bu görüşüne göre *وَتُوقِّرُوهُ* lafzından sonra vakf-ı tâm yapmak gerekir, işte bu durumda da Hiz. Ömer’in “Allah”

³⁰¹ Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 391; el-Kurtubî, age, c. 16, s. 121; Semîn el-Halebî, age, c. 9, s. 609-610.

³⁰² el-Kurtubî, age, c. 16, s. 121.

³⁰³ İbn Atıyye, age, c. 5, s. 129; el-Âlûsî, age, c. 8, s. 251; el-Hatîb, age, c. 9, s. 47.

lafzını zamirin yerine bizzat getirmesi gibi وَشَبَّحُوهُ lafzındaki zamirin Allah'a âid olduğu vurgulanmış olur.³⁰⁴

Kıraat-i Aşere İmamları arasında da وَشَبَّحُوهُ “ve tüsebbihûhü” lafzında ihtilâf zuhûr etmiştir. Ebû Ca‘fer, İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr bu fiili cem-i müzekker gâib sîgada وَيُسَبِّحُوهُ “ve yüsebbihûhü” olarak; Nâfi‘, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâi, Ya‘kûb ve Halef ise cem-i müzekker muhâtab sîgada وَشَبَّحُوهُ “ve tüsebbihûhü” şeklinde kıraat etmişlerdir.³⁰⁵

3.2.26. Kâf Sûresi 50/36. Âyet

فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ

Hiz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, Hasan-ı Basrî, İbn Mihrân el-A‘meş, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Katade, İbn Ebî ‘Able, Yahya b. Ya‘mer, Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ömer b. Abdülaziz, Ebû ‘Amr’dan rivâyeti ile ‘Ubeyd b. ‘Umeyr ve Hârûn el-A‘ver’in Kâf Sûresi 36. âyetindeki فَنَقَّبُوا kelimesini “nûn” harfi fethalı, “kâf” harfi de şeddesiz - fethalı olarak فَنَقَّبُوا “fenekabû” şeklinde kıraat ettikleri nakl olunmuştur.³⁰⁶ On Kıraat İmamına göre ise kelime; “kâf” harfi şeddeli - fethalı şekilde فَنَقَّبُوا “fennekabû” olarak kıraat olunmuştur.³⁰⁷

Mütevatir olan فَنَقَّبُوا fiilinin isnâdı daha önce helâk edilmiş olan geçmiş kavimleredir. Bu noktada mâna “*diyâr diyâr dolaşp kaçacak delik aradılar*” olmaktadır. Bahsi geçen kavmin Semûd kavmi olduğu belirtilmektedir.³⁰⁸ Ebû Hayyân’a göre فَنَقَّبُوا fiilindeki zamir âyetin başındaki كَمْ lafzına dönmektedir. Bu nedenle fiil, dar yollardan şehre girmeyi ifade etmektedir. Bir başka nakle göre ise bu fiil, teftiş yapmak, araştırma ve incelemede bulunmak, soruşturup araştırmak, arayışta bulunmak gibi pek çok farklı mânaya gelmektedir.³⁰⁹ Fahreddin er-Râzî bu kelimenin mânalarıyla ilgili şunları aktarmaktadır:

Âyetteki, “diyar diyar, kaçacak delik aramışlardı” ifadesinin mânası hususunda şu izahlar yapılabilir: **1-)** Bu, Hak Teâlâ’nın Semûd kavmi hakkındaki, “Onlar vâdide kayaları oydu” (Fecr, 9) âyetinin ifade ettiği husustur. Bu da, onların yerleri yarıp yol açmaları ve kayaları oyup, evler yapmalarıdır. **2-)** Âyetteki bu ifade, “Onlar hep yolculukta idiler. Sığınacak, kaçacak bir yer bulamadılar” mânasındadır. Mânanın böyle olması halinde, bununla Mekkeli müşrikler kastedilmiş olur, yani onlar, hep yolculuk yaptılar ve bu esnada, helâk olan kavimlerinin izlerini -yok olup gidişlerinin alametlerini- gördüler. **3-)** Bu ifade,

³⁰⁴ Ebû Hayyân, age, c. 5, s. 422; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 129; el-Kurtubî, age, c. 16, s. 267.

³⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 375; İbnü'l-Cevzî, age, c. 4, s. 129; Ebû Hayyân, age, c. 5, s. 422; el-Hatîb, age, c. 9, s. 45.

³⁰⁶ Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 540; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 285; İbnü'l-Cevzî, age, c. 4, s. 164; el-Hatîb, age, c. 9, s. 115.

³⁰⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 22, s. 371; el-Kurtubî, age, c. 17, s. 22; İbnü'l-Cevzî, age, c. 4, s. 164; Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 540.

³⁰⁸ Fahreddin er-Râzî, age, c. 28, s. 156-157.

³⁰⁹ Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 540.

“Onlar, yeryüzünde diğer insanların temsilcileri-idarecileri oldular” demektir. Hak Teâlâ bu ifadesiyle, onların kuvvet ve saltanatlarının, kendilerine sağladığı şeyi anlatmak istemiştir. Mânanın böyle oluşuna, ifadenin başındaki ف “fâ”, delâlet etmektedir. Çünkü bu tabir bu durumda, işin muktezâsına göre gerçekleştiğini ifade eder. Nitekim sen, “Zeyd ‘Amr’ dan güçlüdür, dolayısıyla o onu yendi” ve “‘Amr hasta idi, dolayısıyla Zeyd onu yendi” dersin. İşte burada da Hak Teâlâ, “Onlar, kuvvetçe bunlardan daha üstün ve çetin idiler. Dolayısıyla yeryüzünde idareciler-temsilciler oldular” demiştir. Buradaki fiil, şedde ile نَقَّبُوا şeklinde de okunmuştur ki bu kıraat de, bu mânaya gelir. Çünkü “tenkîb”, araştırma-inceleme mânasına olup, bu da “temsilci oldu” mânasına gelen نَقَّبَ fiilindendir.³¹⁰

Hiz. Ömer’in kıraati olan ve şâz olduğu ifade edilen فَتَقَبَّوْا fiili ise yukarıda zikrettiğimiz mânaların kuvvetini ifade etmektedir. Bu fiil, kaçarken girilecek deliklere teşbih edilmiştir.³¹¹

3.2.27. Zâriyât Sûresi 51/7. Âyet

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ

Zâriyât Sûresi 7. âyette geçen ذَاتِ الْحُبُكِ kelimesi On Kıraat İmamının muvâfakatıyla mütevâtir olarak “zâti’l-hubuki” şeklinde kıraat edilirken; Hiz. Ömer, Ebû Mâlik el-Ğifârî, Hasan-ı Basrî, Ebû Rezîn el-Kûfî ise bu kelimeyi ذَاتِ الْحُبُكِ “zâti’l-hibiki” şeklinde “hâ”, “bâ” ve “kêf” harflerini kesreli olarak okumuşlardır.³¹² Ayrıca Hiz. Osman’ın bu kelimeyi “el-hibki” şeklinde; Übey b. Kâ’b ve Abdullah b. ‘Abbâs’ın الْحُبُكِ “el-hubki” şeklinde; Abdullâh b. Mes’ûd ve ‘İkrime’nin ise الْحُبُكِ “el-habeki” şeklinde kıraat ettikleri aktarılmaktadır.³¹³

الْحُبُكِ kelimesinin anlamı hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. İbnü’l-Cevzî’ nin aktardığına göre bu kelimenin anlamı hakkında beş farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi; Katade’ nin görüşüdür. Katade’ ye göre “hubuk” kelimesi güzel huy anlamına gelmektedir. İkincisi Mücâhid’in görüşüdür. Ona göre bu kelime sağlam karakter/sağlam mizaç anlamına gelmektedir. Üçüncüsü Saîd b. Cübeyr’in görüşüdür ki ona göre bu kelime ziynet anlamındadır. Dördüncüsü Hasan-ı Basrî’nin görüşü olup ona göre bu kelime yıldızlar anlamındadır. Beşinci görüş ise Dahhâk ve bazı lügatçilere aittir. Onlara göre bu kelime yollar anlamına gelmektedir.³¹⁴ Ferrâ ise hubuk kelimesinin sâkin bir esintinin kum tanelerinin düzenini bozması gibi her şeyin bozulması, düzeninden şaşması gibi bir anlama geldiğini ifade ederken

³¹⁰ Fahreddin er-Râzî, age, c. 38, s. 156-157.

³¹¹ Ebû Hayyân, a.g.e, c. 9, s. 540; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 167; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 285; İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 164.

³¹² İbn Cinnî, age, c. 2, s. 286; İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 167; Ebû Hayyân, age, c. 9, s. 546; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 172; el-Hatîb, age, c. 9, s. 123.

³¹³ İbnü’l-Cevzî, a.g.e, IV, 167.

³¹⁴ İbnü’l-Cevzî, a.g.e, IV, 167; Ebû Hayyân, a.g.e, c. 9, s. 546; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 286; el-Kurtubî, age, c. 17, s. 32; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 172.

bu kelimenin anlamının kıvrırcık bir saçtaki kesiklik de olabileceğini söylemektedir.³¹⁵ Zeccâc’a göre ise hubuk kelimesi güzel yollar anlamındadır. Bu yoldan maksat ise su ve kum tanelerinin üzerinde olan ve hafif bir esintinin sebep olduğu kıvrımlardır.³¹⁶ Abdullah b. ‘Amr ise hubuk’tan maksadın yedi kat gök olduğunu belirtmektedir.³¹⁷ Kelimenin bütün bu ihtilâflı noktalarını da göz önünde bulundurulacak olursa âyetin bu kısmına “yollara (yıldızların dolaştığı yörüngelere) sahip göğe andolsun ki” şeklinde bir mâna vermek mümkün görünmektedir.

3.2.28. Mücâdele Sûresi 58/19. Âyet

اِسْتَحَاذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَاتَّسِلِيَهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ

Mücâdele Sûresi 19. âyetteki اِسْتَحَاذَ fiili Kıraat-ı Aşere İmamlarının ittifakı ile “istahveze” şeklinde kıraat edilmiştir. Hz. Ömer (r.a)’ın ise bu fiili اِسْتَحَاذَ “istehâze” şeklinde okuduğu nakledilmektedir.³¹⁸ Mütevâtir olarak اِسْتَحَاذَ şeklinde kıraat edilen bu fiile bakıldığında Arapça il’âl kurallarının tatbik edilmediği ve şâz (kurala aykırı) olarak okunduğu karşımıza çıkmaktadır.³¹⁹ Çünkü Arapça i’lâl kaidelerine göre vâv harfî meftûh olup mâ kablinde sâkin bir harf bulunursa illet harfî olan vâv elife kalbedilir.³²⁰ Bu durumda kurala itibarla Hz. Ömer’in okuyuşu kıyasa uygun olmalıdır.³²¹ Fakat çalışmamızın giriş ve birinci bölümlerinde de ifâde ettiğimiz gibi belirtilen şartları taşımayan, üzerinde ittifâk bulunmayan ve yedi harf ruhsatına dayandığı görülen bu gibi kıraatler Kur’ân’dan sayılmamışlardır. Her ne kadar Hz. Ömer’in bu kıraati sarfî ve nahvî kâidelere uygunluk taşısa da diğer şartları hâiz olmadığından şâz bir kıraat olarak değerlendirilmiştir. Bu durum bize bir şeyi daha göstermektedir ki o da mütevâtir olduğu sâbit olan kıraatlere sonradan oluşturulmuş bazı lüğavî kuralların etki edemeyecek olmasıdır. Yani mütevâtiren geldiği sâbit olan bir kıraat lüğavî herhangi bir kâideye uymadığı için reddedilemez. Çünkü üzerinde İslâm Toplumu yüzyıllardır ittifâk etmiştir. Daha ilk yüzyılda başta Hz. Osman’ın çabalarıyla bu meselenin ihtilâfı ortadan kaldırılmıştır. Müsteşriklerin iddia ettiğinin aksine Kur’ân hem lafzen hem de manen bizzat Allah (c.c)’a aittir.

³¹⁵ el-Ferrâ’, age, c. 3, s. 82.

³¹⁶ ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 52.

³¹⁷ İbnü’l-Cevzî, a.g.e, IV, 167.

³¹⁸ el-İsfahânî, age, c. 1, s. 431; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 274; el-Hatîb, age, c. 9, s. 379.

³¹⁹ Buradaki şâz ifadesinin tezimizin ana konusunu teşkil eden şâz kıraatle bir ilgisi yoktur. Burada Arap dilindeki kıyâs (kural)’ın zıddı olan şâz kastedilmiştir.

³²⁰ Mecmûatu’s-Sarf-Emsile, Bina, Maksud, İzzî- (2020). Şîfa Yayınevi, İstanbul, s. 200-203.

³²¹ ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 140-141; el-İsfahânî, age, c. 1, s. 431; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 274.

3.2.29. Haşr Sûresi 59/14. Âyet

لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ

Haşr Sûresi 14. âyetinde geçen جُدُر kelimesinde On Kıraat İmamı arasında ihtilaf vardır. İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr kelimedeki “cîm” harfini kesreli, “dâl” harfini ise med ile جِدَار “cidâr” şeklinde kıraat etmiştir. İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr dışındaki diğer sekiz İmâm ise bu kelimeyi جُدْر “cüdür” şeklinde okumuşlardır.³²² Hz. Ömer, hadis âlimi Muaviye b. Kurra, Âsım el-Cahderî, İbn Muhaysın, İbn Sümeiyfa’ el- Yemânî ve İbn Kesîr’den rivâyeti ile Hârûn el-A’ver’in ise bu kelimeyi “cîm” harfi fethalı, “dâl” harfi ise sükûn olarak جُدْر “cedr” şeklinde kıraat ettikleri nakledilmektedir.³²³

İbn Atiyye (ö. 541/1147)’ ye göre جُدْر “cedr” kelimesinin asıl mânası yıkık yapı veya benzeri bir şeydir. Ona göre kelimenin bu âyette ani bir baskına ya da kumpasa karşılık tedbir amaçlı, korunmak amacıyla hurma dallarından yapılmış bir siper anlamına gelmesi muhtemeldir.³²⁴

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Semîn el-Halebî (ö. 756/1355); İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr’ın okuyuşundaki جِدَار kelimesinin; savaş esnasında askerlerin saklanması ve gizlenmesini sağlayan bir yapı veya müslümanlarla savaşan o kimselerin arkalarına saklandıkları duvar benzeri bir yapı olduğu ifade etmektedirler.³²⁵ Mekî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ise diğer sekiz imamın okuyuşu olan جُدْر lafzının âyette geçen topluluklara istinaden جِدَار kelimesinin cemisi (çoğul) olduğunu belirtmişlerdir.³²⁶

Fahreddin er-Râzî ise bu âyetin mânasını ve جُدْر kelimesinin izâhâtını şu şekilde yapmaktadır:

Allah Teâlâ, bu âyetlerle, yahudi ve münafıkların, müslümanlarla ancak, hendekler ve geçitlerle sağlamlaştırılmış müstahkem yerlerde veya duvarlar/surlar arkasında bulundukları halde topluca savaşabileceklerini; bunun sebebinin ise, Allah Teâlâ’nın onların kalplerine korku düşürüp, mü’minlere nusret ve zafer nasîb etmesi olduğunu anlatmak istemiştir. Âyetteki “cüdür” kelimesi, dâl harfinin sükûnu ile, جُدْر şeklinde de okunmuştur. Buna göre, müfred olan, “cidâr”ın çoğulu, hem “cüdür” hem de “cüdr” şeklinde gelmektedir.³²⁷

³²² Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 146; İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 261; İbn Atiyye, age, c. 5, s. 286; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyssîr*, s. 209; Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 2, s. 441; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 289; el-Hatîb, age, c. 9, s. 399.

³²³ İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 261; Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 146; İbn Atiyye, age, c. 5, s. 286; el-Hatîb, age, c. 9, s. 399.

³²⁴ İbn Atiyye, age, c. 5, s. 286.

³²⁵ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 146; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 289.

³²⁶ Mekî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, c. 2, s. 316; İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 261.

³²⁷ Fahreddin er-Râzî, age, c. 29, s. 510.

Haşr Sûresinin başlangıcından 16. âyete kadar Medine’de yaşayan fakat yapmış oldukları ihanet sebebiyle sürgün edilen Benî Nadîr kabilesinden ve onlara yardım ve yataklık yapan münâfıkların hallerinden bahsedilmektedir. Müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozan bu Yahûdi kabilesinin mensupları ihanetlerinin bedelini ağır bir şekilde ödemişlerdir. Önce karşı koymaya çalıştıkları, kale ile korunan şehirlerine sığınarak büyük duvarlar arkasından korka korka savaşılmaya kalkıştıkları fakat münafıklardan da aradıkları desteği bulamayınca köşeye sıkıştıkları İslam Tarihi kaynaklarımızda detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.³²⁸ Bütün bu açıklamaların ardından âyetin bu kısmına şu şekilde mâna verilebilir: “*onlar sizinle ancak sağlamlaştırılmış şehirlerde ve siperler arkasında olduklarında savaşırlar.*”

3.2.30. Cum’a Sûresi 62/9. Âyet

فَمَضُوا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ

Cum’a Sûresi 9. âyetindeki فَمَضُوا lafzını On Kıraat İmâmının ittifak ile “*fes ’av*” şeklinde kıraat ettikleri; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. ‘Abbâs, Übey b. Kâ’b, Abdullah b. ‘Amr, Abdullah b. Zübeyr, Ebû’l-Âliye er-Riyâhî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Mesrûk b. el-Ecda’, Tâvûs el-Yemânî, Sâlim b. Abdullah, İbn Şihâb ez-Zührî ve İbn Şenebûz’un ise Hz. Osmân mushafına tamamen aykırı bir biçimde فَمَضُوا “*femdû*” şeklinde kıraat ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir.³²⁹ Buhârî (ö. 256/870) *el-Câmi’u’s-Sahîh*’nin Kitâbu’t-Tefsîr kısmında Cum’a Sûresinin hemen girişinde Hz. Ömer’in bu okuyuşuna yer vermektedir.³³⁰ Zemahşerî; İbn Hacer’den gelen bir rivâyeti destekler mâhiyette Hz. Ömer’in bu kelimeyi kıraat edişiyile ilgili şu beyanda bulunmaktadır:

Hz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, Abdullah b. Mes’ûd ve diğerleri فَمَضُوا (yola koyulun) şeklinde okumuşlardır. (Hatta) rivâyete göre Hz. Ömer فَمَضُوا (Koşun!) olarak okuyan bir adamı işittiğinde: “Bunu sana kim okuttu?” diye sormuş, adam: “Übeyy b. Kâ’b!” deyince Hz. Ömer: “O, neshedilmiş olanı okuyup duruyor! Eğer bu kıraat فَمَضُوا şeklinde olaydı, ben de koşardım ve üst giysim düşerdi!” demiş. Denilmiştir ki; sa’yden maksat koşmak değil, yönelmektir. Sa’y ise her işte tasarruf etmektir ki فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ... (“[Oğlu] kendisiyle birlikte koşturacak çağa gelince...” [Sâffât 37/102]) ve وَأَن لِّئَن لِّلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (“İnsan için kendi çabasından başkası yoktur.” [Necm 53/39]) âyetleri de bu kabildendir. Hasan-ı Basrî’nin “Sa’yedecek olan, ayaklar değil, bilakis niyetler ve kalplerdir.” dediği rivâyet edilmiştir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.

³²⁸ Benî Nadîr kabilesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, (Thk.) Mustafâ es-Sekâ vd. (Beyrût: Dâru’l Marife, 1433), c. 2, s. 164-165.

³²⁹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. 23, s. 380-381; el-Kurtubî, age, c. 18, s. 102; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 321; eş-Şevkânî, age, c. 5, s. 270; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 309; İbrahim b. Hasen, age, s. 745; el-Hatîb, age, c. 9, s. 461.

³³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî (1999). *el-Câmi’u’s-Sahîh*. Dâru’s-Selâm, Riyad, c. 12, s. 209.

189/805), *Muvatta*'nda belirttiğine göre, Hz. Ömer Bakî mevkiinde iken cuma kâmetini iştince yürümeyi hızlandırmıştı.³³¹

Kurtubî' nin de belirttiği üzere Hz. Ömer *فَمَضُوا* şeklinde okuyarak âyetin zâhirî mânasından, yani koşmak ve hızlı bir biçimde yürümek anlamından kaçınmayı murâd etmiştir. Yine Kurtubî her iki kelimenin de Araplar tarafından aynı mânada kullanıldığını da söylemektedir.³³²

Hz. Ömer ve zikredilen diğer sahabîlerin bu okuyuşlarının Hz. Peygamber (s.a.v)'in yedi harf ruhsatına dayandığı görülmektedir.³³³ Bu kıraat, Kıraat İmâmları tarafından şâz olarak kabul edilmiştir. Çünkü Hz. Osman mushafıyla mutâbık olma şartını taşımamaktadır. Taberî ve Kurtubî bunun tefsirî bir mâhiyette olduğunu, kıraat olarak sâdır olmadığını belirtmektedirler.³³⁴

فَاسْعُوا kıraatini incelediğimizde *سَعَى* kökünden geldiğini görmekteyiz. *سَعَى* kelimesi lügatte farklı bir takım anlamlara gelmektedir. *سَعَى* kelimesinin *عَدَا* (geçti), *مَشَى* (yürüdü), *عَمِلَ* (çalıştı), *قَصَدَ* (yöneldi) gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir.³³⁵ Bu âyete bakıldığında *فَاسْعُوا* lafzının *قَصَدَ* (yöneldi) anlamında kullanıldığı zikredilmektedir. Yani mâna “*namaza çağrıldığınızda Allah'ı zikre yönelin*” şeklinde olmaktadır. Bir başka görüşe göre ise *عَمِلَ* (çalıştı) anlamında kullanılmıştır.³³⁶ Bu durumda da mâna “*namaza çağrıldığınızda Allah'ı zikretmeye çalışın*” olmaktadır.

فَمَضُوا kıraatini incelediğimizde ise bu kelimenin kökünün *حَلَا* (boş kaldı) ve *ذَهَبَ* (geçti/ gitti) anlamına gelen *مَضَى* kökünden geldiğinin beyan edildiğini görmekteyiz.³³⁷ Bu durumda mâna “*namaza çağrıldığınız zaman Allah'ı zikre gidin*” şeklinde olmaktadır. Ayrıca *سَعَى* kelimesi ile *مَضَى* lafzının aynı anlama geldiği de zikredilmektedir. Ferrâ' (ö. 207/822) buradaki gitmekten maksadın ciddiyetle ve gayret sarf ederek gitmek olduğunu Arapların şu sözüyle ifade etmektedir: “*هُوَ يَسْعَى فِي الْبِلَادِ يَطْلُبُ فَضْلَ اللَّهِ*” yani “*Allah'ın fazl-ı keremini isterken ciddiyetle ve gayret sarf ederek dolaşıyor.*”³³⁸

³³¹ ez-Zamahşerî, age, c. 4, s. 533-534; M. Sülün, *Keşşâf Tefsiri*, c. 4, s. 724; İbn Hacer, age, c. 8, s. 642. Burada zikredilen rivâyet Taberî de “Übey bizim içimizde mensûh âyetleri en iyi bilenimizdir ve Kur'ânı en çok okuyanımızdır” şeklinde geçmektedir. Bkz. Taberî, age, c. 23, s. 380-381. Ayrıca burada bahsi geçen kişinin Abdullah b. Mes'ûd olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Taberî, Kurtubî ve İbn Atiyye aynı yerler.

³³² el-Kurtubî, age, c. 18, s. 102.

³³³ İ. Cerrahoğlu, age, s. 99; M. Demirci, age, s. 113.

³³⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 23, s. 380-381; el-Kurtubî, age, c. 18, s. 102.

³³⁵ Bkz. maddesi, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (1999). *Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrût, c. 6, s. 2377. İbn Manzûr, age, c. 14, s. 385 Bkz. *سَعَى* maddesi.

³³⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. 23, s. 380.

³³⁷ Bkz. *مَضَى* maddesi, el-Cevherî, age, c. 6, s. 2494. İbn Manzûr, age, c. 15, s. 284 Bkz. *مَضَى* maddesi.

³³⁸ el-Ferrâ', age, c. 3, s. 156; el-Kurtubî, age, c. 18, s. 102-103.

3.2.31. Müddessir Sûresi 74/42. Âyet

يَا فُلَانُ مَا سَلَكَكَ فِي سَقَرٍ / يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ مَا سَلَكَكَ

Müddessir Sûresi 40-41-42. âyetlerini On Kıraat İmamının mütevâtiren *فِي جَنَاتٍ يَتَسَاءَلُونَ* *فِي جَنَاتٍ يَتَسَاءَلُونَ* “*fi cennetin yetesêelûne * ani 'l-mücrimîn * mê selekeküm fi sekar*” şeklinde okudukları bilinmektedir.³³⁹ Hz. Ömer hakkında bu âyetlerin kıraatıyla ilgili farklı nakiller yapılmaktadır. Nehhâs (ö. 338/950) ve Kurtubî’nin (ö. 671/1273) aktardıklarına göre Hz. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve ‘Amr b. Dînâr’ın *فِي جَنَاتٍ يَتَسَاءَلُونَ * عَنِ الْمُجْرِمِينَ * يَا فُلَانُ مَا سَلَكَكَ* şeklinde 42.âyetin başına “*yê fülênu*” ifâdesini ilâve ederek kıraat etmişlerdir.³⁴⁰ İbn Hâleveyh’in (ö. 370/980) aktardığına göre ise Abdullah b. Zübeyr 42. âyetin başına *يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ مَا سَلَكَكَ* “*yê eyyühe 'l-mer'ü mê selekeke*” ilâvesi yaparak kıraat etmiş ve bunu kendisine Hz. Ömer’in okuduğunu belirtmiştir.³⁴¹

Mütevâtiren okunduğu hâl üzere bahsi geçen âyetlerde yemîn ashâbının (kitâbını sağından alanlar, müminler, cennetlikler) birbirlerine günâhkârların durumlarını sordukları ve onları gördükleri zaman ise kendilerine “sizi sekar (yakıcı ateş)’a sokan nedir? Diye suâl ettiklerinden bahsedilir. Bu mesele ile ilgili Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)’dan “(kıyamet gününde hesap görüldükten sonra) mü’minler meleklerle kendi akrabalarının halleri hakkında soru sorarlar. Bunun üzerine Melekler de cehenneme (sekar)’e atılan o müşrik kimselere sizi sekar (cehennem)’a sokan nedir? Diye suâl ederler.” şeklinde bir nakil yapılmaktadır.³⁴² Görüldüğü üzere gerek sekar denilen yere atılan kimseler hakkında, gerek soruyu soran merci’ hakkında kesin bir bilginin varlığından söz etmek mümkün olmamaktadır.

Hz. Ömer’in *يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ مَا سَلَكَكَ / يَا فُلَانُ مَا سَلَكَكَ فِي سَقَرٍ* şeklindeki kıraatı ile ilgili Kelbî (ö. 146/763)’den şöyle bir nakil yapılmaktadır: “cennet ehlinde olan bir kimse cehennem ehlinde olan birine ismiyle hitap ederek ‘ey filan kimse’ (seni sekar denilen bu cehenneme girdiren sebep nedir)?”³⁴³

Bu âyetin kıraatı ile ilgili son olarak şunu belirtmeliyiz ki Hz. Ömer yedi harf ruhsatına binaen kıraat noktasında tercihlerde bulunmuştur. Bu kıraatı de onlardan biridir. Hz. Osman

³³⁹ el-Kurtubî, age, c. 19, s. 87; es-Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-Mensûr*, c. 8, s. 337.

³⁴⁰ en-Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî (1985). *İ'râbü'l-Kur'ân*. (Thk.) Zühayr Gâzî Zâhid. Alemü'l-Kütüb, Beyrût, c. 5, s. 74; el-Kurtubî, age, c. 19, s. 87; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, c. 7, s. 7847; es-Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-Mensûr*, c. 8, s. 337; İbrahim b. Hasen, age, s. 785; el-Hatîb, age, c. 10, s. 171.

³⁴¹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 165.

³⁴² el-Kurtubî, age, c. 19, s. 87; Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 286; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 555; el-Âlûsî, age, c. 15, s. 147.

³⁴³ Ebû Hayyân, age, c. 8, s. 286; el-Kurtubî, age, c. 19, 87; Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 555.

mushâfına aykırılık arz eden bu kıraat (ferşe aykırılık); Kıraat Âlimleri tarafından şâz olarak değerlendirilen kapsama girmektedir. Bu nedenle Mekkî b. Ebî Tâlib'in de zikretmiş olduğu gibi bu minvaldeki kıraatlerin tefsîrî bir mâhiyeti olduğunu belirtmek mümkündür.³⁴⁴

3.2.32. İnşikâk Sûresi 84/19. Âyet

لَيَرْكَبْنَهُ / لَيَرْكَبْنَهُ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ

İnşikâk Sûresi 19. âyette geçen لَيَرْكَبْنَهُ lafzıyla ilgili Hz. Ömer'den mütevâtîr bir naklin de yapıldığını belirterek gerekli açıklamaları Mütevâtîr Kıraatler başlığı altında yapmıştık. Bu kelimenin kıraati ile ilgili Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. 'Abbâs, tabiin neslinden zâhid bir âlim olarak bilinen Ebû'l-Cevza' ve Ebû'l-Eşheb'den لَيَرْكَبْنَهُ "leyerkebenne" şeklinde şâz olarak nitelendirilen bir kıraat nakli yapılmaktadır.³⁴⁵ İbn 'Abbâs; kelime bu kıraat üzere okunduğu takdirde buradaki hitabın Hz. Peygamber'e olacağını bildirmektedir.³⁴⁶ Ebû Hayyân'ın aktardığı başka bir nakle göre Hz. Ömer ve Abdullah b. 'Abbâs "bâ" harfini dammeli olarak لَيَرْكَبْنَهُ "leyerkebunne" şeklinde de okumuşlardır. Yine aynı yerde Abdullah b. 'Abbâs ve Abdullah b. Mes'ûd' un Temîm lügatı üzere "tâ" harfini kesreli "bâ" harfini dammeli bir biçimde لَيَرْكَبْنَهُ "letirkebunne" şeklinde okudukları da nakledilmektedir.³⁴⁷

Görüldüğü üzere bu lafız üzerinde ciddi bir ihtilaf söz konusudur. Bu ihtilâf nûn-u müşeddede olarak bilinen ve fiil-i muzâriye dâhil olan tekid nûnunun mezkûr fiile dâhil olmasından kaynaklanmaktadır. Meselenin daha iyi anlaşılması için zikri geçen kıraat farklılıklarını tek tek ele alacağız. 1-) لَيَرْكَبْنَهُ "leterkebunne" fiilinde 6.âyette hitap edilen insân cinsine bir gönderme vardır. Yani hitap cem-i müzekker muhâtab sîgayadır. Bu durumda âyete "(Ey İnsanlar!) kesinlikle siz hâlde hâle geçeceksiniz" şeklinde bir mâna verilebilir. 2-) لَيَرْكَبْنَهُ "leterkebenne" fiili hem müfred müennes gâibe sîgasına hemde müfred müzekker muhatab sîgasına delâlet etmektedir. Bu durumda müfred gâibe sîgası halinde mâna "(Ey Nefs!) kesinlikle hâlden hâle geçeceksin" şeklinde olmaktadır. 3-) Müfred müzekker muhâtab sîgada ise hitap yine insân cinsine yapılmakta ve mâna "(Ey İnsan!) kesinlikle hâlden hâle geçeceksin" şeklinde olmaktadır. 4-) لَيَرْكَبْنَهُ "leyerkebenne" hâlinde fiil müfred müzekker gâib sîgada olur ve mâna "elbette o (İnsan) hâlden hâle girecek" şeklinde olmaktadır. Abdullah b. 'Abbâs'a göre ise burada zikredilen Hz. Peygamberdir. Bu durumda da mâna "elbette o (Peygamber) hâlden hâle girecek" şeklinde olur. 5-) لَيَرْكَبْنَهُ "leyerkebunne" halinde ise fiil cem-i müzekker gâib

³⁴⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, c. 7, s. 7847.

³⁴⁵ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 439; İbrahim b. Hasen, age, s. 807; el-Hatîb, age, c. 10, s. 361.

³⁴⁶ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 439; el-Kurtubî, age, c. 19, s. 276.

³⁴⁷ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 439; Fahreddin er-Râzî, age, c. 31, s. 100.

sîgadadır ve mâna “*elbette onlar (insanlar) hâlden hâle girecekler*” şeklinde olmaktadır. 6-) لَتَرْكَبُنَّ “leterkebunne” lafzının Benî Temîm lügati üzerine olduğunu beyan etmiştik. لَتَرْكَبُنَّ “leterkebunne” lafzı için zikrettiğimiz husus burada da geçerlidir.³⁴⁸

3.2.33. Beled Sûresi 90/6. Âyet

يَقُولُ أَهْلَكْتُ مَالًا لُبْدًا

Beled Sûresi’ nin 6. âyetinde geçen لُبْدًا “lûbeden” lafzı üzerinde İmâm Ebû Ca’fer diğer Kıraat-i Aşere İmamlarına ihtilâf etmiştir. Ebû Ca’fer bu kelimeyi “lâm” harfi dammeli “bâ” harfi ise fetha üzere şeddeli olarak لُبْدًا “lûbbedê” şeklinde okumuştur.³⁴⁹ İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201)’ nin aktardığına göre Hz. Ömer, Ebû’l-Mütevekkil en-Nâcî ve Ebû İmrân el-Cevnî bu kelimeyi “lâm” harfi dammeli, “bâ” harfi de sükûn üzere لُبْدًا “lûbdê” şeklinde kıraat etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Âişe, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Katâde, Ebû’l-Âliye ve Ebû Ca’fer لُبْدًا “lûbbedê” şeklinde kıraat etmişlerdir. Hz. Osmân ve Hasan-ı Basrî لُبْدًا “lûbüdê” şeklinde kıraat etmişlerdir. Hz. Ali ve Ebû’l-Cevzâ’ ise لُبْدًا “lûbedê” şeklinde kıraat etmişlerdir.³⁵⁰ Ebû Hayyân ise Hz. Ömer’in ismini vermeden bu kelimenin لُبْدًا “lûbdê” şeklinde kıraat edildiğini beyan etmektedir.³⁵¹

Ferrâ’; لُبْدًا kelimesinin لُبْدَةٌ “lûbdetün” lafzının cemisi olduğunu ve “çok” anlamına geldiğini söylemektedir.³⁵² Zeccâc ise bu kelimenin kesret (çokluk) ifade ettiğini zikreder.³⁵³ لُبْدًا “lûbbedê” kelimesi ise لُبْدٌ lafzının cemisidir. لُبْدًا “lûbdê” kelimesinin ise müsakkal لُبْدًا lafzının muhaffefi olduğu belirtilmektedir.³⁵⁴ İbnü’l-Cevzî bu iki kıraate bakıldığında iki farklı mâna çıkarılabileceğini söylemektedir. Birincisi, İbn Sâib el-Kelbî’ ye göre “*Hz. Muhammed’ e düşmanlık hususunda malımı hebâ ettim*” anlamındadır. İkincisi ise Mukâtîl b. Süleymân’a göre “*Allah yolunda ve küfür yolunda çok malımı harcadım*” anlamındadır. Sanki burada yaptığı bu harcamaya pişmanlık duymaktadır.³⁵⁵

³⁴⁸ age, c. 31, s. 100-101.

³⁴⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. 2, s. 401.

³⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 447.

³⁵¹ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 482.

³⁵² el-Ferrâ’, age, c. 3, s. 263.

³⁵³ ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 328.

³⁵⁴ el-Kurtubî, age, c. 19, s. 23-24; XX, 64; İbn Manzûr, age, c. 3, s. 372-373 Bkz. لُبْد maddesi. ;Semîn el-Halebî, age, c. 10, s. 498-499.

³⁵⁵ İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 447.

3.2.34. Duhâ Sûresi 93/3. Âyet

مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ

Kıraat-i Aşere İmamları Duhâ Sûresi'nin 3. âyetinin başındaki lafzı مَا وَدَّعَكَ “*mê veddeake*” olarak kıraat ederlerken Hz. Ömer, Abdullah b. ‘Abbâs, Urve b. Zübeyr ile oğlu Hişâm, Ebû Hayve el-Hadramî, Ebû Bahriyye el-Kindî, İbn Ebî Albe, Mukâtil b. Süleymân, Yezîd en-Nahvî, Mücâhid, Ebû'l-Berahsem el-Hımsî, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Yahyâ b. Ya'mer ve İmâm Ya'kûb'dan rivâyeti ile Ebû Hâtım es-Sicistânî'nin مَا وَدَّعَكَ “*mê vedeake*” şeklinde “dâl” harfini şeddesiz olarak kıraat ettikleri nakledilmektedir.³⁵⁶

Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin belirttiğine göre مَا وَدَّعَكَ kıraati tef'îl babından olan tevdî kökünden gelmektedir. Bu da terk etme anlamına gelen vedâ'ın mübâlağalı bir şekilde olduğunu göstermektedir. Çünkü seni terk eden kişi ayrılıp gidecek şekilde seni terk ederse mübâlağa etmiş olur.³⁵⁷ مَا وَدَّعَكَ “*mê vedeake*” kıraatine gelince buradaki وَدَّعَ fiilinin “terk etti” anlamına gelen تَرَكَ fiili ile aynı anlama geldiği belirtilmektedir.³⁵⁸ İbnü'l-Cinnî; وَدَّعَ fiilinin istimalde çok az olduğunu söylemektedir.³⁵⁹ Yani şeddesiz bir halde kullanımı çok nadir demektedir.

Görüldüğü üzere Hz. Ömer'in bu kıraati ferşe uygunluk arz ettiği halde şâz olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Kıraat İmamlarının şartlarından muttasıl bir senede sahip olma şartını taşımamaktadır. Her ferşe uygunluk arz eden kıraat; sahih veya mütevâtir kabul edilmemektedir. Bu mahiyetteki kıraatlere mânayı zenginleştirici tefsirî kıraat olarak bakmak yerinde olacaktır. Bu açıklamaların ardından âyetin bu kısmının mânasının “*Rabbini seni bırakmadı / terk etmedi*” şeklinde olabileceği söylenebilir.

3.2.35. Tîn Sûresi 95/2. Âyet

وَطُورِ سَيْنَاءَ / وَطُورِ سَيْنَاءَ

Tîn Sûresi 3. âyette geçen سَيْنَاءَ kelimesini Kıraat-i Aşere İmamları ittifâkla “*sînîne*” şeklinde kıraat etmişlerdir.³⁶⁰ Bu kelimenin kıraati ile ilgili Hz. Ömer'den iki farklı vecih nakledilmiştir.

³⁵⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 175; İbn Cinnî, age, c. 2, s. 364; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 493; el-Kurtubî, age, c. 20, s. 94; el-Hatîb, age, c. 10, s. 479-480.

³⁵⁷ ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 765-766; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 493.

³⁵⁸ Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî el-Ukberî (1996). *İ'râbü'l-Kirâ'âtî's-Şevâz*. (Thk.) Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz. Alemü'l-Kütüb, Beyrût, c. 2, s. 721; ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 754; Semîn el-Halebî, age, c. 6, s. 537.

³⁵⁹ İbn Cinnî, age, c. 2, s. 432.

³⁶⁰ el-Ahfeş, age, c.2, s. 581; ez-Zemahşerî, age, c. 3, s. 180; el-Âlûsî, age, c. 15, s. 393-394.

Birinci nakle göre Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Talha b. Musarriif, Hasan-ı Basrî, 'Ubeydullah el-'Absî, Ebû Hayve el-Hadramî ve Ebu'd-Derdâ' bu kelimeyi سَيْنَاء "sînêe" olarak "sîn" harfini kesreli ve med üzere, "nûn" harfini de fethalı ve med üzere kıraat ettikleri belirtilmektedir. Tâbiîn dönemi muhaddislerinden 'Amr b. Meymûn bir defasında Mekke'de Hz. Ömer'in yatsı namazını kıldırıldığı sırada âyeti bu kıraati ile okuduğunu zikretmektedir.³⁶¹ Diğer nakle göre ise Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs, 'Amr b. Meymûn, Zeyd b. Ali, Ebûl'Âliye er-Riyâhî ve Ebû Miclez es-Sedûsî bu kelimeyi سَيْنَاء "seynê" olarak "sîn" ve "nûn" harflerini fethalı ve med üzere okumuşlardır.³⁶²

سَيْنَاء kelimesinin esas itibariyle Arapça olmadığı, Mücâhid ve Katâde' nin de belirttiği üzere Süryânîcede bereketli, bol ağaçları olan, mübârek güzel bir dağ anlamına geldiği söylenmektedir. Ahfeş (ö. 215/830 [?]) ise "sînîne" kelimesinin ağaç anlamına gelen سَيْنَاء kelimesinin cemisi olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Hâtim ise Abdullah b. 'Abbâs'dan yaptığı bir nakle göre bu kelimenin "hasen" yani güzel anlamında olduğunu söylemektedir. Ayrıca Tûr kelimesi de Süryânîcede dağ anlamına gelmektedir. Tûr-i Sînâ' nın Mısır'da bir dağ olduğu nakledilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu kelime iki şekilde geçmektedir. Mütevâtir Kıraatler başlığımız altında da zikretmiş olduğumuz Mü'minûn Sûresi 20. âyetinde وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورٍ سَيْنَاء "seynâe" şeklinde ve Tîn Sûresi 2. âyetinde birbirinden farklı olarak vârid olmuşlardır. Müfessirlerden bazılarının göre "seynâe" veya "sînîne" kelimesi bahsi geçen dağın sıfatıdır. Hasan-ı Basrî de bunu sıfâtın mevsûfa izâfeti kabîlinden bir kelâm olarak değerlendirmiştir.³⁶³

Bu sûrede; incire, zeytine, Allah'ın Hz. Mûsa ile konuştuğu dağ olarak zikredilen Tûr-i Sînâyâ, emîn belde olarak nitelenen Mekke' ye yemin edilmesini Zemahşerî (ö. 538/1144) şu şekilde izâh etmektedir:

Bu (sayılan) nesnelere yemin edilmesinin anlamı, (ilgili âyetlerde işaret edilen) mübârek coğrafî mıntıkların şerefini ve peygamberlerin ve sâlih kimselerin mesken tutmaları sayesinde buralarda zuhûr eden hayır ve bereketi ortaya koymaktır. Dolayısıyla, incir ve zeytinin yetiştiği yer Hz. İbrâhîm'in hicret ettiği ve Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü bölgedir. Tûr, Hz. Mûsâ' ya (Allah tarafından) seslenilen mekân, Mekke ise âlemler için hidâyet kaynağının ta kendisi olan mekân ve Peygamber (s.a.v)'in doğduğu ve peygamber gönderildiği yerdir.³⁶⁴

³⁶¹ Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 496; İbn Hâleveyh, *Î'râbü'l-Kirâ'âtî's-Seb'*, c. 2, s. 505; el-Hatîb, age, c. 10, s. 497.

³⁶² Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 49; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 176; el-Hatîb, age, c. 10, s. 497.

³⁶³ el-Kurtubî, age, c. 20, s. 112; el-Âlûsî, age, c. 15, s. 393; eş-Şevkânî, age, c. 5, s. 465; İ. Cerrahoğlu, age, s. 157. İsmâil Cerrahoğlu Kurtubî de de geçtiği üzere سَيْنَاء kelimesinin Nabat dilinde güzel anlamına geldiğini söylemektedir. Râzî'de ise bu kelimenin Habeşçe ya da Nabat dilinden olduğu belirtilir. Bkz. Râzî, age, c. 32, s. 210; İbn Âşûr, age, c. 30, s. 410; M. Demirci, age, s. 142.

³⁶⁴ ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 774; M. Sülün, *Keşşâf Tefsiri*, c. 4, s. 1356.

3.2.36. Hümeze Sûresi 104/4. Âyet

كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ

Hümeze Sûresi 4.âyetindeki لَيُنْبَذَنَّ ifadesini Kıraat İmamlarının tamamı ittifakla “*leyünbezenne*” şeklinde “nûn” harfini fetha ve şedde ile okumuşlardır. Hz. Ömer, Hz. Ali, Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, İbn Ebî Albe, Humeyd el-A’rec, Muhammed b. Ka’b, Nasr b. Âsım, Ebû ‘Amr’dan rivâyeti ile Hârûn el-A’ver, Ebû Abdurrahmân es- Sülemî ve İbn Sümeýfa’el-Yemânî bu lafzı لَيُنْبَذَنَّ “*leyünbezenni*” şeklinde; kesre ve şeddeli olan “nûn” harfi ile “zêl” harfi arasında tesniye elifi ilâve ederek okumuşlardır.³⁶⁵

لَيُنْبَذَنَّ “*leyünbezenne*” kıraatinde fiilin nûn-u müşeddede ile müfred müzekker gâib sîgada vârid olduğu görülmektedir. Bu durumda âyetin mânası “*hayır hayır, andolsun ki o (kâfir) hutâmeye (kırp geçirene) atılacak*” şeklinde olmaktadır. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) Allah’ın (c.c) cehenneme atılacak olan, kendisini şanlı ve şerefli bir kimse olarak addeden o kâfir kimsenin hutâme denilen yere atılışını hor ve hakir kılma, rezil rüsvay etme mânasına gelen نَبَذَ “*nebeze*” fiiliyle ifade ettiğini belirtmektedir.³⁶⁶

لَيُنْبَذَنَّ “*leyünbezenni*” kıraatine gelince fiilin nûn-u müşeddede ile tesniye müzekker gâib sîgada geldiği görülmektedir. Bu durumda hutâme denilen o yere atılacak olanın; kâfir kişi ile dünyada iken toplayıp biriktirdiği mâlî olduğu zikredilmektedir. Âyetin mânası “*hayır hayır, andolsun ki o (kâfir) ve biriktirdiği malı hutâmeye (kırp geçirene) atılacak*” şeklinde olmaktadır. Bu lafzın “*hayır hayır, andolsun ki onlar (o kâfir ve onun taraftarları) hutâmeye (kırp geçirene) atılacaklar*” anlamına gelecek şekilde cem-i müzekker gâib sîgada لَيُنْبَذَنَّ “*leyünbezünne*” olarak ve ayrıca “*(kâfirin topladığı) o mal; kendisini içine atılan her şeyi yiyen bir hutâme (ateş) ye atacak*” anlamına gelen لَيُنْبَذَنَّ “*leyenbizennehû*” şeklinde de okunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Hutâmeye atılacak olan kimsenin sûrenin başında geçen hümeze (arkadan çekiştiren) olduğu da zikrolunmaktadır.³⁶⁷

3.2.37. İhlas Sûresi 112/1-2. Âyet

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ٱلْوَاحِدُ ٱلصَّمَدُ

³⁶⁵ (Kaynaklarda rastladığımız kadarıyla Hz. Ömer ve Hz. Ebûbekir’in bu lafzı bu şekilde kıraat ettiklerini yalnızca İbnü’l-Cevzî nakletmektedir.) İbnü’l-Cevzî, age, c. 4, s. 489; Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 541; el-Kurtubî, age, c. 20, s. 184; el-Hatîb, age, c. 10, s. 578.

³⁶⁶ Fahreddin er-Râzî, age, c. 32, s. 285.

³⁶⁷ el-Ferrâ’, c. 3, s. 33, s. 290; ez-Zeccâc, age, c. 5, s. 362; Ebû Hayyân, age, c. 10, s. 541; İbn Atıyye, age, c. 5, s. 522; el-Kurtubî, age, c. 20, s. 184; Fahreddin er-Râzî, age, c. 32, s. 285; ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 796.

İhlâs Sûresi 2.âyeti Kıraat-i Aşere İmamları **قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ** “*Kul hüve'llâhu ehad Allâhu's-samed*” şeklinde kıraat etmişlerdir. Fakat Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, ve tâbiîn dönemi âlimlerinden er-Rebî' b. Heysem bu âyeti **قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ** “*Kul hüve'llâhu ehad el-vâhidu's-samed*” şeklinde lafzatullâh yerine Allah'ın isimlerinden olan “el-vâhid” kelimesini getirerek okudukları nakledilmektedir.³⁶⁸

Hz. Ömer'den rivâyet edilen şâz kıraatleri toplu bir şekilde bu konu başlığı altında vermeyi uygun gördük. Hz. Ömer'den rivâyet edilen şâz kıraatler; aşağıdaki tabloda Mushaf imlâsı, sahabe ve sonraki nesillerden kendisiyle aynı şekilde okuyanları bir bütün halinde görmeye olanak sağlaması göz önünde bulundurularak topluca verilmiştir.

Tablo 3.2. Hz. Ömer'den Rivâyet Edilen Şâz Kıraatler

	SÛRE / ÂYET	MUSHAF İMLASI	HZ. ÖMER'İN KIRAATİ	SAHABE İLE İTTİFAKI	TABİİN VE SONRAKİ NESİLLERLE İTTİFAKI
1	FÂTİHA, 1/7	صِرَاطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ	صِرَاطُ مَنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ	H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr	Zeyd b. Ali, Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezîd
2	FÂTİHA, 1/7	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَغَيْرِ الضَّالِّينَ	H. Ebû Bekir, H. Ali, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Zübeyr	Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezîd
3	FÂTİHA, 1/7	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ	Übey b. Kâ'b	-
			غَيْرِ الْمَغْضُوبِ	H. Ali, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr	-
			غَيْرِ الْمَغْضُوبِ	-	-
4	BAKARA, 2/233	لَا تُضَارَّ	لَا تُضَارَّرُ	-	[Ebû 'Amr, İbn Kesîr, Âsım (müşeddede hali ile)], Ebân b. Tağleb
5	BAKARA, 2/255	الْقِيَوْمِ	الْقِيَامِ	Abdullah b. Mesûd	Alkame, el-A'meş, İbrâhîm en-Nehaî
6	BAKARA, 2/282	وَلَا يُضَارَّ	وَلَا يُضَارَّرُ	Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas	Mücâhid, İbn Ebî İshâk, Dahhâk
			وَلَا يُضَارَّرُ		
7	ÂLİ-İ İMRÂN, 3/2	الْقِيَوْمِ	الْقِيَامِ	Abdullah b. Mes'ûd, H. Osman, Übey b. Kâ'b	Mücâhid, 'Amr b. Meymûn, İbrâhîm en-Nehaî, İbn Mihrân el-A'meş, Zeyd b. Ali, Ca'fer b. Muhammed, Ebû Recâ el-'Utâridî, Alkame b. Kays, el-Muttavvi'î

³⁶⁸ İbn Atıyye, age, c. 5, s. 536; ez-Zemahşerî, age, c. 4, s. 818; Semîn el-Halebî, age, c. 11, s. 150; el-Hatîb, age, c. 10, s. 635.

Tablo 3.2. (Devamı)

8	ÂLİ-İ İMRÂN, 3/97	آيَاتُ بَيِّنَاتٍ	آيَةُ بَيِّنَةٍ	Übey b. Kâ'b, Abdullah b. 'Abbâs	Mücâhid, Kuteybe b. Mihrân'daki rivayeti ile Ebu Ca'fer, Saîd b. Cübeyr, 'Atâ b. Ebî Rabâh, Ebû 'Amr
9	MÂİDE, 5/12	عَزَّزْتُمُوهُمْ	وَعَزَّزْتُمُوهُمْ	-	Âsım el-Cahderî
10	MÂİDE, 5/52	فَيُصْبِحُوا	فَيُصْبِحُ الْفَسَاقُ	Abdullah b. Zübeyr	İbn Şihâb ez-Zührî
11	EN'ÂM, 6/53	فَتَنَّا	فَتَنَّا	-	Hasan-ı Basrî
12	TEVBE, 9/100	وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ	وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ	-	-
13	TEVBE, 9/111	وَأَمْوَالُهُمْ بَآئِنٌ لَّهُمُ الْجَنَّةُ	وَأَمْوَالُهُمْ بِالْجَنَّةِ	-	el-A'meş
14	İBRÂHÎM, 14/46	وَأَنْ كَانَ	وَأِنْ كَادَ	H. Ebû Bekir, H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. 'Abbâs, Übey b. Kâ'b	Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ebû İshâk es-Sebî'î, Zeyd b. Ali, 'İkrimenen rivayeti ile 'Amr b. Dînâr Ebû Âliye er-Riyâhî
15	İBRÂHÎM, 14/50	قَطْرَانٍ	قَطْرَانٍ	H. Ali	İsa b. Ömer, İbn Mihrân el-A'meş
16	TÂHÂ, 20/50	خَلَقَهُ	خَلَقَهُ	Abdullah b. 'Abbâs	İbn Mihrân el-A'meş, Muhammed b. Semeyfa' el-Yemânî, Kisâî'den rivayeti ile Nusayr b. Yûsuf, İbn Ebî İshâk el-Hadramî, Hasan-ı Basrî, Kuteybe b. Mihrân'dan rivayeti ile İbn Nûh, Selâm Ebû'l-Münzir, Ebu'l-'Abbâs el-Mutavvi'î
17	TÂHÂ, 20/87	بِمَلَكِنَا	بِمَلَكِنَا	-	-
18	NÛR, 24/15	تَلْقَوْنَهُ	تَلْقَوْنَهُ	-	Muhammed b. Semeyfa' el-Yemânî
19	FURKÂN, 25/49	وَنَسْفِیْهِ	وَنَسْفِیْهِ	Abdullah b. Mes'ûd	Ebû Hayve el-Hadramî, İbni Ebî 'Albe, İbn Mihrân el-A'meş
20	AHZÂB, 33/6	النَّبِيِّ أَوَّلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ	النَّبِيِّ أَوَّلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَهُوَ أَبْ لَهُمْ وَأَزْوَاجُهُ أَمْهَاتُهُمْ	Abdullah b. 'Abbâs, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd	-
21	AHZÂB, 33/58	وَالَّذِينَ	إِنَّ الَّذِينَ	Übey b. Kâ'b	-
22	SÂD, 38/23	عَزَّنِي	عَزَّنِي	Abdullah b. Mes'ûd	Hasan-ı Basrî, 'Ubeydullah b. Mûsâ el-'Absî, Ebû Vâil el-Kûfî, Mesrûk b. el-Ecda', Dahhâk, 'Ubeyd b. 'Umeyr, Şakîk b. Seleme

Tablo 3.2. (Devamı)

23	SÂD, 38/24	فَتَنَّاہُ	فَتَنَّاہُ	-	Ebû Racâ el-'Utâridî, Hasan-ı Basrî
24	ZUHRUF, 43/84	فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ	فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ فِي الْأَرْضِ	-	-
			فِي السَّمَاءِ اللَّهُ وَفِي الْأَرْضِ اللَّهُ	H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. 'Abbâs	Ömer b. Abdulaziz, İbn Ebî Bürde, Yahya b. Ya'mer, Câbir b. Zeyd, Abdurrahmân b. Zeyd, Humeyd el-A'rac, İbn Miksem, Muhammed b. Semeyfa' el-Yemânî, İbn Miksem, Asım el-Cahderî
25	FETİH, 48/9	وَتَسْبِّحُوهُ	وَتَسْبِّحُوا اللَّهَ وَتُسَبِّحُونَ اللَّهَ	-	-
26	KÂF, 50/36	فَنَقَّبُوا	فَنَقَّبُوا	Abdullah b. 'Abbâs	Hasan-ı Basrî, İbn Mihrân el-A'meş, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Katade, İbn Ebî 'Able, Yahya b. Ya'mer, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ömer b. Abdülaziz, Ebû 'Amr'dan rivayeti ile 'Ubeyd b. 'Umeyr, Hârûn el-A'ver
27	ZÂRİYÂT, 51/7	الْحَبِّكَ	الْحَبِّكَ	-	Ebû Mâlik el-Ğifarî, Hasan-ı Basrî, Ebû Rezîn el-Kûfî
28	MÜCÂDELE, 58/19	إِسْتَحَوَذَ	إِسْتَحَاذَ	-	-
29	HAŞR, 59/14	جُدِرَ	جُدِرَ	-	Muaviye b. Kurra, Âsım el-Cahderî, İbn Muhaysin, İbn Semeyfa' el-Yemânî, İbn Kesîr'den rivayeti ile Hârûn el-A'ver
30	CUM'A, 62/9	فَاسْتَوْا	فَمَضُوا	H. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. 'Abbâs, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. 'Amr, Abdullah b. Zübeyr	Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, Mesrûk b. el-Ecda', Tâvûs el-Yemânî, Sâlim b. Abdullah, İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Şenebûz
31	MÜDDESSİR, 74/42	مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ	يَا فُلَانُ مَا سَلَكَكُمْ	Abdullah b. Zübeyr	'Amr b. Dînâr
			يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ مَا سَلَكَكَ	Abdullah b. Zübeyr	-

Tablo 3.2. (Devamı)

32	İNŞİKÂK, 84/19	لَتَرْكَبَنَّ	لَيْرَكَبَنَّ	-	-
			لَيْرَكَبَنَّ	Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. 'Abbâs	Ebû'l-Cevza', Ebû'l-Eşheb
33	BELED, 90/6	لُبْدًا	لُبْدًا		Ebû'l-Mütevekkil en-Nâcî, Ebû İmrân el-Cevnî
34	DUHÂ, 93/3	مَا وَدَّعَكَ	وَدَّعَكَ	Abdullah b. 'Abbâs	Urve b. Zübeyr ile oğlu Hişâm, Ebû Hayve el-Hadramî, Ebû Bahriyye el-Kindî, İbn Ebî Albe, Mukâtil b. Süleymân, Yezîd en-Nahvî, Mücâhid, Ebû'l-Berahsem el-Hımsî, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Yahyâ b. Ya'mer, İmâm Ya'kûb'dan rivâyeti ile Ebû Hâtim es-Sicistânî
35	TÎN, 95/2	سِينِينَ	سِينَاءَ	Abdullah b. Mes'ûd	Talha b. Musarrîf, Hasan-ı Basrî, 'Ubeydullah el-'Absî, Ebû Hayve el-Hadramî, Ebu'd-Derdâ
			سِينَاءَ	Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs	'Amr b. Meymûn, Zeyd b. Ali, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Ebû Miclez es-Sedûsî
36	HÜMEZE, 104/4	لَيُنْبَذَنَّ	لَيُنْبَذَانِ	Hz. Ali	Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, İbn Ebî Albe, Humeyd el-A'rec, Muhammed b. Ka'b, Nasr b. Âsım, Ebû 'Amr'dan rivâyeti ile Hârûn el-A'ver, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, İbn Semeyfa' el-Yemânî
37	İHLÂS, 112/2	اللَّهُ الصَّمَدُ	الْوَاحِدُ الصَّمَدُ	Abdullah b. Mes'ûd	er-Rebî' b. Heysem

Bütün detaylarıyla ortaya koyduğumuz Hz. Ömer'e nispet edilen şâz kıraatler konusuyla çalışmamızın ana konusu nihayete ermiştir. Böylece Hz. Ömer'den rivâyet edilen kıraatleri kaynaklarıyla birlikte ayrı ayrı başlıklar altında ele alarak açıklamaya çalıştık. Ve son olarak sunmuş olduğumuz bu tablonun ardından sonuç kısmına geçilip elde ettiğimiz verilerle birlikte son değerlendirmeler yapılacaktır.

4. SONUÇ

Kur'ân'ın indirilmeye başlandığı ilk zamanlardan itibaren günümüze kadar vahyin mesajının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için çok gayretler sarfedilmiştir. Bu gaye uğruna nice ilim dalları neşet etmiş, nice âlimler yetişmiştir. Bütün bu gayretlerin amacı Allah (c.c) tarafından Hz. Peygamber'e indirilen yüce kitap Kur'ânı en doğru şekilde anlayıp, anlamlandırmaktır. Zira o yüce kitap insanlığı hidayete erdirecek dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak hükümleriyle, tilavet edilişiyle bu amaca binaen nâzil olmuştur. Kur'ânı ve ahkâmını anlama uğruna neşet eden ilimlerden biri olan kıraat ilmi Kur'ân'ı telaffuz yönünden en doğru şekilde okumayı öğreten, kıraat farklılıklarının ahkâma ne gibi bir etkisinin olduğunu ortaya koyan kıymetli ve değerli bir ilimdir. Bu değerli ilme daha vahyin ilk zamanlarından itibaren büyük önem atfedilmiştir. Büyük bir ciddiyet ve gayretlerle silsileler halinde Hz. Peygamber'e dayandırılan kıraat ilmi günümüze kadar tahrife uğramadan ulaşmıştır. Kur'ân'ın kelimelerinin nasıl telaffuz edileceği ile ilgilenen kıraat ilmi fem-i muhsinden öğrenilebilen bir ilimdir. Kıraat ilmi diğer şer'î ilimlerle sıkı bir ilişki içerisinde. Hemen hemen bütün ilimler kıraat ilminden istifade etmektedir. Çünkü bütün şer'î ilimlerin temel dayanağı Kur'ân'dır. Kur'ân da kıraat ilmi vesilesi ile korunagelmektedir. Bu nedenle kıraat tedrisatı büyük bir önem arz etmektedir. Müslümanlar bu ilme olan azim ve gayretlerini azaltmamalı ve gelişmesi, yeni nesillere ulaştırılması için olabildiğince gayret göstermelidirler. Bu ilmin öğrenilmesi için ilk dönemlerdeki durumun, sahabenin kıraatlerinin iyi bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Çünkü Kur'ân'ın ilk muhatapları onlardır. Onlardan sadır olan okuyuşlar âdeta bir hazine gibi görülmelir.

Kur'ân mütevâtir yollarla naklolunmuş bir kitaptır. Fakat bazı sahabîlerden bu mütevâtir okuyuşlara zıt kıraatler sâdır olmuştur. Bu tarz kıraatler genellikle yedi harf ruhsatı olarak bilinen ve Kur'ânı farklı şekillerde okumaya imkân tanıyan izinden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde kendisinden mütevâtir kıraatleri dışında şâz kıraatler de naklolulan sahabîlerden biri de Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer'den rivâyet edilen kıraatleri ele aldığımız bu çalışmada pek çok eseri araştırmak suretiyle elde ettiğimiz verilere göre kendisinden toplamda 67 adet kıraat nakli tespit ettik. Bunlardan yirmisi aynı lafızda olmak üzere yirmi iki tanesi mütevâtir imamların okuyuşlarına mutâbıktır. Ayrıca, yapılan araştırmalar neticesinde kendisinden otuz yedi aynı lafız üzerinde kırk beş adet şâz kabul edilen nakil yapılmıştır. Dikkatle incelendiğinde bu farklılıkların mânaya büyük bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Farklı okunmuş olsa bile genelde âyetler mânâ itibariyle birbirinden çok farklı olmamaktadır. Bu kıraatler bazen bir

kelimenin farklı vecihleri olarak sâdır olurken bazen de mütevâtir olarak gelen halinden tamamen farklı bir kelime getirilerek okunmuştur.

Yapılan araştırmalar neticesinde sadece Hz. Ömer'e değil başka pek çok sahabeye nispet edilen kıraatlara rastlanmıştır. Aktarılan bu rivayetlerin senedsiz oluşu söz konusu rivâyetlere ihtiyatla yaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Kimi sahabenin kıraati tez konusu olarak çalışılmışken pek çoğu da araştırmacıların gayretlerini beklemektedir. Kanaatimizce sahabenin kıraatine yönelik çalışmalar artırılmalı, tefsir kaynaklarında nasıl değerlendirildikleri araştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman, A. Muhammed (2013). *Kıraatu İbrahim İbn Ebî Able*. Dâiretü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Bağdat.

Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Evsat (1990). *Me'âni'l-Kur'ân*. (Thk.) Hüdâ Mahmûd Karaa. Mektebetü'l-Hânci, Kahire.

A. Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. Hikmet Neşriyat, İstanbul.

Akkad, Abbas Mahmud. *Abkariyyetu Ömer*. Menşûratu'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrût.

Ali İsâ, Abdüsselâm b. Muhsin (2002). "Dirasetu'n-Nakdiyyeti fi'l-Merviyati'l-Vârideti fi Şahsiyyeti Ömer İbni'l-Hattâb ve Siyasetihi'l-İdariyyeti", *Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî* 44, s. 261-262

Altıkulaç, T. (2002). "Ali b. Hamza Kisâî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara, TDV Yayınları, c. 26, s. 69-70.

Altıkulaç, T. (1994). "Ebû Amr b. Alâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c.10, s. 94.

Altıkulaç, T. (1994). "Ebû Ca'fer el-Kârî", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 10, s. 116.

Altıkulaç, T. (1997). "Halef b. Hişâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 237-238.

Altıkulaç, T. (1997). "Hamza b. Habîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 511-513.

Altıkulaç, T. (1999). "İbn Âmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 19, s. 308-310.

Altıkulaç, T. (1999). "İbn Kesîr Ebû Ma'bed", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 20, s. 131-132.

Altıkulaç, T. (1999). "İbn Miksem el-Attâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, s. 200-201.

Altıkulaç, T. (2006). "Nâfi' b. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 32, s. 287-289.

Altıkulaç, T. (2008). "Ruveys", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 35, s. 274.

Altıkulaç, T. (2013). “Ya‘kûb el-Hadramî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 43, s. 282-284.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd (1415). *Rûhu’l-Me‘ânî fî Tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb‘i’l-Mesânî*, ((Thk.)) Ali Abdülbârî Atıyye. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût.

Apak, A. (2012). *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*. Ensar Nesriyat, İstanbul.

Apaydın, M. (2018). *Siyer kronolojisi*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.

Ateş, A. E. & Subaşı, C. “Kur’ân Yorumuna Etkisi Bağlamında Hz. Ömer’in Kıraatleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7(1), 75-93. <https://doi.org/10.31121/tader.1250680>

Atmaca, G. (2011). *Hz. Ömer’ in Kur’an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*. Rağbet Yayınları, İstanbul.

Aybakan, B. (2013). “Za‘ferânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 44, s. 68-69.

Azimli, M. (2018). *Halifelik Tarihine Giriş: Başlangıçtan IX. Asra Kadar*. Çizgi Kitabevi, Meram/Konya.

Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (1996). *Ensâbü’l-Eşraf*, (Thk.) Süheyl Zekkâr. Dâru’l-Fikr, Beyrût.

Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (1988). *Fütûhu’l-Büldân*. Dâru ve Mektebetü’l Hilâl, Beyrut.

Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî (1427). *İthâfû Fuzalâ’i’l-Beşer fî (bi) ’l-Kırâ’âtî’l-Erba’ate ‘aşer*, (Thk.) Enes Maherah. Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Lübnan.

Berki, A. H. & Keskiöğlu, O. (2015). *Hâtemü’l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayâtı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (1998). *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, (Thk.) Muhammed Abdurrahman Mar’aşlî. Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabîy, Beyrût

Birişik, A. (2002). “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara, TDV Yayınları, c.25, s. 426-433.

Birişık, A. (2014). *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Emin Yayınları, Bursa.

Boz, Şeyhu'l-Kurrâ Abdullah (2020). *Kirâât-i Aşere Kaideleri (İstanbul Tariki)*. Dâru's-Şifâ, İstanbul,

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (1999). *el-Câmi'u's-Şahîh*. Dâru's-Selâm, Riyad b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Cerrahoğlu, İ. (2016). *Tefsir Usûlü*. TDV Yayınları, Ankara.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd (1999). *Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabiy, Beyrût.

Çetin, A. (1991). “Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3, 13-30.

Çollak, F. (2006). *Hafs Rivâyetiyle Gelen Muhtelif Vecihler ve Huccetleriyle Âsım Kıraatı*. Üsküdar Yayınevi, İstanbul.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân (1999). *Câmiu'l-Beyân Fi'l-Kirââtı's-Seb'a'l-Meşhure*. (Thk.) M. Kemal Atik. Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân (1428). *Câmi'u'l-Beyân fi'l-Kirâ'âtı's-Seb'*. Câmiatu's-Şârîka, Birleşik Arap Emirlikleri.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân (1984). *et-Teysîr fi'l-Kirâ'âtı's-Seb'*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiy, Beyrût.

Demircan, A. (2016). *Siyer*. Beyan Yayınları, İstanbul.

Demirci, M. (2012). *Tefsir Usûlü*. İFAV Yayınları, İstanbul.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (1436). *Sünenü Ebî Dâvûd*. (Thk.) Muhammed 'Adil & 'Ammâr 'Abbâs. I-VIII Cilt, Dâru't-Te'sîl, Kahire.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (1412). *el-Bahrü'l-Muhîd*. (Thk.) Sıdkî Muhammed Cemîl vd. Dâru'l-Fikr, Beyrût.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (1415). *Fezâ'ilü'l-Kur'ân ve Me'âlimuh ve Edebüh*. (Thk.) Mervan el-Atıyye ve arkadaşları. Dâru İbn Kesîr, Dimaşk.

- Erdal, M. A.** (2011). *H. Ömer'in Tefsir Rivayetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Adana.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed** (2001). *Tehzîbü'l-Luğa*. (Thk.) Muhammed Avd. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabîy, Beyrût.
- Fârîsî, Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr Ebû Ali** (1404). *Kitâbü'l-Hücce li'bn Hâleveyh fî'l-Kirâ'âtî's-Seb'*. (Thk.) Bedreddin Kahveci & Beşir Cüveycâtî. Dârü'l-Me'mun li't-Türâs, Şâm.
- Fayda, M.** (2015). *Hulefâ-yı Râşidîn Devri: (Dört Halîfe Dönemi)*. Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- Fayda, M.** (2007). "Ömer". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 34, s. 44-51.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî** (1972). *Me'âni'l-Kur'ân Tefsîru Müşkîli İ'râbî'l-Kur'ân*. (Thk.) Abdülfettâh İsmâîl Şelebî & Ali en-Necdî Nâsîf. Dâru'l-Mısırye, Kahire.
- Feyizli, H. T.** (2018). *Kirâat-i Aşere*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Goldziher, I.** (1993). *Klasik Arap Literatürü*. (Çev.) Azmi Yüksel & Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara.
- Günday, H. & Şahin, Ş.** (2009). *Arapça Dil Bilgisi Nahiv Bilgisi*. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Hamidullah, M.** (2012). *İslam Peygamberi*. (Çev.) Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Hasen, İbrahim b.** (1983). *et-Tefsîru'l-Me'sûr an Ömer b. el-Hattâb*. Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb.
- Hatîb, Abdullatîf Muhammed** (2002). *Mu'cemu'l-Kirâât*. Dâru Sa'diddin, Dimaşk.
- Havvâ, Said** (2001). *el-Esâs fî's-Sünne*. (Çev.) Komisyon, İstanbul.
- Hın, Mustafa Saîd & Lahhâm, Bedîu's-Seyyid** (2020). *el-İdâh fî Ulûmi'l-Hadis ve'l-İstılâh.*: Dâru'l-Beyrûtî, Beyrût.
- Hüzelî, Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre**. *el-Kâmil fî'l-Kirâ'âtî'l-Meşhûre ve's-Şâzze, el-Kâmil fî'l-Kirâ'âtî'l-Hamsîn*.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb** (2003). *et-Tefsîr*. Câmiatü Ümm'l-Kura, Mekke.
- Itr, Nûreddin** (1996). *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Matbaatu's-Sabâh, Dimaşk.

İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. (Thk.) Ali M. el-Bicâvî. Nahdatu Mısır, Mısır.

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî (1998). *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. (Thk.) Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1984). *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (2001). *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. (Thk.) Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (1999). *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kırâ'ât ve'l-Îzâh 'anhâ*. (Thk.) Ali en-Necdî Nâsîf vd. Vizâratu'l-Evkâf, Kahire.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah Süleymân es-Sicistânî (1423). *Kitâbü'l-Mesâhif*. (Thk.) Muhammed b. 'Abduh. el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (2009). *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm Müsneden 'anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'în*. (Thk.) Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mektebetü Nezar Mustafa'l-Bâz, Mekke.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1940). *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*. Dâru'l-Fiker, Beyrût.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1969). *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. (Thk.) Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî. Dâru'l-Marife, Beyrût.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî (1399). *el-Hücce fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*. (Thk.) Abdülâl Sâlim Mekrem. Dâru's-Şürûk, Kahire.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî. *Î'râbü'l-Kırâ'âti's-Seb' ve 'İlelühâ*. (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Mektebetü'l-Hanci, Kahire.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî (1934). *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân (kırâ'ât) min Kitâbi'l-Bedî'*. (Thk.) Gotthelf Bergsträsser. Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire.

İbn Hallikân, Ebû'l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî (1900). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. nşr. İhsân ‘Abbâs. Dâru Sâdir, Beyrût.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (1955). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Şirketü Mektebeti ve Matbaatü Mustafa, Mısır.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (2012). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. (Thk.) Mustafa es-Sakkâ. Dâru'l-Marife, Lübnan.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. (Thk.) Sâmî b. Muhammed Selâme. Dâru Tayyibe.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (2017). *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (2004). *Lisânü'l-'Arab*. Dâr Sâdir, Beyrût.

İbn Mihrân, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn en-Nîsâbü'rî (1980). *el-Mebsût fî'l-Kırâ'âtî'l-'Aşr*. (Thk.) Sübey' Hamza Hâkimî. Mecmau'l-Luğa, Dimaşk.

İbn Muhaysın, Muhammed (2012). *Kur'an-ı Kerim'in On Okunuş Tarz-ı Vücûhu*. (Çev. ve (Thk.)) Ömer Örtlek. Kitâb-ı Hayât Yayınları, Ankara.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî (1980). *Kitâbü's-Seb'a*. nşr. “Şevkî Dayf”. Dâru'l-Meârif, Kahire.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (1985). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. (Haz.) İhsan Abbâs, Beyrût.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemerî el-Basrî. *Târihu'l-Medinetü'l-Münevvere*. (Thk.) Fehim Muhammed Şeltût.

İbni Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (2019). *Kitâbü'l-Meğâzî*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (1997). *Menâkıbu Emîri'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattâb*. (Thk.) Ali Muhammed Ömer. Mektebetü'l-Hancî, Kahire.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (2002). *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. (Thk.) Abdurrezzak el-Mehdi. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabîy.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (1985). *en-Neşr fî'l-Kirâ'âti'l-'Aşr*. (Thk.) Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (1932). *Ğâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*. (Nşr.) “G. Bergstraesser”, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (1420). *Muncidu'l-Mukri'in ve Murşidu't-Tâlibîn*. (Thk.) Şeyh Zekerîyya Amirat. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (1414). *Tayyibetu'n-Neşr fî'l-Kirâ'âti'l-'Aşr* (Nşr.) Muhammed Temîm ez-Zağbî, Dâru'l-Hedy, Cidde.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (1996). *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. (Thk.) Adil Ahmet er-Rüfâî. Beyrût.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî (1995). *İ'râbü'l-Kur'an*. (Thk.) Fâize binti Umar el-Müeyyed. Mektebeti'l-Melik Fahd el-Vatani, Riyad.

Kandemir, M. Y. (1991) “Amr b. Meymûn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 3, s. 89.

Kandemir, M. Y. (1997) “Hafsa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 15, s. 119-120.

Karaçam, İ. (1976). *Kur'an-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Karaman, Hayreddin vd. (2016). *Kur'an Yolu Tefsiri*. Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, İ. (2013). *Hız. Ömer ve Ailesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (1964). *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mübeyyin Limâ Tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*. (Thk.) Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm İtfeyyîş. Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâburî (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrû'l-kebîr, Tefsîrû's-Sa'lebî)*. (Thk.) Ebî Muhammed İbn Âşûr. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabîy, Beyrût.

Lings, M. (2005). *H. Muhammed'in Hayatı*. (Çev.) Nazife Şişman. İnsan Yayınları, İstanbul.

Madazlı, A. (1987) "İmâm Âsım'ın Hayatı, Kırâatı ve Şahsiyeti". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(4), 239-253.

Mahcûb, Atıyye (2012). *Kıraatü'n-Nebi, Dirâsetün Kur'âniyyetün Hadîsiyyetün*. Câmiatü'l-Melik Suud.

Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali (1999). *İmtâ'u'l-esmâ'i bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafadeti ve'l-metâ'i*. (Thk.) Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût.

Maşalı, M. E. (2004). *Kur'ân'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-*. İlahiyât, Ankara.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsîri'l-Mâverdî*. (Thk.) es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût.

Ma'mer b. el-Musennâ, Ebû 'Ubeyde et-Teymî el-Basrî (1961). *Mecâzu'l-Kur'ân*. (Thk.) Muhammed Fuâd Sezgin. Mektebetü'l-Hâncî, Kahire.

Mecmûatu's-Sarf -Emsile, Bina, Maksud, İzzi- (2020). Şifa Yayınevi, İstanbul.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Ebû Muhammed el-Kaysî (1429). *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*. Mecelletü's-Şeria ve'd-Dirasâtü'l-İslamiyye-Câmiatü's-Şârîka, Kuveyt.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Ebû Muhammed el-Kaysî (1987). *el-Keşf 'An Vücûhi'l-Kirâ'âtî's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hucecihâ*. (Thk.) Muhyiddin Ramazan. Müessetü'r-Risale, Beyrût.

Mertoğlu, M. S. (2013). "Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 43, s. 524-525.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân (1983). *Tuhfetu'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf*. (Nşr.) 'Abdussamed Şerefu'd-Dîn. Mektebetü'l-İslâmî.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (2014). *el-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*. (Thk.) Heyet. Dâru't-Te'sîl, Kahire.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî (1985). *İ'râbü'l-Kur'ân*. (Thk.) Züheyr Gâzî Zâhid. Alemü'l-Kütüb, Beyrût.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî (1410). *Me'âni'l-Kur'ân*. (Thk.) Muhammed Ali es-Sâbûnî. Câmiatü Ümm'l-Kura, Mekke.

Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî (2012). *el-Muctebâ, es-Sünenu's-Suğrâ*. Dâru't-Tesîl, Kahire.

Nesefî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed (2019). *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. (Thk.) Yusuf Ali Bedîvî & Muhyiddin Mustev. Dâru İbnü Kesîr, Dimaşk-Beyrût.

Önkal, A. (1988). "Adî b. Kâ'b". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 1, s. 380.

Özkan, H. (2013). "Zülkelâ' el-Himyerî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, TDV Yayınları, c. 44, s. 568-569.

Pakdil, R. (2013). *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (2000). *Mefâtihu'l-Ğayb, et-Tefsîrü'l-Kebîr*. Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabiyy, Beyrût.

Safâkusî, Ebü'l-Hasen (Ebû Muhammed) Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî (2004). *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*. Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, Tanta.

Sâfî, Mahmûd (1995). *el-Cedvelu fi İ'râbi'l-Kur'an ve Sarfuhu ve Beyânüh*. Dâru'r-Raşîd/Müessetü'l-İmân, Dimaşk- Beyrût.

Salih, Subhi (1988). *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*. Matba'atu'l-Ulûm, Beyrût.

Sarı, M. A. (1991). "Âsım b. Behdele". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 3, s. 475-476.

Sarı, M. A. (1999) "İbn Rezîn el-İsfahânî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 20, s. 249.

Sarıçam, İ. (2011). *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî (1994). *ed-Dürrü'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. (Thk.) Ahmed Muhammed el-Harrât. Dâru'l-Kalem, Şâm.

Sırma, İ. S. (2014). *Müslümanların Tarihi*. Beyan Yayınları, İstanbul.

Sönmez, M. A. (1996). “Ebû Bekr Ca‘fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 13, s. 145-146.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî (1993). *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Dâru'l-Fikr, Beyrût.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî (2014). *Halifeler Tarihi*. (Çev.) Onur Özatağ. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî (1974). *Târihu'l-Hulefâ*. Dâru'l-Fiker, Beyrût.

Şener, M. (2006). “Mültezem”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, c. 31, s. 552-553.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San‘ânî el-Yemenî (1994). *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi‘ beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*. Dâru İbnü Kesîr, Beyrût.

Şiblî, Nû'mânî (1975). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. (Çev.) Talip Yaşar Alp. Çağ Yayınları, İstanbul.

Şimşek, M. S. (2008). *Günümüz Tefsir Problemleri*. Kitap Dünyası Yayınları, Konya.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (2000). *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkir & Mahmûd Muhammed Şâkir. Müessesetü'r-Risale, Beyrût.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (1967). *Târihu'r-Rusûl ve'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. Dâru't-Turâs, Beyrût.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târihu't-Taberî – Târihu'l-Umem ve'l-Mülk*. (Thk.) Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Dâru Süveydân, Beyrût.

Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed el-Mısırî (1994). *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*. (Thk.) Şu‘ayb el-Arnâvût. Müessesetu'r-Risâle.

Tetik, N. (1990). *Başlangıcından IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İşaret Yayınları, Ankara.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (2015). *es-Sünen*. (Thk.) Heyet. Dâru't-Te'sîl.

Uğur, M. (1991) “A‘meş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, İstanbul, c. 3, s. 54

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî (1996). *İ'râbü'l-Kirâ'âtî's-Şevâz*. (Thk.) Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz. Alemü'l-Kütüb, Beyrût.

Uzun, T. (2005). "Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn". *İstem* 6. Konya.

Watt, W. Montgomery. (2016). *Hız Muhammed Mekke'de*. (Çev.) Süleyman Kalkan & Ahmet Baydar. Kuramer Yayınları, İstanbul.

Wellhausen, Julius. (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*. (Çev.) Fikret Işıltan. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Yâsîn, C. N. A. (2019). "Kıraâtü Ömer b. el-Hattab Radiyallahu Anhu Cem'an ve Dirâseten ve Tevcihen". *Mecelletü'l-Bâhisü'l-Câm'iyyi li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*. (38), s. 99-132.

Yazır, E. M. Hamdi. (2016). *Hak Dîni Kur'an Dili Tefsiri Osmanlıca*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yıldız, S. (2020). "İmâmiyye Şîası'nın Kıraâtlere Yaklaşımı: Tûsî-Tabersî Örneği". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10(1), s. 43-64.

Yılmaz, M. (2016). "Cahiliye Taasubundan Müslüman Şahsiyetinin Teşekkülü Sürecine Geçiş Bir Örneklem Olarak Hz. Ömer". *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, 2(2), s. 519.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (1988). *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbüh*. (Thk.) Abdülcelîl Abduh Şelebî. Alemü'l-Kütüb, Beyrût.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz (1997). *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ't-Tabakâti ve'l-A'sâr*. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (1987). *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyy, Beyrût.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (2016). *Keşşâf Tefsiri*. Murat Sülün (Ed.) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.